АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1968

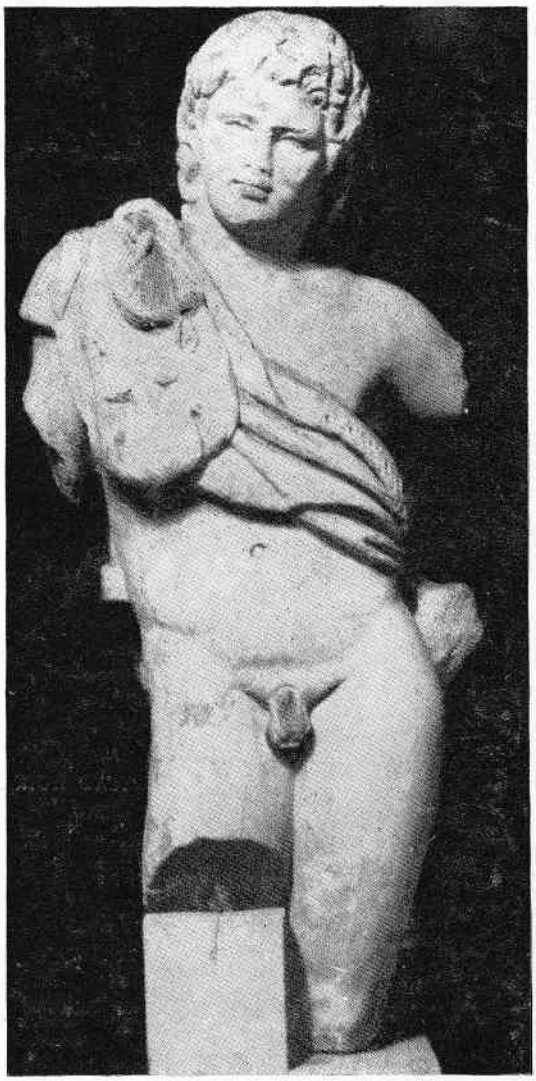

На корицата

Статуя на Почиващият сатир от с. Рибен, Плевенски окръг, римско копие на Праксителов оригинал

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Statue — Le satyre en repos découverte dans le village Riben, arr. de Pleven; copie romaine d'après un original de Praxitèle

Photo R. Staneva

АРХЕОЛОГИЯ

Год. X
1
1968

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

УНИВ. БИБЛИОТЕКА - В. Търново
Инв. № 1312020000 70

Списание „Археология“ в десетата си годишнина

Списание „Археология“ навлиза в своята десета годишнина. Това е радостен факт за всички археолози в нашата страна.

Още в първата книжка ние формулирахме нашите задачи. Между тях на първо място стоеше задължението да заострим нашата бдителност и да пазим нашата наука от проникването в нея на буржоазно-идеалистически влияния. Сега, като се оглеждаме назад и правим равносметка на нашата дейност, ние можем с чиста съвест да кажем, че изпълнихме с чест това наше първо и най-важно задължение — не допуснахме в нашето списание нито една статия с враждебно на нашата идеология съдържание.

На второ място, ние обещахме да работим за патриотичното възпитание на младежта, като разкриваме моменти от блестящите страници на нашето минало. Нашата благородна амбиция бе и си остава да извадим от земята по-достоверни данни, отколкото са противоречивите понякога писмени извори, и въз основа на тях да напишем една истинска и неподправена културна история на нашия народ. Можем да кажем, че и в тая насока ние работихме добре, въпреки че направеното е все още далеч недостатъчно. Все във връзка с патриотичното възпитание и с желанието ни да осветлим колкото се може по-ярко проблемите на българската история и на българската култура при обнародването на статии и научни съобщения ние винаги сме давали превес на средновековните български материали, в които е ключът на единствено правилната оценка на нашето богато културно-историческо минало. Така ще постъпваме и в бъдеще. Това, разбира се, никак не означава, че подценяваме паметниците, завещани ни от траки, гърци, римляни и други народи, живели по нашите земи преди идването на славяните и прабългарите. Напротив, тези паметници ние също изучаваме с голямо старание, защото чрез тях по-добре изясняваме нашата средновековна българска култура, която е изградена върху солидния фундамент на завареното тук по-старо наследство. Заедно с това ние изучаваме и културите, които са се развили успоредно с българската средновековна култура в нашите земи — византийска, османска и др., което считаме като наш интернационален дълг.

Тук няма да се спираме на проблематиката на българската археология, която е широко известна, тъй като е отразена в много официални документи. Ще посочим само, че във всички раздели на археологията през последните десет години ние постигнахме забележителни успехи. Те бяха оценени по достойнство на международните конгреси и симпозиуми, в които е участвувала нашата страна.

Ние сме далеч от мисълта да приписваме тези постижения единствено на нашето списание. Справедливо ще бъде обаче, ако се изтъкне, че част от заслугите за нашите успехи се дължат именно на сп. „Археология".

На първо място трябва да се подчертае обединяващата роля, която списанието изигра и играе за археолозите от цялата страна. Фактически то стана орган на целия наш археологически фронт. Ако се направи една статистика на поместените статии в досега излезлите книжки, ще се види, че нашите сътрудници в огромното си мнозинство са от музеите в страната. При това ние изтъкваме с особено задоволство факта, че в повечето случаи се касае за млади сътрудници, които вече се утвърдиха като добри специалисти тъкмо на страниците на сп. „Археология".

Списание „Археология" се търси от широк кръг читатели, а не само от специалистите. Това се дължи преди всичко на богатото и разнообразно съдържание, в което всеки любознателен читател намира по нещо интересно за себе си. Списанието помества материали от всички кътове на нашата страна. Учители, читалищни и всякакъв род културно-просветни деятели намират на неговите страници интересно четиво. Списанието оказва неоценима помощ и на онези, които изучават родния си край.

Обаче то има преди всичко за задача да съдейства за развитието на българската археологическа наука. Ето защо редколегията държи много на строго научната постановка на въпросите и на точната документация на материалите, произхождащи от разкопки. В това отношение ще трябва да настъпи още по-решително подобрение. Списание „Археология" е било достъпно не само за всички археолози в страната, но и за всички научнообосновани мнения. Ние и в бъдеще ще поощряваме научните дискусии.

Нашето списание се ползува с голям авторитет и в чужбина. За по-широкото му разпространение в други страни обаче съществена пречка беше фактът, че всички статии и съобщения се пишат на български. На състоялото се през декември 1966 г. обсъждане на списанието бе направена препоръка на всички статии и съобщения да се дава и кратко резюме на чужд език. Редколегията прие тази препоръка и въпреки съществуващите немалко трудности пристъпи към нейното осъществяване: от първа книжка на десетата годишнина нататък статиите и съобщенията в списанието ще бъдат придружавани от резюме на френски език. По тоя начин ние се надяваме да увеличим броя на читателите извън страната, а с това да направим достояние на по-широк кръг специалисти от чужбина постиженията на нашата археология.

В тезисите на др. Т. Живков по „Някои основни проблеми на работата с младежта и комсомола" във връзка с XI конгрес на ДКМС е отделено специално място и на нашата археология: „Тя може да играе изключителна роля за патриотичното възпитание на децата, юношите и младежите. В нашата страна се извършват много археологически разкопки, има доста тракийски могили, паметници на тракийската култура и други археологически богатства. Но те са заключени с девет катинара. Археологическите музеи са затворени, не са разработени и не се популяризират. Музеите трябва да се отключат, широко да се отворят за народа и особено за учащите се, за цялата младеж."

Списание „Археология" не може да остане чуждо на този призив. Редколегията ще се постарае чрез подобряване качеството на поместваните статии и чрез обнародване на най-ценните археологически паметници от музеите да спомогне за популяризирането на археологическата наука, а с това и за патриотичното възпитание на младежта и на целия български народ. Както и досега, ние разчитаме на активното сътрудничество на археолозите от страната.

Нека през юбилейната 1968 и следващите години издигнем списание „Археология" на още по-голяма висота.

ОТ РЕДКОЛЕГИЯТА

Академик Владимир Георгиев на шестдесет години

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Българските археолози отбелязват с особено задоволство шестдесетгодишнината от рождението на академик Владимир Иванов Георгиев, един от най-изтъкнатите наши езиковеди, чиито многобройни оригинални трудове обогатиха не само родната, но и световната наука. Той е роден на 3 февруари 1908 г. в с. Брегаре, Врачански окръг, и произхожда от прогресивно учителско семейство. Средното си образование завършва във Варна, а висшето по класическа филология в Историко-филологическия факултет на Софийския университет „Климент Охридски" (1930). Той учи при видните наши лингвисти, филолози и историци академик Димитър Дечев, академик Стефан Младенов, проф. Ал. Балабанов, академик Гаврил И. Кацаров и др. В 1931 г. Владимир Георгиев е привлечен като редовен асистент по класическа филология при Софийския университет. По време на специализацията си във Виенския университет през 1933—1934 г. при видните познавачи на древните езици и народите на Балканския полуостров и Източното Средиземноморие проф. П. Кречмер и Н. Йокъл Владимир Георгиев задълбочава своите познания и защищава докторска дисертация. Покъсно във връзка със своите интереси към езика на етруските и на най-старото население на Балканския полуостров и други проблеми той работи във Флоренция и Берлин (1939 г.) и в Париж (1946—1947 г.).

През 1936 г. Владимир Георгиев е избран за редовен доцент по класическа филология при Софийския университет. След великата победа на Девети септември 1944 г. той взима активно участие в идеологическото преустройство на българската наука в Софийския университет и Българската академия на науките, на преподавателската работа във висшите учебни заведения на основите на единствено научния метод марксизма-ленинизма. Това е най-трудният, най-решителният и най-отговорният период от нашето социалистическо развитие, когато трябваше да се води борба с буржоазната и шовинистична наука у нас. Владимир Георгиев е избран в 1945 г. за извънреден професор, в 1948 г. за редовен професор и ръководител на Катедрата за общо и сравнително историческо езикознание, като достойно замества и продължава голямото дело на нашия езиковед проф. Стефан Младенов. Той ръководи научната и научно-организационната работа на Историко-филологическия факултет при Софийския университет в качеството си на негов декан (1947—1948 г.) и особено на университета като дългогодишен негов заместник-ректор (1948—1951 г.) и ректор (1951—1956 г.).

Голям е приносът на проф. Владимир Георгиев за изграждането на Българската академия на науките като академия от нов, социалистически тип. В 1945 г. той е избран за член-кореспондент, а в 1952 г. за академик. Той ръководи като директор Института за български език (1951—1957 г.), а от 1958—1963 г. е секретар на Отделението за езикознание, литературознание и изкуствознание при БАН. От 1959 г. непрекъснато досега той е заместник-председател на БАН и ръководи работата на хуманитарните институти от обсега на неговата компетенция. Характерното за Владимир Георгиев е фактът, че той успешно съчетава едновременно големия учен, общественик и човек. Тези му ценни качест-

ва спомогнаха да се разгърне у нас работата на фронта на българското, балканското и индоевропейското езикознание, на историята, археологията, етнографията и други сродни науки. В цялата си дългогодишна научноизследователска дейност той е апелирал към обединение на научните сили на специалистите от споменатите области на науката и сам на дело е показвал ползата от тази задружна работа. Тъкмо тази голяма широта, на която почиват изследванията на Владимир Георгиев, му даде възможност да скъса с традиционните възгледи и да предложи на науката свои, оригинални решения на проблемите, които все повече се възприемат от световната наука.

Тук бих желал да се спра на приносите на академик Владимир Георгиев за идеологическото преустройство на българската археология и за решаването на общите проблеми на езикознанието и археологията.

От 1936—1944 г. Владимир Георгиев е дописен член на Археологическия институт, а в 1945 г. той е негов редовен член и член на Управителния съвет. След решението на БАН от 10. VI. 1946 г. Археологическият институт преминава в системата на БАН и Владимир Георгиев е един от малкото членове на неговия Научен съвет. Той участвува активно в Дискусията за състоянието и задачите на българската археология (1948)[1] и Първата научна сесия на Археологическия институт (май 1950 г.),[2] на които прави ценни изказвания относно преоценката на дотогавашната археологическа литература, за коренното преустройство на българската археология на марксистко-ленински основи, за главните проблеми, които стоят за разрешение пред нея, на първо място пред славянската археология. Но успоредно с нейното развитие той препоръчва продължаването на изследванията върху праисторията и античната археология, които са много важни за разрешаването на проблемите за етногенезиса на балканските народи, в това число и на българския народ, за изследването на културата и живота на това важно историческо кръстовище в Югоизточна Европа. Също така той е взимал становище върху археологическата периодизация, която според него трябва да следва установената историческа периодизация. Тъкмо в средата на археолозите той изнася своите доклади на тема: „Бакхос-Якхос“, „Следи от тракийците в Гърция и Западна Мала Азия“,„Кога са дошли гърците в Гърция? Опит за координиране на лингвистични и археологически данни“[3], „Произходът на данайците, ахейците, пелазгите и филистимляните въз основа на най-новите археологически данни“, „Дешифрирането на минойските надписи и неговото значение за ранната история на Егейския свят“[4], „Съдържанието на надписа върху корубестата керемида от с. Главиница“ и др.

Диапазонът на научната проблематика на академик Вл. Георгиев е много широк както териториално, така и поради хронологическата продължителност на периодите, с които се занимава. Той е посветил изследвания на произхода и езика на носителите на критско-микенската култура[5], на най-старото население на Балканския полуостров, в това число на предгръцкото население на Гърция, наречено от него „предилирийско“ или „пеласгийско“,[6] на гърците,[7] тракийците, илирийците, дакийците, мизийците, фригийците, на славяните, българите и др. Още с първите си работи той проучва езика на етруските, който според него е късен хетитски диалект. Това му схващане се подкрепя от открития наскоро двуезичен надпис в гр. Пирджи в Италия.[8]

В настоящата кратка статия е невъзможно да се разгледат всички страни на извънредно богатото и разнообразно научно творчество на академик Вл. Георгиев, но бих желал да спра вниманието върху някои проблеми, които са свързани със самата археология, и то главно с българската археология. Понастоящем академик Владимир Георгиев е най-големият познавач на тракийския език. Благодарение на неговите упорити системни изследвания днес тракийският език се обогати с множество нови тракийски думи, имена на лица и географски понятия, които се прибавят към известните вече глоси и имена. След като мнозина учени, и то най-големите, се бяха занимавали с разчитането на тракийския надпис върху златния пръстен от едно могилно погребение (от V в. пр. н. е.) от с. Езерово, Първомайско, Владимир Георгиев успя да разчете, изтълкува и преведе текста, изхождайки от особеностите на тракийския език, език от индоевропейски произход.[9] Той сполучливо свърза езиковата страна с писмените сведения на античните автори за погребалните обичаи на богатите тракийци у някои тракийски племена, както и със самите археологически проучвания. Така той достигна до разчитането и тълкуването на надписа като потвърждение на сведението, че заедно с умрелия мъж е била погребвана

една от неговите жени, т. е. най-любимата му, която в деня на погребението е била посечана от неин родственик по решение на домашния съвет. Само преди няколко години (1964) академик Вл. Георгиев разчете още един тракийски надпис върху една надгробна плоча, която е била вторично употребена като похлупна плоча на една каменна гробница под тракийска надгробна могила при с. Кьолмен, Шуменски окръг.[10] Той установи, че се касае за надгробен надпис, който съдържа името на покойника, неговата възраст и заклинание срещу онзи, който би дръзнал да оскверни гроба и мъртвеца. Поради архаичния характер на буквите и други езикови особености той отнесе надписа към VI в. пр. н. е. Засега това е най-старият епиграфски паметник на тракийски език. От друга страна, той изтъкна и гръцкото влияние върху тракийския език, влияние, което съществува още от микенската епоха. В труда си „Тракийският език" Вл. Георгиев събра и отново разгледа известните досега тракийски надписи от България, Самотракийските надписи. тракийски (и фригийски) думи и изрази, заети в гръцки език, и особеностите на тракийския език и други сродни езици.[11] Той широко прилага изработения от него особен комплексен комбинаторно-етимологически метод, който според неговата дефиниция се основава на теорията на вероятностите и на математическата логика, и то главно на принципа на фреквентността и на изключената алтернатива. При надписите върху съдове и други паметници той използува археологическите резултати, които до известна степен го подпомагат наред с редица други езикови данни. Въз основа на сигурно установените факти акад. Вл. Георгиев прави успешни опити да определи мястото на тракийския език всред другите индоевропейски езици. Тези изследвания не остават затворени в рамките само на езикознанието, но те се използуват за разрешаването на въпроси от исторически аспект, на първо място етногенезиса и културата на тракийците и другите древни народи, с които те са имали политически, икономически и културни взаимоотношения.

Заниманията на акад. Вл. Георгиев с надписа, врязан върху корубестата керемида от с. Главиница, Пазарджишки окръг,[12] показаха, че се касае за надпис на простонароден латински език от V или VI в., който е бил говорен по това време в този район на късноантична Тракия, неповлиян от литературния латински език, но с известни влияния на гръцкия език. Разчитането, тълкуването и превода на споменатия надпис са в пълно единство и с археологическите данни за устройството на някои от късноантичните гробове.

Особено големи са заслугите на акад. Вл. Георгиев за изследване на произхода на древното население от североизточната част на Балканския полуостров и за етническата принадлежност на най-старото население на тази територия.[13] Той широко използува ономастиката — топонимията и антропонимията. Вл. Георгиев извършва своите проучвания успоредно в три главни направления: езиковедски, етногенетично-исторически и културно-исторически. Тъкмо комплексното разглеждане му помага да стигне до по-сигурни изводи относно произхода на най-старото население и на неговия език. Той обръща сериозно внимание на имената на големите и средно големите реки, които са се запазили по-дълго време независимо от етническите промени, които са станали. Въз основа на тълкуването на географските имена той стига до извода, че „областта по долното течение на Дунав между Карпатите, Стара планина и Черно море е била населявана още в най-древно време с индоевропейски племена". По такъв начин той се противопоставя на господствуващата в миналото теза за неиндоевропейския характер на древната топонимия на Балканския полуостров. По-нататък Владимир Георгиев разширява своите ономастични проучвания върху по-разнообразен материал от територията на България, въз основа на който изяснява основни проблеми на българския език и етногенезиса на нашия народ, върху чийто развой е оказал влияние заварения стар балкански субстрат. Академик Владимир Георгиев даде мощен тласък на ономастичните издирвания у нас и в резултат на тях в българската литература се появиха няколко монографични труда, които засягат отделни части от нашата територия. Той отдаде доста сили за установяването на етимологията на редица думи от словното ни богатство. Под неговата компетентна редакция и с личното му участие излиза Български етимологичен речник, издание на Института за български език при БАН. Освен това той взе активно участие в правописната реформа у нас след Девети септември 1944 г. Той е съавтор на Правописния речник на българския книжовен език, издание на БАН, който досега претърпя няколко издания.

Академик Владимир Георгиев организира и взе участие в три големи конгреса у нас:

VI Международна конференция за класически проучвания (Пловдив, април 1962 г.), V Международен конгрес на славистите (септември 1963 г.), I Международен конгрес по Балканистика (август 1966 г.) и др. Той е участвувал в много чуждестранни конгреси, на които достойно е представял родната ни наука.

Друга много характерна черта на академик Владимир Георгиев е широкото прилагане на колективния метод в научната му работа, привличането на повечето научни работници за разрешаването на сложните проблеми и насочването на младите хора към научноизследователска дейност. Под неговите насочвания и грижи израсна значителен брой изследвачи в областта на езикознанието и археологията.

Научното творчество на академик Владимир Георгиев е много голямо и съдържателно. То наброява повече от 500 труда, доклади и изказвания. В това число не влизат редактираните от него трудове.[14] За изключителните му заслуги за развитието на българската наука той е удостоен с най-високи правителствени и международни награди. През 1951 г. той става носител на Димитровска награда, през 1963 г. му е присъдено званието „заслужил деятел на науката". Награден е с орден „Георги Димитров" по случай шестдесетгодишнината му, орден „Народна република", I степен и „Кирил и Методи", I степен. Академик Владимир Георгиев издигна авторитета на българската наука далеч зад границите на България. Той е почетен доктор на Хумболдтовия университет (1960) и член-кореспондент на Парижката Академия на науките (1965) и на Саксонската академия на науките в Лайпциг (1968).

Българските археолози от цялата страна поздравляват юбиляра с неговата шестдесетгодишнина и му пожелават крепко здраве и дълголетие, за да зарадва научната общественост у нас и в чужбина с нови, още по-големи научни постижения в областта на езикознанието и археологията.

[1] ИАИ, XVII, 1950, стр. 456—458.

[2] Първа научна сесия на Археологическия институт (1950), София, 1951, стр. 236—248.

[3] ИстПр, IV, 1947, стр. 214—229.

[4] Le déchiffrement des inscriptions minoennes. — ГСУ ИФФ, XLV (1948—1949), София, 1949, кн. 4, Езикознание и литература, стр. 1—81; Проблемы минойского языка, София, 1953, 196 стр., 87 ил., 7 табл.

[5] Die Träger der kretisch-mykenischen Kultur, ihre Herkunft und ihre Sprache. I Teil: Urgriechen und Urillyrier (Thrako-Illyrier). — ГСУ ИФФ, XXXIII (1936—1937), София, 1936, стр. 1—203; II Teil: Italiker und Urillyrier: Die Sprache der Etrusker. — ГСУ ИФФ, XXXIV (1937—1938), София, 1938, стр. 1—160.

[6] Vorgriechische Sprachwissenschaft, I—II Lieferung, ГСУ ИФФ, XXXVII (1940—1941), София, 1941, стр. 1—162 и XLI (1944—1945), София, 1945, стр. 161—240; Contribution à l'étude de la tiponymie grecque: Noms de lieux prétendus préhelléniques. — ГСУ ИФФ, XLIV (1947—1948), София, 1948, кн. 4, Езикознание и литература, стр. 1—19.

[7] Die altgriechischen Flussnamen. — Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му, София, 1958, стр. 3—48; Die altgriechischen Flussnamen II. Nachträge und Berichtigungen zu den altgriechischen Flussnamen, Sofia, 1958. — LingBalk. I, 1959, стр. 17—27; Contribution à l'étude de l'étymologie grecque. — LingBalk, 1, 1959, стр. 69—86.

[8] Die Bilingue von Pyrgi als Beweis für die hethitische Herkunft der etruskischen Sprache. — LingBalk, XI; 1966, 1, стр. 25—67; Die hethitische Herkunft der etruskischen Morphologie. — Studii micenei ed egeo-anatoliei, III, Roma, 1967, стр. 55—91.

[9] Die Inschrift von Ezerovo. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. Göttingen, LXV, 1938, стр. 184—192; вж. също Тракийският език, София, 1957, стр. 16—21, обр. 13.

[10] Тълкуването на старинния тракийски надпис от с. Кьолмен, Преславско. — Археология, VII, 1965, кн 4, стр. 1—9, обр. 1—2; Die Deutung der altertümlichen thrakischen Inschrift aus Kjolmen. — LingBalk, XI, 1966, 1, стр. 9—23.

[11] Тракийският език, София, 1957, 102 стр., 26 ил.

[12] Надписът върху керемидата от с. Главиница и неговото значение за историята на народния латински език. — РП, IV, 1950, стр. 131—147.

[13] За произхода на древното население от северозападната част на Балканския полуостров, ИАИ, XIX, 1955, стр. 305—325 (сб. Г. И. Кацаров, II ч.). La toponomie ancienne de la Péninsule balkanique et la thèse méditerranéenne, publié à l'occasion du VIIe Congrès international des sciences onomastiques à Florence, Pise du 4 au 8 avril 1961, LingBalk, III, 1961, 1, 62 стр.; Die indoeuropäische Herrkunft der ältesten Flussnamen der Balkanhalbinsel (резюме): VI Internationaler Kongress für Namenforschung, München, 1958, стр. 67; Въпроси на българската етимология, София, 1958, 160 стр., 1 карта; Българска етимология и ономастика, София, 1960, 180 стр. и 2 карти

[14] За живота, научната дейност и пълен списък на трудовете му вж. Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, стр. 5—54, посветена на 60-годишнината на академик Вл. Георгиев.

За архитектурата и живописта на манастирската църква „Св. Андрей“ на р. Треска

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Като уредник в Скопския народен музей през 1943 г. имах възможност да се занимая по-подробно със стенописите на църквата „Св. Андрей“ на р. Треска в едноименния манастир, находящ се в околностите на Скопие.[1] За тези мои проучвания ще съобщя на друго място. Тук искам да споделя само някои мои по-общи наблюдения върху архитектурата, стенописта и авторството на стенописите. Давам и мой препис на ктиторския надпис единствено с цел да покажа, че в разчитането на годината на изписването — 1389 — няма никакво съмнение и че колебанията на авторите, които са проучвали надписа, не са оправдани. Най-сетне тук обнародвам за пръв път препис от последния ред и половина от същия надпис, представляващ нещо съвсем различно и писан по-късно от друга ръка.

● *Обр. 1. План на църквата „Св. Андрей“ на р. Треска (по Ж. Татич) Fig. 1. Plan de l'église St André (d'après J. Tatić)*

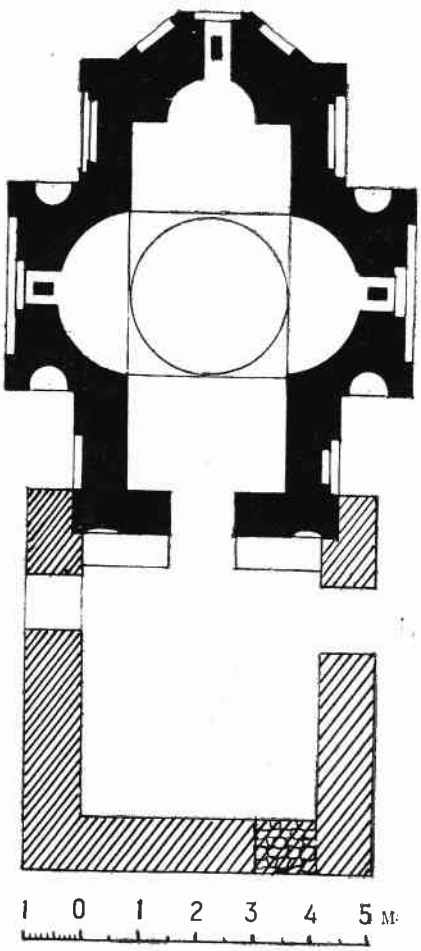

1. *План и градеж.* Църквата „Св. Андрей“ на р. Треска е кръстокуполна постройка с две големи странични конхи. Отвън ясно се очертава формата на кръст. Така че църквата може да се причисли към т. нар. „свободен кръст“. Вътрешното ѝ разпределение ни дава право обаче да я разглеждаме и като разновидност на триконхалния план. Обширният правоъгълен притвор е ориентиран с дължината си по надлъжната ос на църквата. Първоначално този притвор не е съществувал. Той е прибавен по-късно.[2] В това ние се убеждаваме не само от по-различната дебелина на стените му и от наличието на фуга между тези стени и стените на църквата, но и от обстоятелството, че южната стена на притвора е застъпила една от нишите на южната стена на църквата на мястото, където двете стени се съединяват. И най-после формата на притвора — удължен правоъгълник с надлъжна ос, съвпадаща с надлъжната ос на църквата — е характерна черта преди всичко за църковното ни строителство след XIV в.[3]

Градеж. Градежът е смесен — от редуващи се пояси от тухли и камъни. Тухлите са положени в хоризонтални редове. Ритмичната смяна на камък и тухла продължава и в барабана, нишите и арките. При последните редуването е по-правилно, та се постига силен декоративен ефект. При барабана се редуват три и два реда тухли с един ред камъни. Същата система се наблюдава и в едностъ-

палните арки, които виждаме при всяка една от страните на барабана, както и при полуколонките по ръбовете на същия барабан. Живописно са изградени всички арки и ниши — чрез ритмично подреждане на камъните и тухлите, което изобщо е характерно за XIV в.[4] Тухлите са групирани по две, а между всеки чифт тухли — по един камък. Живописна украса имат и нишите, които на два етажа опасват църквата.[5] Те са украсени с тухли било разположени във форма на рибена кост, било във формата на особен клетъчен градеж, образуващ система от отвесни и водоравни линии. Изобщо съчетанието на разнородния строителен материал се използува в различни вариации за постигане на максимум декоративен ефект.

Отвън северната и южна стена на наоса са запълнени от по една голяма плоска ниша, която започва от земята и стига чак до под покрива. Отстрани тези ниши са ограничени от тънки полупиластри, които достигат същата височина и завършват с кемпфери. Покривът следва линията на полукръглите арки, с които завършват големите ниши. Затова той е маркиран от прави, криви и пречупени линии. Най-рядко срещаме пречупената линия; виждаме я само в покрива на източното рамо на кръста.

Декоративните ниши, които украсяват отвън църквата, са в повечето случаи едностъпални. От всичко 27 ниши само три са двустъпални — двете големи ниши в северната и южна стена и една в южната стена на западното рамо на кръста. Едностъпални са и прозорците от северната и южна фасада, вписани в големите арки.[6] Интересно е да се отбележи, че всички ниши от успоредните на главната ос на църквата стени са плоскодънни, докато тези от стените, пресичащи перпендикулярно тази ос, имат полуцилиндрични дъна и завършват в горната си част със сегмент от сфера. Горният прозорец от южната фасада не отговаря по форма на съответния прозорец от северната фасада. Долните прозорци на северната и южната фасада са двойни. Те са тесни и високи. Над тях, на височината на горните ниши, се намира по едно малко прозорче. Двойното прозорче на апсидата има по-скоро декоративно назначение.

Дневна светлина в църквата прониква главно през осемте прозореца на барабана, благодарение на които подкуполното пространство е добре осветено. Слабо са осветени обаче източната и западната част на църквата, където цари тайнствен полумрак. Вместо

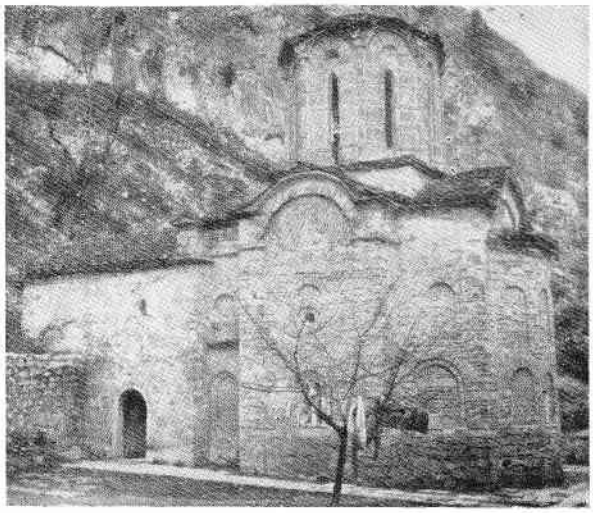

2

● *Обр. 2. Църквата „Св. Андрей", гледана от югоизток Fig. 2. L'église St André. Vue du Sud-Est*

чрез богатата стъклопис, както е при готическите катедрали, тук мистичната игра на светлосенката се получава от сполучливата комбинация на празните и пълни пространства, т. е. от съотношението между прозорците и стените.

2. *„Св. Андрей" на р. Треска и триконхалния план.* Ние определихме „Св. Андрей" на Треска като кръстокуполна църква от типа на т. нар. „свободен кръст". Но това определение не е съвсем точно. Както отбелязахме, църквата може да се разглежда и като вариант на триконхалния план, съчетан с простия тип на „свободния кръст". Трябва да признаем, че това съчетание тук е много сполучливо. Налице са не само добре оразмерени форми, но и добре комбинирани обемни величини, задоволяващи не само естетически, но и практически нужди. Така конхите в северната и южна стена създават условия за добра акустика, поради което тези пространства се използуват най-често за певници, в които се настаняват църковните хорове.[7] В появата на страничните конхи са играли роля и някои съображения, продиктувани от тектониката на сградата — конхите са служели до известна степен и като контрафорси.[8]

Триконхалният или трилистен план, който предлага равни по размери конхи, добива най-голямо разпространение в Египет, където повечето от светилищата са били строени по този начин. Оттам този план преминава в Цариград.[9] Два века по-късно той се разпространява и в Атонските манастири. Там ние

го откриваме между най-старите постройки, като напр. в манастирите „Лавра“, „Ватопеди“, „Ивирон“,[10] „Хилендар“ и др.[11] Атонската планина става център, откъдето триконхалният план се разпространява по целия Балкански полуостров, както и в Близкия Изток. Пътят на това разпространение се очертава от запазените паметници, които най-масово се срещат между XII и XVI в.[12] У нас този план прониква най-напред в Македония и изобщо в Югозападна България. Като един от първите етапи на това проникване можем да посочим църквата в с. Велюса, Струмишко,[13] чието съграждане се отнася към края на XI или началото на XII в. По-нататък триконхалният план се среща във „Винени“ на Преспанското езеро,[14] „Св. Наум“ на Охридското езеро, Погановския манастир,[15] Трънския манастир „Св. Архангел“[16] и др. В тази дълга серия от триконхални църкви „Св. Андрей“ на р. Треска заема междинно място.

Почти всички изброени по-горе църкви са еднокорабни. Страничните конхи при тях се отварят направо към единствения кораб на църквата. Този тип се среща най-често. Но той не е единственият. Понякога страничните конхи се прибавят и към страничните кораби на църквата или още по-точно към кръстовидни църкви от сложния тип.[17] Такава комбинация в Македония представлява църквата в с. Кучевище, Скопско. След Гърция най-много църкви със странични конхи се срещат по течението на р. Морава. В сръбската църковна архитектура този тип е бил на особена почит. В най-простия му вид ние го виждаме в църквите в Павлица, Крушево, Смедерево, Руденица и Каленич.[18] На други места страничните конхи се приспособяват към кръстовидната куполна църква от сложния тип. В Сърбия такива са църквите: Раваница,[19] Любостиня, Манасия и др. От Сърбия и България планът минава в Румъния, дето се среща в Козма, Снагов, епископската църква „Куртя де Адджеш“ и др.[20] Атонският план от типа на гръцкия кръст намира широко разпространение в Гърция през XVI в. Такива са църквите в Метеорите, „Св. Апостоли“ в Атина, както и пелопонезките църкви в Кризафа, Хагйа Триада, Калаврита и др.[21] По същото време тази форма замира в България, за да се появи отново през XVII в. в Трънско, Арбанаси,[22] Бачковския манастир.[23]

Църквата „Св. Андрей“ на р. Треска не може да се нареди безрезервно между паметниците, които изброихме по-горе.[24] Главната причина за това е, че източната ѝ апсида е много по-малка от северната и южната.[25] Освен това църквата има и друга особеност, която липсва при гореизброените църкви — външното разчленение на стените не съответствува на вътрешното разпределение. Така северната и южната конха не личат отвън.[26] Страничните фасади не издават тяхното съществуване — те по-скоро подсещат за наличието на полуцилиндрични сводове. Що се отнася до градежа на „Св. Андрей“, той заедно с всички църкви по долината на р. Треска принадлежи към оня живописен стил, който е характерен за цялата балканска църковна архитектура от това време и особено за архитектурната школа, доколкото е позволено да се говори изобщо за школа, представена от църквите в Търново, Червен и Несебър.

3. *Ктиторският надпис.* Над вратата, през която се влиза от притвора в наоса, откъм страната на наоса, е изписан четиринадесетредов надпис. Последният ред и половина е бил прибавен по-късно от друга ръка. Буквите на първоначалния надпис са изписани четливо и краснописно, затова и разчитането на тази част от надписа не представлява никаква трудност. По тая причина и различията в досегашните четения са съвсем незначителни. Единственото по-сериозно разноезичие засяга разчитането на годината. Но, както ще видим, разногласието между авторите в това отношение се дължи само на недоглеждане, тъй като годината е изписана съвсем ясно. Изглежда, че повечето от авторите, които са се занимавали с разчитането, не са взимали данните от оригиналния надпис, а от неясни фотокопия или от погрешно направени преписи. Според нашия препис надписът гласи: изволеннемь ба ѡца вседрьжителѣ. и поспешеннемь||. сина единароднаго. и съвръшеннемь. всепрѣсветаго доуха||създав се и пописа се сы стнн бжствьнн храмь въ име стаго|| и славнаго врьховнаго апла хва прьвозваннаго. андреа трьдо|| и подвигомь. хт ртолюбивнаго раба бжна андреаша сина фтораго || благовѣрнаго краля влькашина и краліце еленн а(рекомы) елисав'е(н). || елико вьзможно бн даховь и приложихомь стѣн цр'вн || села ѕ полн. нѕ забрьдн съ метохо(ь). и правиламн иже писана

3

● *Обр. 3. Ктиторски надпис Fig. 3. Inscription du donateur*

сѫть ‖ извѣстнѣ о всемь. иже о нихъ въ времѧ[27] въ хрисовоулѣ и сн двѣ селѣ (с) мѣтох(омь) бѫкѫрци и пов^нно. въ замѣненне цр^вн сѫшничкон зговоромь н ‖ дахомь. за момково и за иване понеже тако прилѣжно бн wбо ‖ нмь цр^вамь. нметн тако сна села бе(зь) сьмѫщенна въ ѫтвръж^е нн(мь) ‖ лѣто ѳ. w.Gѯ (ві) ін(дктнwнь).

(По волята на Бога Отца всъдържител, с помощта на единородния син и със съдействието на светия дух създаде се и се изписа този божествен храм в името на светия и славен Христов апостол Андрей Първозвани, с труда и подвига на христолюбивия раб божи Андреаш, втори син на благоверния крал Вълкашин и на царица Елена, наречена Елисавета. Доколкото ни бе възможно, дадохме и подарихме на светата църква села в полето и в Забръде с метох, правдините за които са писани и известни на всички. Също в древните хрисовули са и тези две села с метох: Букурци и Повлино. Дадохме ги по споразумение със Сушичката църква вместо селата Момково и Иване, понеже така бе изгодно за двете църкви: да притежават тези села, без да ги смущава някой. В потвърждение година 6897, индиктион 12.

Годината 1389 се възприема от Стояновић,[28] Петковић,[29] Джорджовић[30] и Мийе.[31] По-късно Петковић[32] чете 1369 г. Йордан Иванов[33] в последното издание на своите „Български старини из Македония“ дава преписа на Петковић и следователно се солидаризира с неговото тълкуване. Грешката на Петковић е в неправилното четене на десетиците. Вместо стигма, той чете 0. А това е грешка пак само на недоглеждане, защото ако се взрем внимателно, ще видим, че този знак не може да се прочете като 0 по простата причина, че в дясната си половина той не е бил никога затворен. И на приложената тук снимка добре личи, че колелцето е отворено и че то така е изписано първоначално. От пръв поглед ние бихме прочели тази буква като ϛ, ако на долния ѝ край не се забелязваше едно полуизтрито камшиче, което дава окончателната форма на буквата, която не може да бъде друга освен стигма т. е. 90. Впрочем четенето като ϛ е невъзможно и поради това, че със ϛ се означават стотици (200), а тук той стои на мястото на десетиците. Съкращението накрая ще трябва да означава ин-

диктиона. Личат много слаби следи от буквата Ѳ. Изглежда, че се касае за 12 индиктион, който тъкмо съвпада с 1389 г. Все пак известна несигурност в четенето на последното съкращение, написано като ⅄, или I и N в лигатура продължава да съществува.

Във всеки случай ние изключваме като възможно четенето на годината, както предлага Петкович — 1369. В невъзможността на такава година ние се убеждаваме и по косвен път от обстоятелството, че в надписа жената на Вълкашина веднъж е наречена със собственото ѝ име Елена и втори път с името Елисавета. Може с голяма вероятност да се предполага, че последното име не е нищо друго освен монашеското име на Вълкашиновата жена. Тук, разбира се, стои въпросът, откога датира помонашването на Елена. Без да може да се даде точен отговор на този въпрос, може да се счита твърде вероятно, че това помонашване не е могло да стане преди смъртта на съпруга. А това съображение вече ни навежда към заключението, че надписът, в който е споменато и монашеското име на кралица Елена, не може да бъде по-стар от 1372 г., когато, както е известно, крал Вълкашин пада убит в боя при Чирмен. Това засилва нашето убеждение, че надписът е по-късен — именно според наличните данни от 1389 г. Известно потвърждение за една по-късна дата ние сме склонни да видим и в израза вь трѹдно бо положенне (в тежко време), употребен в надписа. И действително след победата на турците при Чирмен за християните на Балканския полуостров, и по-специално за населението на Македония настъпили най-мрачни дни. Това тежко положение е било най-добре обрисувано от светогорския монах и книжовник Исайя, който като съвременник на тези събития предава много картинно нашествието на турците, като пише: и полетѣше по вьсен земли ꙗко птца по вьздѹхоу.[34] (и полетяха по цялата земя като птици по въздуха.) Всичко било избито, а тези, които били пощадени от меча, гинели от глад. Вълци нахългали по села и градове и цялата земя се обърнала в пустош. Според както се изразява светогорският монах, мъжествените сърца на храбреците се превърнали в слаби женски сърца. Никой не можел да опише нещастието, което сполетяло народите на Балканския полуостров. Или както летописецът се изразява дословно: тогда оубл҃жаахѫ жнвы прѣжде оумершихь.[35] (Тогава живите облажаваха умрелите.)

Както се вижда от един надпис, който опасва цялата църква отвътре, манастирът е имал доста голямо стопанство. От въпросния надпис научаваме, че „Св. Андрей“ е бил въведен чрез хрисовули във владение на следните селища и имоти: с. Момково и Горица с метох; с. Иване и Лозно с метох; с. Дълбочица и Уздолие с метох; с. Луковица и Крушица с метох. Тези селища заедно с принадлежащите им земи са били подарени на манастира от Андреаш. Освен тях манастирът е владеел и следните имоти: „Уздол монастира лежут Св. Спас, крепост (град) Марка Кральевитьа, Тръган, Глубочица, Луковица, Букурци, Кръстец, Сечен камен, Брестович, Бела трава (на върха на планината), Селец, Козарево, Корито, Стари цер, Козарево — храм „Св. Никола“, монастир „Архангела Михайла“, монастир „Св. Богородица“ и „Маркову крепост“.[36]

Надписът, който обточва отвътре стените на църквата и в който е посочено имотното състояние на манастира, днес отчасти е унищожен. Той започва от южната страна на източното рамо на кръста и след като опасва цялата църква, завършва на северната страна на същото рамо. Запазената част на този надпис гласи: изволеннемь ѿца и посп (ешеннемь и съвьршенн)емь светаго дх҃а (изп)нса се сы сты хрмь стаго прьвозваннаго ап҃ла андр҃ѣа. трѹдо̃ и подвигомь раба божна кралевикѣ андреаша. сеже приложенне. сты цркви хрисовѹл... село момково и горица с метохомь. село иване и лозно с метохомь. село дльбочица и вздолне с метохомь. село лѹковица и крѹшица съ метохомь... соль техь ловнма и планинамн.

(По волята на отца и с готовността и съвършенството на светия дух изписа се този свети храм на светия първозван Христов апостол Андрей с труда и подвига на раб божи кралевич Андреаш, който с хрисовул подари на светата църква... село Момково и Горица с метох, село Иване и Лозно с метох, село Дълбочица и Уздолие с метох, село Луковица и Крушица с метох... заедно с техните ловни места и планини.)

Буквите са хубаво изписани и в някои отношения напомнят краснописния ктиторски надпис над вратата, с който той изглежда едновременен, макар и да е опресняван в по-късно време. И двата надписа и особено околовръстният говорят красноречиво, че манастирът е бил едро феодално владение, към което са били закрепостени не само движими и недвижими имоти, но и цели села заедно с техните жители. Това превръщане на манастирите във владетелска феодално-имуществена класа се извършва твърде отрано в нашите земи. Този процес ще да е започнал още към края на X в., ако не и по-рано, и е продължил с особена сила през епохата на византийското робство през XI—XII в. За подобни феодални порядки ние намираме данни както в грамотите на Василий II[37] и грамотите на българските царе,[38] така и в устава на Бачковския манастир, завещан на манастира от Бакуриан, висш военачалник на византийска служба, по произход грузинец.[39] Манастирът продължавал да се ползува от дадените му правдини дълги години и след падането на страната ни под турско робство. Той бил включен като самостоятелна стопанска единица в рамките на установената у нас и на целия Балкански полуостров турска феодална система.

4. *За стила на стенописите.* Въпреки някои особености в иконографско отношение живописта на „Св. Андрей“ си остава чисто византийска. Големият интерес, който тя има за нас, лежи преди всичко в стила и в характерната за епохата темперна техника, които тепърва предстои да бъдат изучени подробно, като за темперната техника бъдат направени и съответни анализи. За стила на стенописите не е без значение и личният почерк на художниците, които са работили тук. В това отношение може да се каже, че стенописите от „Св. Андрей“ дават вярна представа по-скоро за една школа, отколкото за една епоха.

Отделните сцени и фигури са подредени, както е общоприето за епохата, според канонизираните правила на небесната йерархия. Сцените са обрамчени с линии и отделени една от друга, така че напомнят в някои отношения кавалетната живопис. В стилно отношение ние констатираме почти пълно единство, което несъмнено се дължи на обстоятелството, че стенописите са дело на художници от една и съща школа.[40]

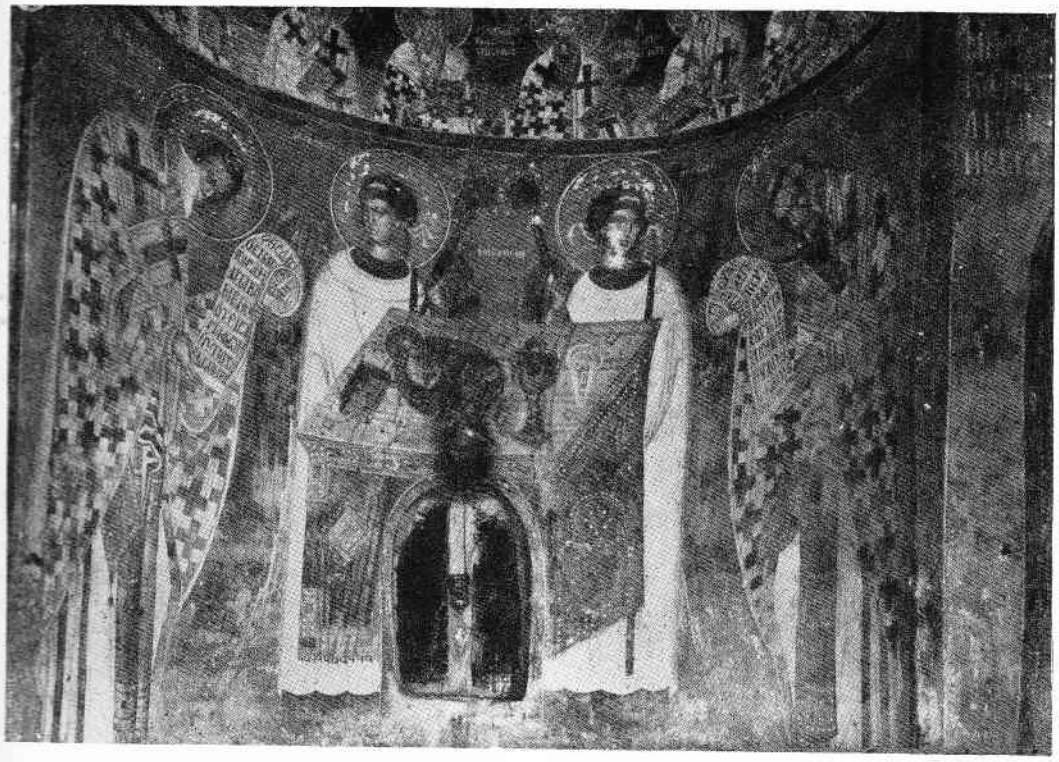

● *Обр. 4. Мелисмос Fig. 4. Melismos*

Като първа отличителна черта на тази живопис следва да се изтъкне нейният монументален характер. Единичните фигури и особено по-сложните композиции от евангелските сцени са третирани в едър мащаб с широк замах. Движенията са плавни, формите закръглени, ефектът импозантен. Драперията е масивна, без подробности. Тя пада свободно на тежки дипли, а понякога се използува и за моделировка на някои анатомически подробности, без да се нарушава с това нейният строго монументален характер. Тази строгост се запазва даже и при силно раздвижените фигури, каквито са пророците в барабана, които въпреки движенията си остават тежки и внушителни.

Самият избор на сюжетите е доста оригинален. Преди всичко прави впечатление, че богородичните сцени са сравнително малобройни. Освен традиционното Успение над вратата между наоса и притвора други композиции, посветени на Богородица, няма. Липсват също и чудесата, свързани с живота на Христос. В замяна на това дадена е преднина на някои по-второстепенни сцени от византийската иконография, като „Умиването на краката“ и „Слизането в ада“. Съвсем ясно е, че при избора на сюжетите, както и при тяхното разработване, художникът не е робувал на никакви догматични принципи. Той е предпочитал да се задълбочава в ония сюжети, които са му позволявали най-добре да изяви своя темперамент на проникновен художник. И в това отношение той е зарегистрирал голям успех: пред нас стоят не сухи повествователни фризове, чиято задача е да учат и възпитават верующите, а същински художествени табла, годни да ни доставят и естетическа наслада. Художникът на „Св. Андрей“ не е бил чужд и на известна идеализация, проектирана на фона на византийската концепция за идеална красота. Някои от фигурите в това отношение съперничат с най-хубавите образци на древното класическо изкуство. Художниците, които са оставили тези стенописи, са били първокласни майстори, затова и изкуството им ни действува така спонтанно и непринудено. В пълен разрез със средновековната практика зографите са имали съзнанието, че са истински художници, затова един от тях изрично бележи, че е зограф.[41] Това осъзнаване на собственото им достойн-

● *Обр. 5. Умиване на краката Fig. 5. Le lavement des pieds*

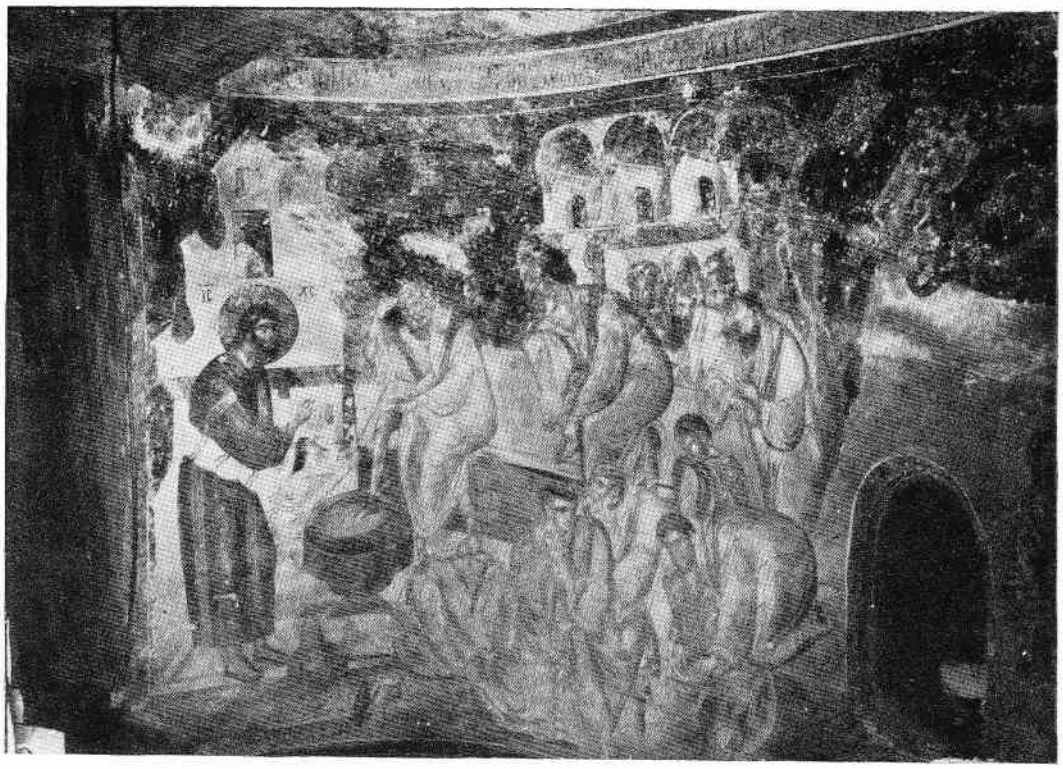

5

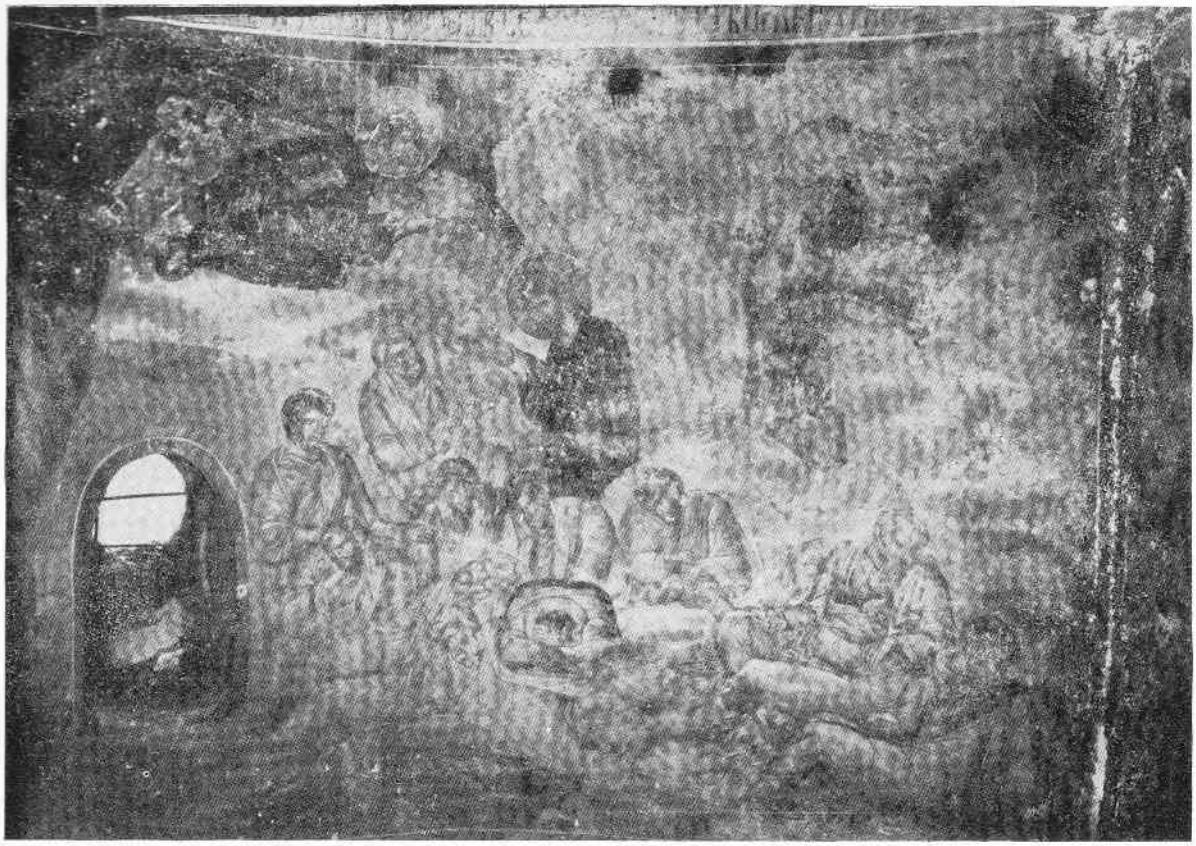

6

● *Обр. 6. Молитва в Гетсиманската градина*
Fig. 6. Prière dans le Jardin des Oliviers

ство е вече една от съществените черти на Възраждането, което под различни форми се чувствува и в нашата църковна живопис.

Ако искаме отведнъж да схванем величието на стенописта на „Св. Андрей“ и да разберем талантливия замисъл на художника, трябва да се спрем пред композицията „Молитва в Гетсиманската градина“. Това е една внушителна панорама от фигури в най-различно положение, където авторът сякаш нарочно е търсил трудни за пресъздаване моменти, които с лекота е разрешавал. Въпреки че всяка фигура е третирана поотделно, монументалният характер на композицията е напълно запазен. Тук всяка фигура тежи на мястото си и се чувствува, че е част от едно неделимо цяло: нито една фигура не може да се премести, без да се накърни цялостта на композицията. Това е една симфония от линии, цветове и обеми, свързани в единно и неделимо цяло. Триизмерните форми, смелите ракурсита и преливащите се в мелодични съчетания тонове и цветови съотношения правят от това произведение истински шедьовър.

За да оценим още по-пълно достойнствата на тази живопис, налага се да обърнем внимание как са предадени някои на пръв поглед незначителни части на човешкото тяло — напр. ръцете и краката. Тези части са най-трудни за художествено пресъздаване, макар и от друга гледна точка да са най-елементарни. Предавайки тези форми в тяхната триизмерност, художникът, без да скъсва с принципите на византийската идеалистическа естетика, се е доближил значително до едно по-ново и по-съвременно (във възрожденски смисъл на думата) схващане за формата и композицията. Формалните качества на тази живопис са твърде големи. И те в същност са нещо ново в нашата религиозна живопис от XIV в. и в крак с постиженията на съвременната й във Византия Палеологова живопис. Моделуването е било главната грижа на зографите от „Св. Андрей“. Чрез него те са направили опит да открият нови хоризон-

7

8

ти пред нашата средновековна живопис и тези опити навярно щяха да бъдат последвани от други, ако Балканският полуостров не беше станал плячка на турските завоеватели.

Стенописите на „Св. Андрей“ не са останали все пак съвсем изолирано явление и без влияние върху по-късната църковна живопис на Балкана. Интерес в това отношение представлява църквата в Копорин,[42] Моравско, където цели композиции са буквално копие на някои от стенописите на „Св. Андрей“. Най-типична и най-удобна за сравнение е композицията „Молитва в Гетсиманската градина“.[43] Както в композицията като цяло, така и в третирането на отделните фигури, се забелязва явна прилика между двете църкви. Подобни сходства откриваме и в някои други композиции, като напр. „Петър отрязва ухото на Малхус“[44], „Погребение Христово“[45] и др. Като се вземе под внимание, че стенописите в Копорин са с около един век покъсни от стенописите в „Св. Андрей“, става ясно, че последните са послужили за първообраз. В иконографско отношение“ Св. Андрей“ може да се сравнява и със „Св. Георги“ в Старо Нагоричане. Стилът и техниката обаче са различни. В Старо Нагоричане изобилствуват сцени с малки размери. Големите единични фигури са малко на брой. Както предполага Г. Мийе, тук гръцките майстори Михайл и Евтихий са се повлияли може би от някое илюстровано евангелие.

Живописта на „Св. Андрей“ е още по-близка до живописта на Протатон в Карея, където някои от нововъведенията се чувствуват доста силно. В моделуването на фигурите обаче „Св. Андрей“ държи първенство. То е почти непознато в живописта на Мануил Панселинос — предполагаемия автор на стенописите от Протатона.

Предшествениците на това обновяване на средновековната балканска живопис чрез уплътняване на фигурите под влиянието на античността ние виждаме в живописта на „Св. Климент“ в Охрид, построена и изписана в 1295 г., в Грачаница от 1321 г. и Любостен — след 1337 г. Тези примери предшествуват „Св. Андрей“ на р. Треска и сочат различните етапи, през които минава живописта в Македония и изобщо на Балканския полуостров, като все повече и повече се осво-

● *Обр. 7. Св. Димитър и св. Георги Fig. 7. Saint Démètre et Saint Georges*
● *Обр. 8. Военен светец Fig. 8. Saint guerrier*

бождава от линеарните и плоскостните принципи на класическата византийска живопис.

Към средата на XIV в. подобна тенденция се забелязва в живописта на Марков манастир — 1345 г., Матейче до Куманово — 1348 г. и Лесново — 1349 г. Към края на XIV в. тази еволюция може да се счита за завършена. Като неин краен етап и синтез се явява живописта на „Св. Андрей“ на р. Треска, работена от български майстори начело с Йоан Зограф от Прилеп. Към този краен етап трябва да отнесем и живописта на софийската църква „Св. Георги“ (втория пласт с български надписи).

Ако иконографски живописта в „Св. Андрей“ търпи успоредица с живописта на църквата в Копорин на р. Морава, то в стилно отношение тя се приближава до стенописите на църквата в Долна Каменица на р. Тимок, южно от Княжевац. Според Н. Мавродинов[46] стенописите в Долна Каменица са работени от същата школа — прилепската, към която принадлежи и Йоан Зограф — главният майстор на стенописите в „Св. Андрей“. Предположението на Мавродинов изглежда убедително.

5. *За строителите и зографите на „Св. Андрей“ на р. Треска.* Значението на стенописите в „Св. Андрей“ нараства и от обстоятелството, че авторството им е известно. То изрично е означено в два надписа — единия на северната, другия на южната приапсидна стена. Надписът о северната стена гласи: помени гн бе раба своего многогрѣшнаго іwана мнтрополнта н григорна монаха пнсавшіах зде (Помени Господи своя раб многогрешния митрополит Иоан и монах Григорий, които рисуваха тук), а този от южната: помени гн бе раба своего многогрѣшнаго монаха калеста кѵріла потрѹднвша вь начеле зде сь братею [его]. (Помени Господи боже своя раб многогрешния монах Калест Кирил, който работи в началото тук заедно със своя брат.) На края се виждат няколко изтрити букви — изглежда его. Прочитането на братею като братство ми се вижда помалко вероятно.

В първия надпис се споменават две лица — митрополит Йоан и монах Григорий. Няма съмнение, че изразът пнсавшіах зде се отнася не до написването на надписа, а до из-

9

● *Обр. 9. Надпис на митрополит Йоан Зограф и Григорий монах Fig. 9. Inscription du métropolite Joan Zograf et de Grégoire le moine*

писването на църквата. Следователно митрополит Йоан и монах Григорий са посочени като автори на стенописите. В другия надпис се говори за монах Калест Кирил, който е работил със своя брат, чието име не е споменато. В какво точно се е състояла работата на последните двама, в надписа не е казано. Там е употребен неясният израз потрѹднвша вь начеле зде. Колкото и неопределен да е този израз, той ни дава известни указания за два важни извода: първо, че Калест Кирил и неговият брат дори и да са участвували в изписването на храма не са били признати за зографи, тъй като не са споменати като такива, и, второ, изглежда, че техният труд е бил свързан с първите работи около църквата, т. е. те са били строителите на църквата. Естествено, както личи

● *Обр. 10. Надпис на Калест Кирил Fig. 10. Inscription de Kalest Cyrille*

и от надписа, главна роля тук е играл Калест Кирил.[39]

На въпроса, кой е митрополит Йоан, не може да се отговори с положителност, тъй като, макар това име да се среща често в средновековните анали, то нито едно не може да се отъждестви сигурно със зографа на „Св. Андрей". Един митрополит Йоан се споменава в Душаново време, към 1346 г. Той минава за първия митрополит на новооснованата сръбска независима епископия.[47] Но очевидно е, че този Йоан не може да бъде зографът от „Св. Андрей" не само защото не е споменат като художник, но и защото е трудно да се допусне, че той е доживял до толкова дълбока старост — над сто години, и че на тая възраст все още е упражнявал изкуството си да рисува по църквите. Много по-вероятно изглежда отъждествяването му с един друг Йоан, който виждаме в надписа на манастирската църква в с. Зързе, между Прилеп и Поречието. В този надпис митрополит Йоан е споменат като Зограф.[48] От него научаваме и нещо за родословието му. Въпросният текст от надписа гласи: преосвещенн митрwполнт iwan зюграфъ н братна его iерwмонахъ макарне зwграфъ внѹцн стго ктнтwра мwнаха германа.[49]

(Преосвещеният митрополит Йоан Зограф и неговият брат иеромонах Макарий Зограф, внуци на светия ктитор — монах Герман.)

Както от надписа в „Св. Андрей", така и от този надпис се вижда, че митрополит Йоан Зограф е бил ведуща личност не само в църковната йерархия, но и в живописното изкуство. Неговият брат Макарий е бил също зограф, а около тях навярно е имало и помлади монаси, упражняващи стенописното изкуство. Из средата на тези млади монаси навярно произхожда и монах Григорий, пръв помощник на митрополит Йоан в „Св. Андрей" на р. Треска.

Пред вид на това, че в надписа от Зързе се казва, че манастирът бил съграден от монах Герман, чиито внуци били Йоан Зограф и Макарий Зограф, и че тоя манастир се смятал тяхна бащиния, може да се предполага с доста голяма вероятност, че Йоан Зограф е роден в Прилеп или Прилепския край.

Изписването на Зързе, изглежда, почти съвпада с изписването на „Св. Андрей". В надписа на Зързе се казва, че когато захванала да се изписва църквата, тогава започнал да царува великият емир Баязид. А това историческо събитие е известно. То станало на 15 април 1389 г., когато бащата на Баязид султан Мурад I пада в боя при Косово[50] и бива заместен от Баязид, който довършва победоносно сражението. Църквата „Св. Андрей", изглежда, е построена след тази дата и наскоро след това изписана.

А сега няколко думи за Калест Кирил. Ние вече отбелязахме, че той е участвувал в съграждането на църквата вероятно като главен майстор. Освен това изглежда, че той е бил и първият управител на манастира. Това се вижда от надписа, който тук обнародваме за първи път и който е едно продължение на ктиторския надпис над вратата, въпреки че по съдържание няма нищо общо с него. Той е прибавен по-късно от друга ръка. За този надпис Петкович казва: „Станало е съвсем нечетливо, защото е избледняло и по-

вредено."[51] И наистина буквите на места са много изтрити, та прочитането им е доста трудно, но не и напълно невъзможно. След дълги взирания в надписа можах да направя възможния най-точен препис. Надписът може да се прочете, както следва: и по бл(а)говоленїю ... андрѣаша прѣставн с(е) жнзнь чело(века) б(ож)н вь трѫдних бо пол(о)ж(е)ннє (с)его обновитєл(ь) (сне) мѣстѫ и ѯч(ьстн)нк(ь) храмѫ стмоу а(ндрѣне) калес(ть) кур(н)ль вѣчна емѫ пам(ять).

(По благоволението ... на Андреаш представи се пред Бога в това тежко време обновителят на това място и управителят (ктиторът) на храма „Св. Андрей" Калест Кирил, вечна му памет.)

Както се вижда, тук се съобщава за смъртта на Калест Кирил — същият, за който приехме, че е строителят на „Св. Андрей". Кога точно е починал, обаче не е означено. Не е изключено годината на смъртта да съвпада със съграждането на църквата. Ако той беше умрял след тази дата (1389), то в един възпоменателен надпис не можеше да не се отбележи годината на смъртта. При това двата последни реда от надписа са така добре запълнени, че не остава място за други букви, които евентуално може да са изтрити. За такива букви не позволява и разграничителната линия на надписа. И така по всичко изглежда, че и в ктиторския надпис за съграждането и изписването на църквата, и в допълнителния възпоменателен надпис се касае до събития, станали в една и съща година — 1389.

За да се върнем към личността на Калест Кирил и да приключим с това, ще споменем, че в надписа той е посочен като обновитель сне мѣстѫ. Под тези думи навярно ще трябва да се разбира не че той действително е възобновил някой постар храм на същото място, но че с изграждането на манастира е преобразил местността, като й е дал нов облик. Не е изключено също това място да е било „бащина" на Калест Кирил, та и по тази причина може би той се споменава в надписа като оуч(ьстн)нкь храмѫ стмѫ, т. е. като управител на обителта. В израза потрѫдниша вьначелѣ зде, който се чете на южната приапсидна стена, освен положен труд около съзиждането на храма ще трябва да се подразбира и дейността на този монах по стопанисването на манастирските имоти.

От всичко изложено дотук се вижда, че Калест Кирил е играл важна роля в живота на манастира. Затова и посвещението, което увековечава паметта му, е напълно заслужено.

[1] Планът, който прилагам тук, е по Ж. Татич, а снимките са правени под мое ръководство от тогавашния фотограф на Скопския народен музей Георги Попов.

[2] От стенописния околовръстен надпис в притвора се чете: изволеннемь ѿца и поспешеннемь сина и съвршеннем светаго (дѫха) ... вь лѣто ζξξ, т. е. 7066 = 1558. Близко до тая година ще да е и построяването на притвора.

[3] Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в., София, 1931, стр. 63.

[4] Така са градени арките на църквата „Св. Димитър" във В. Търново, църквата в Асеновата крепост, всички месемврийски църкви, църквите по долината на р. Треска, малките църквици в с. Варош до Прилеп, църквите в Щип и много други.

[5] Подобно разположение на нишите се среща в църквата на Марков манастир в с. Сушица до Скопие, както и в „Св. София" в Охрид. Това разположение на нишите в два хоризонтални един над друг реда наподобява разположението на нишите в малоазийската църква „Юч-Айак" (Мавродинов, цит. съч., стр. 63). Това сравнение е интересно, но не дава достатъчно основание да се правят заключения за връзки или влияния.

[6] В цитираното съчинение на Н. Мавродинов (стр. 63) прозорците от северната и южна фасада се разглеждат като двустъпални. В същност това са едностъпални прозорци, вписани в една голяма арка.

[7] Подобно предназначение са имали страничните конхи на всички църкви от Атонската планина (J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, стр. 502 и 503). В Армения обаче, където този тип е също разпространен, макар и в по-ограничен размер, църковните хорове не стоят в страничните конхи, а в олтара пред олтарната трапеза.

[8] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II, Paris, 1926, стр. 772.

[9] Срв. джамията „Ходжа Мустафа паша", пак там, стр. 772.

[10] Ch. Diehl, цит. съч., стр. 772—774.

[11] G. Millet, L'ancien art serbe. Les églises, Paris, 1919, стр. 89—90.

[12] Разпространението на този тип не спира с настъпването на XVI в., а продължава до наши дни. Среща се в много от нашите селски църкви. След XVI в. тези църкви биват градени стереотипно, та в повечето случаи не се отличават с оригиналност. (Срв. Кр. Миятев, цит. съч., обр. 259, 261, 262, където в същност имаме еднокорабни църкви с конхи.)

[13] Ж. Татић, Два останка византиске архитектуре у струмичком крају (в Гласник скопског друштва, Скопле, 1928, кн. III, стр. 88 сл. и обр. 8—13). Незави-

симо от атонското влияние триконхалният план у нас се появява още към X—XI в. в църква № 28 в Плиска (Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 г., РП III, 1948, обр. 23,2), Климентовата църква „Св. Пантелеймон“ в Охрид (Кр. Миятев, Архитектурата в Средновековна България, София, 1965, стр. 101).

[14] П. Н. Милюковъ, Християнския древности Западной Македонии, София, 1899 (Известія Русскаго археолог. института в К-ле, IV, вып. 1, табл. № 15). Вж. също М. Злоковић, Старе цркве у областима Преспе и Охрида, Старинар, орган археолошког друштва у Београду, кн. III, 1924—1925, стр. 140 сл., обр. 33. Подобен план има и църквата при Кулата, Петричко, чието вътрешно разпределение, също както във „Винени“ и „Св. Андрей“, не е изразено във външните фасади (Кр. Миятев, цит. съч., обр. 225; Ат. Милчев, Археологически проучвания и разкопки в долината на Средна Струма, ГСУФИФ, I, за 1959, стр. 409 сл. и обр. 23).

[15] А. Грабар, Погановският манастир, ИБАИ за 1926—1927 г., IV, обр. 65.

[16] К. Миятев, цит. съч., обр. 223. Подобен план има църквата при Ореховския манастир „Св. Никола“ при с. Пещера, Кюстендилски окръг (срв. пак там, стр. 220).

[17] Според издирванията на Габриел Мийе простият план се появява първоначално в Азия. В Цариград и Атон той не е познат. Не се среща и в Солун, който винаги следва Цариград. Напротив, той е много разпространен в останалата част на Гърция, а също така в Сърбия и Румъния. В Цариград, Солун и Атон е популярен сложният план. От Атон той е преминал и в балканската архитектура на българи, сърби и румъни (вж. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, стр. 62—63).

[18] G. Blaş, L'influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines (Dans: L'art byzantin chez les Slaves, I, Les Balkans. Recueil dédié à la mémoire de Th. Ouspenski, Paris, 1930, обр. 193—196 и 199).

[19] P. Henry, Les origines de l'architecture serbe et l'école Moldave (Dans: Recueil dédié à la mémoire de Th. Ouspenski, I, обр. 241).

[20] За всички тези църкви вж. по-подробно статията на G. Blaş, цит. съч., стр. 277—294. Вж. също: P. Henry, цит. съч., стр. 295—302; М. Васић, Жича и Лазарица, Београд, 1928, стр. 99—161.

[21] Ch. Diehl, цит. съч., стр. 773.

[22] Ср. А. Протич, Денационализиране и възраждане на българското изкуство от 1393 година до 1879 година. (В: сб. „1000 години България“, София, 1930, стр. 397).

[23] Й. Иванов, Асеновата крепост и Бачковският манастир, ИБАД, II, 1911, стр. 220 и сл. и обр. 11—12.

[24] Според Габриел Мийе (G. Millet, L'ancien art serbe, стр. 133) в плана на тази църква има известен еклектизъм, който се изразява във вмъкването на полукръглите конхи в добре очертаните рамене на кръста. Подобно разположение имат и църквите в Кучевище и Любостиня (срв. пак там, съответно образи 142 и 209).

[25] Същата особеност имат и други църкви. Най-типична измежду тях е църквата в Хилендарския манастир (срв. G. Millet, цит. съч., стр. 94).

[26] Този тип е чисто източен. В Армения той се среща още в VII в. в църквата „Св. Мария“ в Талин (срв. J. Strzygowski, цит. съч., стр. 161).

[27] Написано древн вм. древн.

[28] Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи, кн. I, Београд, 1902, стр. 53—54, № 165.

[29] В. Р. Петковић, Једна српска сликарска школа XIV века. Годишник скопског научног друштва, кн. III, 1928, стр. 52 и обр. 2.

[30] Вл. Ћорђовић, Прилози, кн. VI, 1926, стр. 136.

[31] G. Millet, L'ancien art serbe, стр. 128.

[32] В. Р. Петковић, Старине, 26. Съчинението ми бе недостъпно. Съобщавам за него по неточния цитат на Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 129.

[33] Й. Иванов, цит. съч., стр. 129.

[34] Пак там, стр. 226.

[35] Пак там, стр. 227.

[36] Л. Мирковић, Мрњявчевићи, Старинар орган археолошког друштва у Београду, кн. III, за 1924—1925, стр. 36.

[37] Вж. Й. Иванов, цит. съч., стр. 550—562.

[38] Пак там, стр. 576 сл.

[39] Й. Иванов, Асеновата крепост и Бачковският манастир, стр. 218—219 и стр. 218, заб. 1.

[40] В. Р. Петковић, Једна српска сликарска школа XIV века, стр. 51—61 и обр. 3—21.

[41] Йоан Зограф може да се смята за един от първите майстори в балканската средновековна живопис, който не се смята занаятчия, а художник и затова се нарича зограф. Гръцките майстори на четката Михаил и Евтихий, които са се подписали в Старо Нагоричино, не са се осмелили да прикачат към имената си титлата „зограф“ и следователно не са изтъквали себе си като творчески личности с ранга на художници. Това ни дава право да твърдим, че Йоан Зограф може да се постави в началния стадий на дългото развитие на идеята за утвърждаване на личността като важен фактор в индивидуалното художествено творчество у балканските народи от това време.

[42] Ђорђе Ману-Зиси. Манастир Копорин, Старинар, орган српског археолошког друштва, кн. VIII—IX, за 1933—1934, стр. 210—217.

[43] V. R. Petković, La peinture serbe du Moyen âge III, Beograd, 1934, табл. CXC.

[44] Пак там, табл. CLXXIX.

[45] Пак там, табл. CLXXVII.

[46] Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София, 1946, стр. 166 и сл.

[47] Д-р М. А. Пуркови, Српски епископи и митрополити средњега века, Скопље, 1937, 37 и сл.

[48] Вероятно същият Йоан Зограф е споменат и в един надпис под фресковата икона на Богородица в пещерната църква „Св. Марина“ на Преспанското езеро (срв. П. Н. Милюков, цит. съч., стр. 64).

[49] Цитатът е направен по фотографска снимка.

[50] Срв. К. Jireček, Geschichte der Serben, Gotha, 1918, стр. 120.

[51] В. Р. Петковић, Једна српска сликарска школа XIV века, стр. 52.

Sur l'architecture et les peintures murales de l'église du monastère St André sur Treska

STAMEN MICHAILOV

(Résumé)

Cet article porte sur le plan et la structure de l'église St André. C'est un édifice cruciforme à coupole joint à un plan à trois conques. On y remarque l'influence athonite que l'on retrouve dans la diffusion de ce type. L'auteur offre une version personnelle de l'inscription de donateur en relevant que le déchiffrement de la date — 1389 — ne saurait être mise en doute. Il fait ensuite une brève caractéristique de style des peintures murales et souligne tout particulièrement la maîtrise de l'artiste dans le modelé des formes.

L'auteur donne également une version personnelle d'une copie inédite portant sur une inscription commémorative du Kalest Cyrille. Il suppose que le personnage est en fait le fondateur de l'église et le premier Supérieur du monastère.

Le maître qui a executé les peintures murales est le métropolite Joan de Prilep ou de la région circonvoisine. C'était le chef de file d'une école de peinture existant dans la région de Prilep et de Skopje. Les peintures murales de l'église St André sur Treska ont servi de prototype pour la décoration de certaines églises de la vallée sur Morava, parmi lesquelles se trouvent celles de Koporin et de Dolna Kamenica.

Западни влияния върху Кръглата църква в Преслав

Р. Ф. ХОДИНОТ (Лондон)

Кръглата църква в Преслав винаги ще бъде свързана с името на професор Кр. Миятев и аз с голяма скръб научих за неговата кончина.* За мен е удоволствие да говоря тази вечер за „неговата“ църква и аз се надявах да чуя неговия коментар на моите теории. Вместо това аз трябва да използувам тъжния случай, за да изразя чувството на скръб от тази голяма загуба. Това е загуба, която ще се почувствува не само от българските му колеги, но и от всички, които се интересуват от византийско изкуство и археология на Балканите.

В рамките на днешните ни познания Кръглата църква в Преслав[1] (обр. 1) е единствена в българската църковна архитектура и все още не е посочена задоволително някаква ясна връзка с известните кръгли или многоъгълни църкви в сферата на византийското влияние.

Както се разисква на XII Международен византоложки конгрес в Охрид през 1961 година, въпросът е дали тя трябва да се отнесе към края на V — началото на VI в. или към периода от края на IX до началото на X век, т. е. към царуването на Симеон Велики.[2] Преди и по време на дебатите в Охрид, както и в една статия на Л. Караман,[3] публикувана по-късно, кръглата църква в Преслав бе сравнявана с многобройни паметници на римската, византийската и славян-

* Настоящата статия е четена като доклад на XIII международен византоложки конгрес, състоял се в Оксфорд (Англия) през 1966 г.

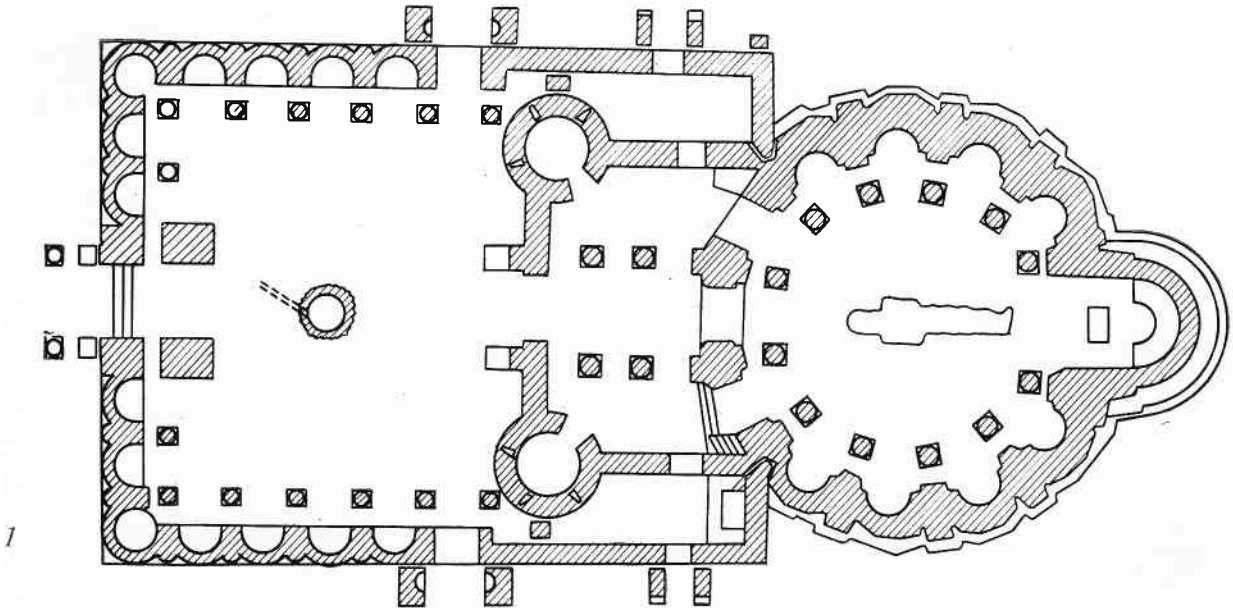

1

• *Обр. 1. Кръглата църква в Преслав. План (по Н. Мавродинов) Fig. 1. L'Eglise Ronde de Preslav. Plan (d'après N. Mavrodinov)*

ската архитектура. Един аспект, пренебрегван досега, — с едно единствено изключение, доколкото можах да установя — е възможността да се направят сравнения с някои успоредни тенденции в каролингската и отонската архитектура. Изключение прави една остроумна забележка на А. Грабар, направена още преди тридесет години в една рецензия на публикацията на Кръстю Миятев за Кръглата църква в смисъл, че би било интересно да се сравни както самата църква, така и украсата ѝ със западни християнски паметници от края на първото хилядолетие.[4]

Въпреки че съществува спор[5] относно подробностите на реконструкцията на Кръглата църква, особено на горните ѝ части, главните ѝ характерни черти са несъмнени: кръгъл кораб с ниши и колонада, с една единствена, излизаща навън апсида, срещу която един троен вход води към преддверието. Корабът е бил засводен и е имал галерия, която, изглежда, не е могла да бъде използувана, тъй като тя надали ще е била по-широка от един метър.

Главният кораб, с диаметър по-малък от 8 м вътре в колонадата, е бил доминиран от удължен амвон, чиято платформа е разположена малко на запад от центъра на кораба. Позовавайки се на някой доказателства — впрочем твърде недостатъчни, както се призна, — ръководителите на разкопките предлагат втората ниша (като се брои от апсидата) на южната стена като място на трона на българския цар.[6]

Преддверието, дълбоко 5 м и широко почти 9,5 м, е било изключително широко в сравнение с кораба. От двете страни на едничката западна врата е имало по една кръгла ъглова кула; стълбите в тях са водили до едно или повече помещения над преддверието (обр. 2) Този етаж е бил поддържан допълнително от четири стълба, разположени в два реда. Нищо не е запазено, за да се определят архитектурните черти или украсата им.

Един атрий, също така с ниши и колонада, както и правоъгълни помещения на север и на юг от преддверието, са били пристроени след завършването на главната църква.[7] Южното помещение е съдържало гробница и може би е било използувано за баптистерий. От останките на масивни подпори при западния вход на атрия може да се заключи, че е възможно тук да е имало кула.

Един век преди преместването на българската столица от Плиска в Преслав дворцовата църква в Ахен (обр. 3а и 3б) е била построена от Карл Велики. Осмоъгълният засводен кораб е бил 16-стенен отвън и е бил ограден от осем дълбоки ниши, които се повтаряли в галерията. Единична правоъгълна апсида продължавала на изток, въпреки че се смятало, че двата престола — единият

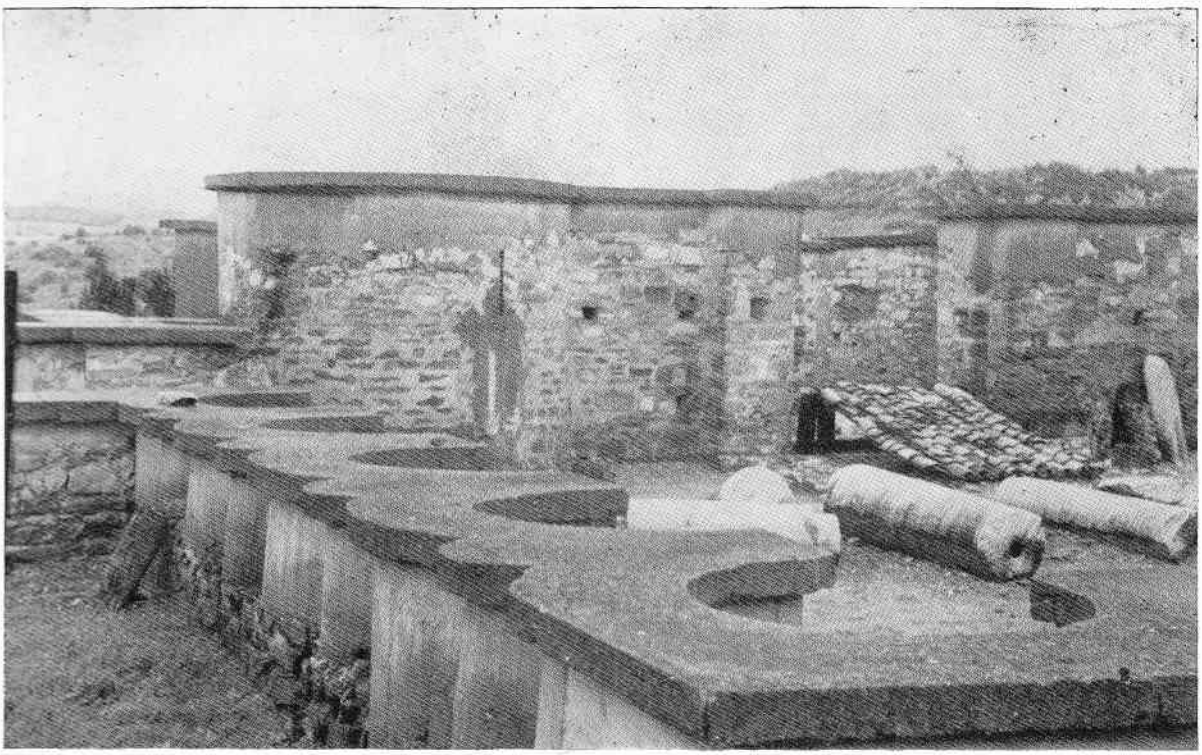

2

● *Обр. 2. Кръглата църква в Преслав. Вход в нартиката и северната кула, гледан от северозападния ъгъл на атриума Fig. 2. L'Eglise Ronde de Preslav. Entrée du narthex et de la tour nord, vue de l'angle nord-ouest de l'atrium*

на приземния етаж, другият на по-горния етаж — са били разположени в източните ниши. Срещу тях, в западната ниша, е бил тронът на Карл. Зад него имало нартика с галерия, над нея се издигала висока четвъртита кула, а от двете ѝ страни закръглени кули със стълби в тях; зад тях е имало атрий, свързан на север с един двуетажен покрит коридор, водещ към двореца.[8]

Фихтенау изтъква, че дворцовата църква на Карл е отразявала възгледа на Каролингите за реда във вселената.[9] На приземния етаж дворцовата прислуга се молела пред олтаря на Богородица. В нишите вдясно и вляво от трона се разполагали благородниците, които заедно с императора присъствували на службата пред олтара, посветен на Христос на горния етаж. В купола, изобразен на мозайка, Христос седял на трон сред двадесет и четирите църковни отци и четирите символа на евангелистите.

Дворцовата черква в Ахен оказвала дълго време влияние на териториите, подвластни на Карл.[10] Измежду кръглите и многоъгълни черкви, които заимствували от нея формата си, или кулите над западните си входове, следва да се включат църквите в Гронинген (обр. 4) и Ниемеген от IX и началото на X век, църквите в Падерборн (обр 5) и Метлах, църквата при абатството в Дойц (обр. 6), църквата „Св. Йоан Кръстител" в Лиеж и по̀ на юг църквите в Отмарсхайм (обр. 7), Вюрцбург (обр. 8), Вимпфен (обр 9) — всички от X до XI век, и църквата при Гослар от XII век. Всички освен последните две са с по една апсида.

Кръгли или многоъгълни кули със стълбища в тях, разположени от двете страни на главния вход, извеждащ — поне в някои случай — в един атрий, също са били нещо обичайно за каролингските базиликални църкви.[11] Тук те са били неделима част от „Westwerk" — масивна постройка, увенчана с кули, придадена към западния край на кораба, която имала едно горно помещение със собствен олтар и галерии над него. Подобни каролингски „Wertwerke" съществуват в Центула (обр. 10), „Св. Вандрий", Реймс, Минден и Корве, и всички те дължат основаването си на императорската подкрепа.

Само последният от тези строежи е добре запазен и там, срещу западната стена, над нивото на олтаря имало трон, чието място отговаря на мястото на трона на Карл в дълбоката западна ниша в галерията на дворцовата църква в Ахен (обр. 11).

Westwerk, който е една типична черта на Каролингската църковна архитектура, е продължил с известни изменения и през Отоновия период, както личи от базиликата „Св. Панталеон" в Кьолн (обр. 12) и в тази във Верден на Рур.[12]

В единичната апсида, кръглия кораб, нартиката с кула и атрия могат следователно да се видят известни успоредни черти между Кръглата църква и каролингските и отонските църкви, въпреки че са налице и основни различия в дълбоките ниши на галерията в Ахен и особено в тясната галерия в Преслав. Тук следва да се постави въпросът, дали е имало условия за съществуването на връзка между тези две църкви.

Докато за нашите съвременници, така отдалечени от онази епоха, е ясно, че преобладаващото културно влияние през IX и началото на X век в България е било византийско влияние, други, макар и краткотрайни и впоследствие заличени влияния може да са изникнали като съперници през онзи период. Съперничество за привличане на България е съществувало не само между Цариград и Рим. България и съседните славянски държави са били замесени в конфликтите, предизвикани от сблъскващите се светски амбиции на големите християнски „римски" империи. Десетилетия, преди да започне намесата на папата в България, България и франко-германската държава, чиито територии си граничели известно време, са подържали дипломатически, военни и почти сигурно търговски връзки. Със своя блясък, размери и ненадминато културно и материално богатство Цариград привличал като магнит. Дълго време българите хранели амбицията да го завладеят със сила или евентуално чрез сродяване на двете династии. Но и Свещената римска империя, основана от Карл Велики, чиито политически и културни постижения толкова много приличат на личните и национални амбиции както на Борис, така и на Симеон, предлагали по-практичен образец за една жизнена, бързо развиваща се нация. Уравновесяващото влияние на Германия, както и на Рим, безспорно е било важен фактор в българската дипломация спрямо Византия.

Така изпращането от Византия на Константин и Методи в Моравия през 863 година веднага предизвикало сключването на българо-германски съюз. Освен това Борис предложил да възприеме християнството от германския двор както по религиозни, така и по културни съображения. Едно бързо византийско нахлуване осуетило намеренията му — които не само щели да попречат на Византия да се закрепи в Моравия, но и щели да позволят да се разпростре германското влияние до Черно море — и го принудило да развали съюза. Борис обаче вече бил решил да възприеме християнството и с характерния си реализъм на следната година приел покръстването от Цариград, като наложил с крути мерки новата религия на своите поданици, които в много случаи проявявали непокорство. Отношението на Борис към християнството било отношение на искрено вярващ, но той също виждал в него важно средство да постигне национална независимост. Той продължил умело и без колебание да използува Изтока срещу Запада, и обратно, и дори папата срещу германския император. След по-малко от две години, разочарован от отношението на Цариград и от подготовката на гръцките свещеници, изпратени в България, той се обърнал поотделно към Рим и Регенсбург. Рим използувал този случай бързо и умно. Намирайки се в невъзможност да предотврати масовото изгонване на гърците, Византия претърпяла пълен неуспех и в течение на следващите четири години римското духовенство монополизирало покръстването на българския народ. След това в 870 година Борис наново се насочил към Византия, като по този начин успял да учреди една в същност автономна църква под егидата на Цариград. Все пак, макар и на латинците да дошел ред да бъдат позорно изгонени, те цели четири години имали неоспорвано господство през един критичен период на развитие на българското християнство. Не е ясно доколко те са използували докрай възможността, която им се отдала, но, изглежда, че докато не изгубил надежда да спечели желаната от него църковна независимост, Борис ги е подкрепял възторжено.

Сега вече гръцкият език изместил латинския като църковен език и византийската култура заменила римската като главно влияние в развиващата се цивилизация на България. Поучени от предишния си неуспех, византийците сега били по-предпазливи и ко-

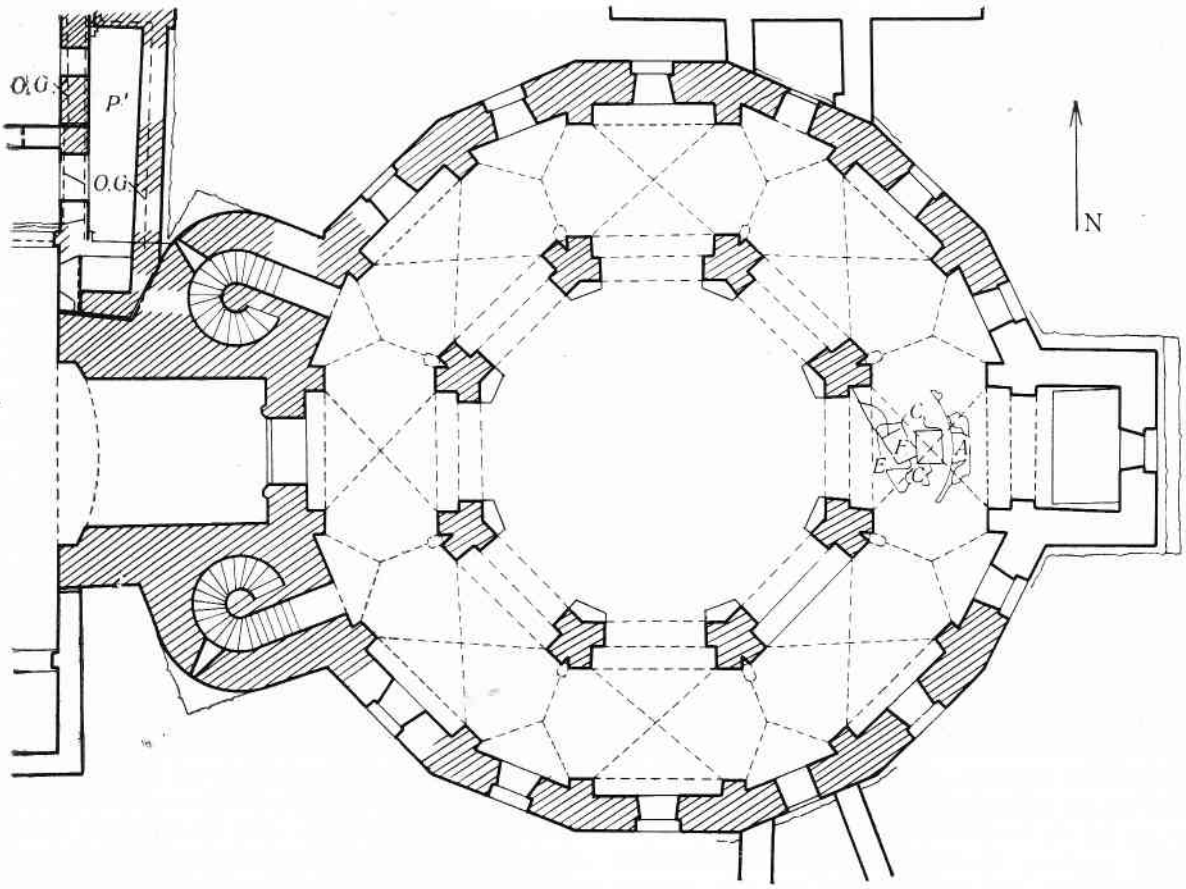

За

● *Обр. 3а. Дворцовата църква в Ахен. План-реконструкция (по Кройш) Fig. 3a. L'église palatine d'Aix-la-Chapelle. Plan — reconstitution (d'après Kreusch)*

гато Цариградският събор от 879 г. решил, че България попада под юрисдикцията на папата, Борис се задоволил с това да не разваля отношенията си с Византия и, или само да отговаря учтиво на папата, но без да се обвързва, или въобще напълно да пренебрегва авансите му. Все пак крайната му цел — истинска независимост — останала непроменена. Ако се е налагало да се заемат главно от Цариград много от елементите, необходими за изграждането на новата българска култура, от съществено значение било да има някакъв противовес на византийското влияние. Такъв случай му се отдал, когато в 885 г. Климент, Наум и техните сподвижници неочаквано пристигнали като бежанци от Моравия. Той блестящо използувал този удобен случай. Тяхното познаване на западния свят, умението им като мисионери и използуването им на славянско богослужение и славянски език били ловко и резултатно противопоставени на влиянието на византийското духовенство. Именно благодарение на тяхното дело било възможно да се изградят и действително се изградили здравите основи на една истинска християнска култура.

Борис обаче все още бил изправен пред една пречка, която в момент на национално изпитание можела да провали всичките му реформи и амбиции, а именно непреклонността на могъщите му боляри. Изправени мимо желанията им пред неизбежното затвърдяване на християнството, те естествено сигурно са клонили силно към германската форма на християнска религия, която с подчертания си феодален оттенък и системата на собствени църкви (Eigenkirchen) вероятно нямало да ги лиши от древните им привилегии. Византийското христи-

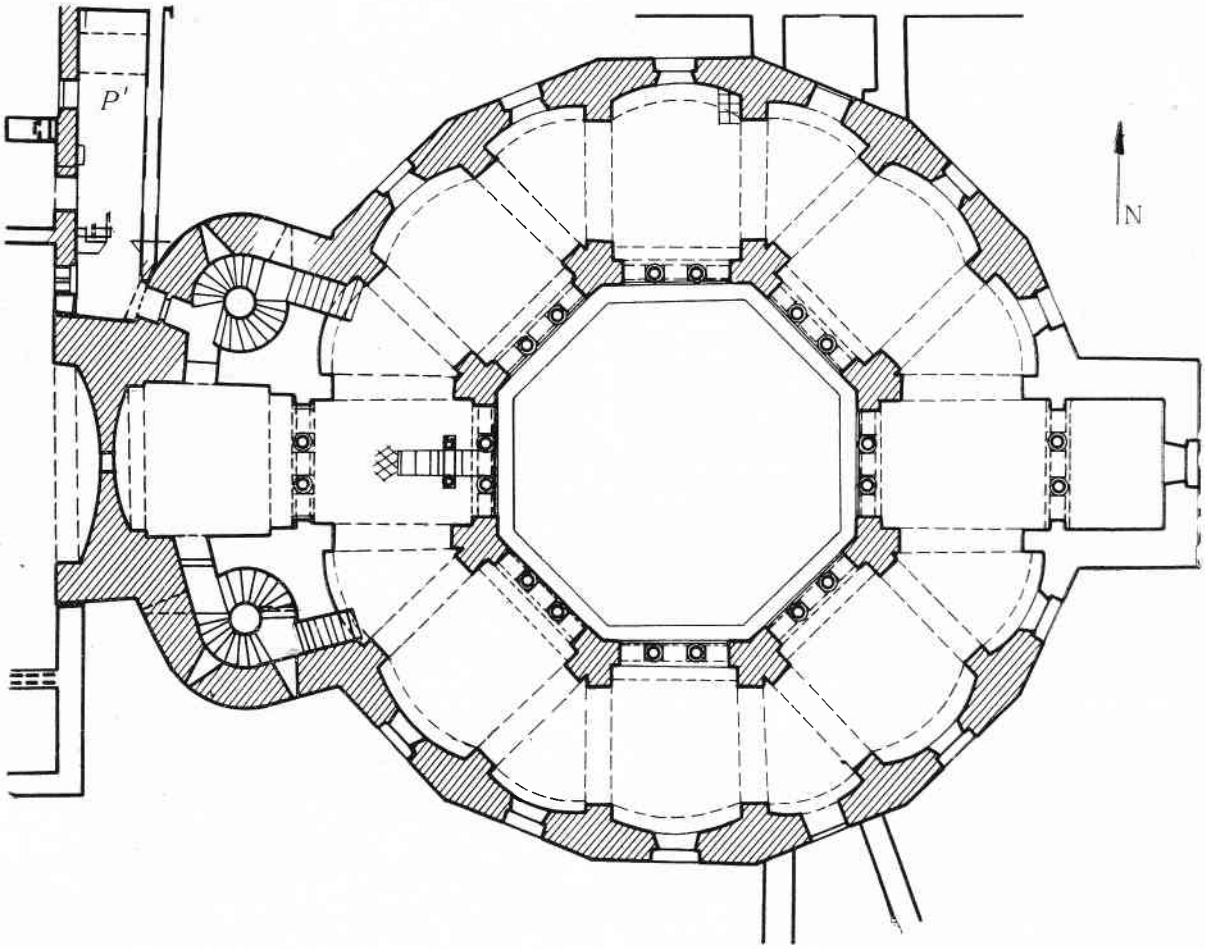

3б

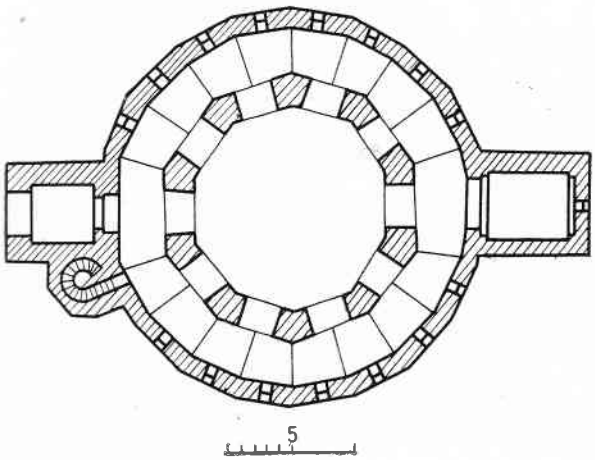

4

● *Обр. 3б. Дворцовата църква в Ахен. План-реконструкция на горния етаж (по Кройш) Fig. 3б. L'église palatine d'Aix-la-Chapelle. Plan-reconstitution de l'étage supérieur (d'après Kreusch)*

● *Обр. 4. Църквата „Св. Вилпургий" в Гронинген. План-реконструкция (по Ван Гифен) Fig. 4. L'église de St Walpurgis à Groningen. Plan reconstitution (d'après Van Giffen)*

янство, неразривно свързано с една силна централна власт и имперско самодържавие, трябва да им е изглеждало толкова противно, колкото, по същите причини, е допадало на Борис. Както изтъква Златарски, твърде е възможно болярският бунт, който избухнал, след като Борис възприел византийската форма на християнство в България, да е бил подстрекаван и поддържан от германското духовенство и други намиращи се вече в страната духовници и дори да е бил насърчен от германския двор.[13]

Опасността от болярите останала латентна до абдикацията на Борис през 889 година в полза на най-големия му син Владимир, при

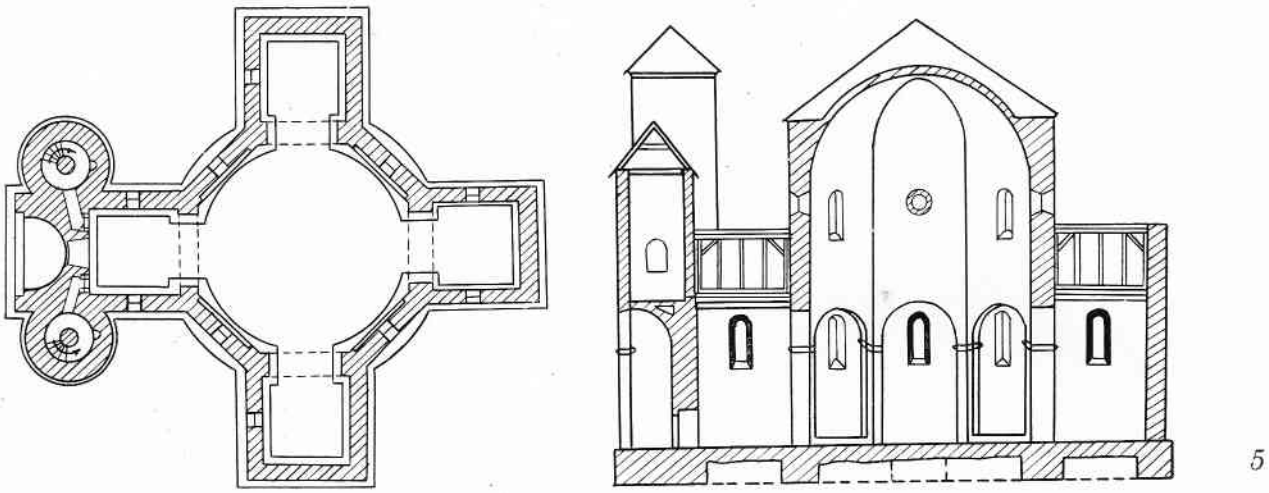

5

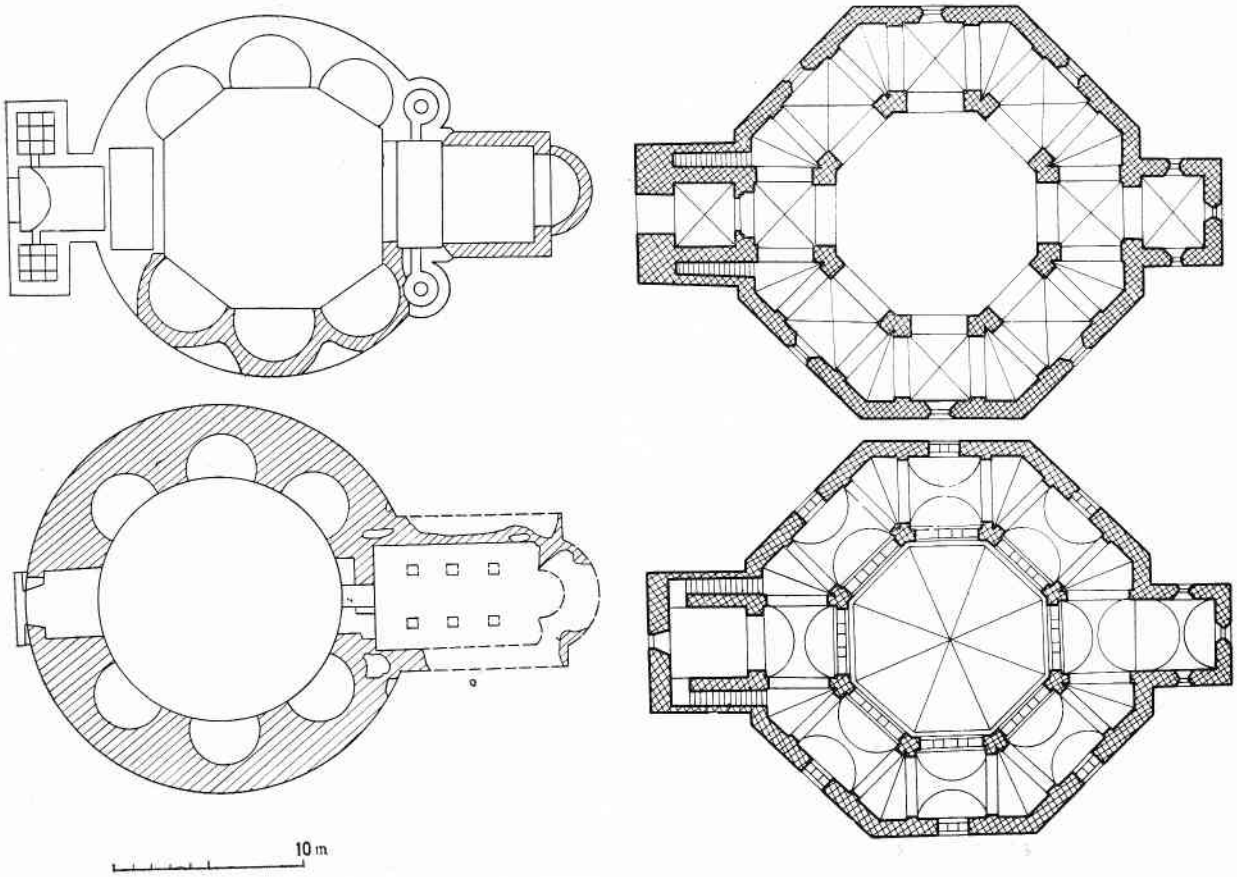

7

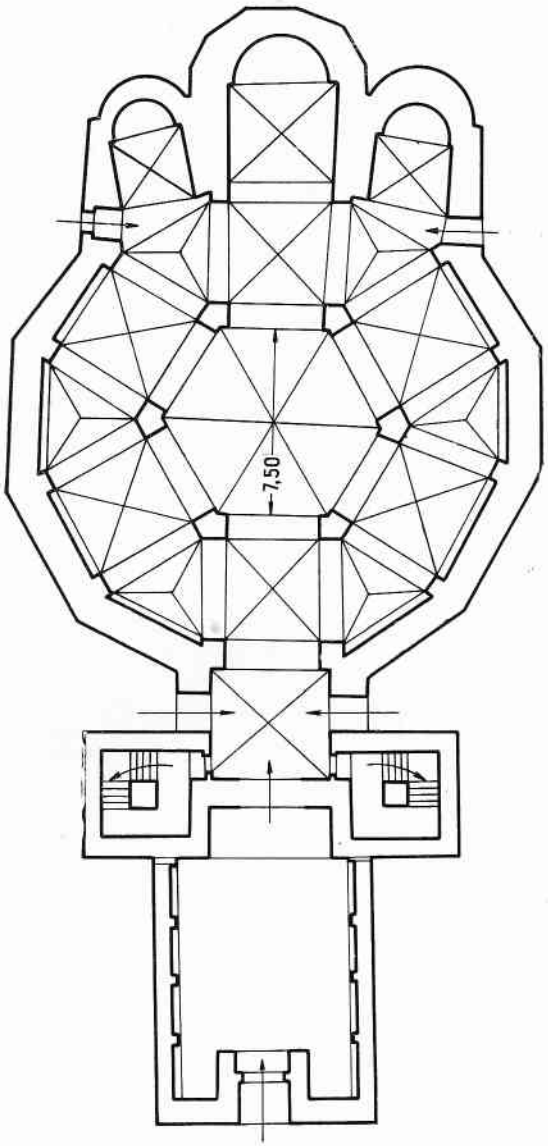

9

● *Обр. 5. „Бусдорфскирхе" в Падерборн. План-реконструкция и разрез (по Лееман) Fig. 5. „Busdorfkirche" à Paderborn. Plan-reconstitution et coupe (d'après Lehmann)*

● *Обр. 6. Абатската църква „Св. Хериберт" в Дойц. План-реконструкция (по Лееман) Fig. 6. L'église abbatiale de St Heribert de Deutz. Plan-reconstitution (d'après Lehmann)*

● *Обр. 7. Църквата в Отмарсхайм. План-реконструкция на приземния етаж (горе) и горния етаж (долу) (по Каутш) Fig. 7. L'église de Ottmarsheim. Plan-reconstitution du rez-de-chaussée (en haut) et de l'étage supérieur (en bas) (d'après Kautsch)*

● *Обр. 8. „Мариенбюргеркирхе" във Вюрцбург. План-реконструкция (по Осуълд) Fig. 8. Marienbürgerkirche à Würzburg. Plan-reconstitution (d'après Oswald)*

● *Обр. 9. Църквата във Вимпфен. План-реконструкция (по Остендорф) Fig. 9. L'église de Wimpfen, Plan-reconstitution (d'après Ostendorf)*

чието царуване както тяхното влияние, така и влиянието на езичеството се съживило и силно нараснало. В областта на външната политика единственото събитие, отбелязано през краткото царуване на Владимир, било посрещането на посланиците, изпратени от германския крал Арнулф между септември 892 и май 893 година. Виждайки, че делото, на което посветил целия си живот, е в опасност, Борис през 893 г. излязъл от монашеската обител, за да поеме отново управлението на държавата. Благодарение на огромния си престиж той свалил от престола Владимир и върнал България към предишния й път под ръководството на третия си син Симеон.

Като баща си Симеон съчетава национализма с един реалистичен подход към даденостите на политическия живот. Макар че бил извлякъл много полза от ученията си в Цариград, гръцкото му образование не го направило поддръжник на Византия. Началото на неговото царуване било отбелязано със заменянето на гръцкия език със славянски при богослужението и с преместването на столицата му в Преслав, където за разлика от Плиска господствувало влиянието на бившето моравско духовенство и където под ръководството на Наум се създавало едно цветущо средище на славянска книжнина.

Но Симеон поел тежко наследство. За да устои на първите си сблъсквания с Византия и съюзниците й, с които е трябвало да воюва още на първата година след възцаряването си, националното единство било от първостепенно значение за него. Свалянето на Владимир било удар срещу политическата мощ на болярите, но във военно отношение тяхната поддръжка била от съществено значение за Симеон. Необходимо било и да се помири с болярите, и да прояви твърдост спрямо тях. При такива обстоятелства, особено понеже Византия била и за него и за болярите враг, може да е било хитър ход да изгради новата си дворцова църква в Преслав по образец на известния западен прототип в Ахен.

Вече споменахме за основната разлика в големината и следователно в предназначението на галериите на двете църкви. Не е известно къде е бил амвонът в Ахенската църква, но мястото му в Преславската църква е напълно установено. Дължината на стълбата откъм източния край говори за относително висока платформа и понеже тя е разположена малко на запад от центъра, това би значело, че ако царският трон се е на-

мирал в нишата, както предполагат ръководителите на разкопките, когато свещеникът се е изкачвал по стъпалата, той е трябвало да бъде гърбом към царя. Освен това, говорейки от амвона, той е трябвало да продължава да стои с гръб към царя и към мнозинството от богомолците. Мястото на амвона и разположението на нишите би било обаче логично, ако тронът е бил поставен в широкото пространство на етажа над нартиката (обр. 13), място, което би отговаряло на мястото на трона на Карл в Ахен (обр. 14) и на „Westwerk" в Корве. Горният етаж е напълно разрушен, така че не може да съществува археологическо доказателство за подобна хипотеза, обаче тесните, с почти декоративно естество галерии могат да бъдат изтъкнати в подкрепа на това твърдение. За разлика от Карл Симеон би счел за неполитично да постави болярите си на същото равнище със себе си. През част от службата той може да е слизал в кораба на църквата, но през останалото време той трябва да е седял на трона си горе, гледайки към амвона и олтаря. Още повече, както потвърждава Константин Порфирогенет във връзка с църквата „Св. Апостоли", трябва да е отговаряло на цариградската практика един владетел да прекарва значителна част от литургията в една особена част на горния етаж на църквата.[14] Това трябва да е било добре известно на Симеон и вероятно той го е одобрявал. Лесно може да си представим с каква съвършена проницателност той е целел чрез този жест да усили самодържавната си власт над прогермански настроените боляри. Докато Ахенската църква представлява каролингското схващане за управлението на вселената, Кръглата църква, въпреки приликите между нея и Ахенската, представлява схващането на Византия и на Симеон.

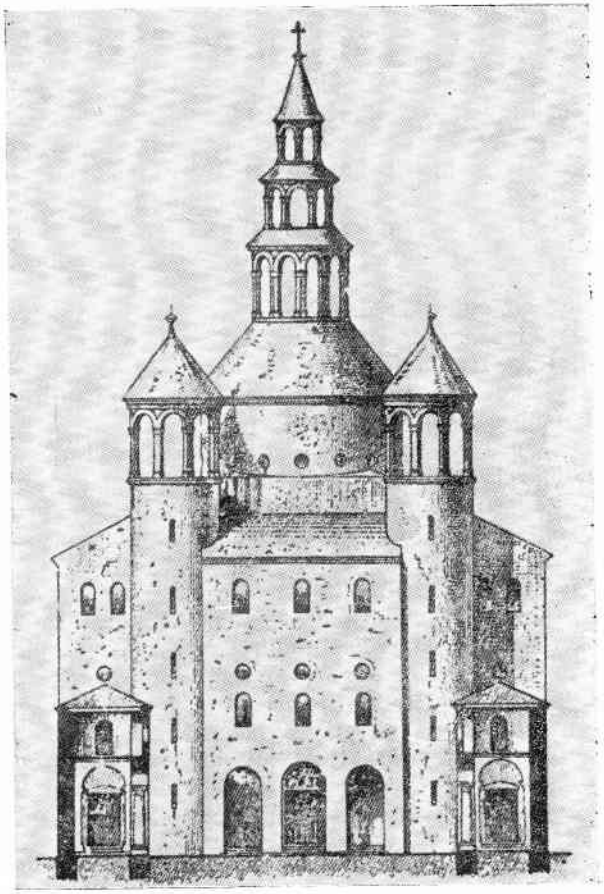

10

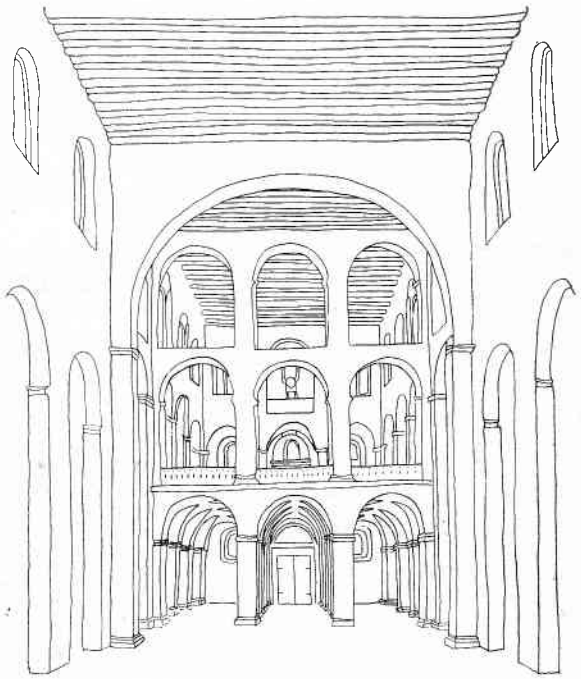

11

• *Обр. 10. Църквата „Св. Рикие" в Центула. Реконструкция на западната фасада с каролингски „Westwerk" (по Ефман) Fig. 10. L'église St Riquier à Centule. Reconstitution de la façade ouest avec le „Westwerk" carolingien (d'après Effmann)*

• *Обр. 11. Църквата в Корве. Реконструкция на вертикално сечение на каролингски „Westwerk", гледан от кораба; императорският трон се вижда над централния прозорец на горния етаж (по Рейв) Fig. 11. L'église à Corvey. Reconstitution de la coupe verticale du „Westwerk" carolingien vue de la nef; on aperçoit le trône impérial au-dessus de la fenêtre centrale de l'étage supérieur (d'après Rave)*

• *Обр. 12. Църквата „Св. Пантелеймон" в Кьолн. „Westwerk", гледан от запад (съвременен изглед) (фото Ходинот) Fig. 12. L'église St Pantaléon à Cologne. „Westwerk" vue de l'ouest (état actuel). Ph. Hoddinott*

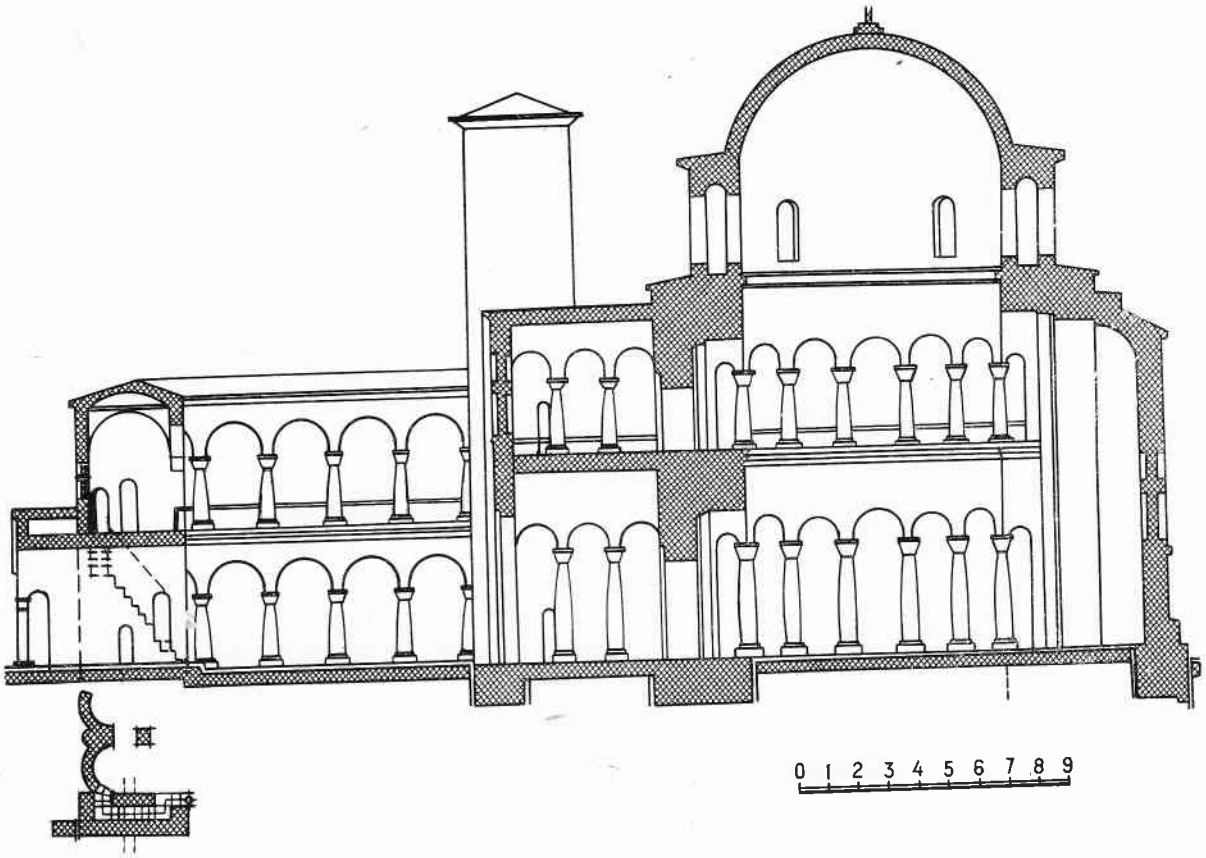

13

● *Обр. 13. Кръглата църква в Преслав. (Разрез по Мавродинов) Fig. 13. L'église Ronde de Preslav. Coupe (d'après N. Mavrodinov)*

Многобройните раннохристиянски кръгли църкви в Моравия и другаде в Централна Европа, всички без изключение — поне досега откритите — са били построени по един много по-прост план от черквите в Западна Германия или от Преславската черква. И все пак, макар че Моравия е била по-близко до България и че Климент и Наум са дошли именно оттам, не са намерени доказателства за моравско архитектурно влияние в никоя българска църква. Но Симеон не е бил обикновен монарх, а горд и амбициозен владетел начело на една фактически независима църква и на третата по мощ християнска нация. Дори ако се оставят настрана политическите съображения, престижът трябва да е изисквал за образец на неговата дворцова църква да послужи единственият втори чужд източник след Византия — църквите на знаменития основател на великата западна империя, чието име дори е минало в старобългарски като „крал".

Още много нещо остава да бъде изучено в Преслав. Точната връзка между Симеоновия дворец и Кръглата църква, ако не са унищожени всички доказателства, би могла да даде обяснение за начина, по който апсидата на църквата, излиза навън над склона и се нуждае от подпората на солидни стени, макар че очевидно неизползуван равен терен се простира на запад, отвъд атрия.

Сложното естество на архитектурата и декорацията на тази уникална църква изключва възможността да се обясни цялостно нейният план и строеж само чрез един източник. Външните стени напомнят арменската архитектура, в която кръглите църкви се явяват често. Твърде вероятно е Симеон да е използувал арменски архитекти и майстори за изграждането на своята столица. Но различните архитектурни паралели между Кръг-

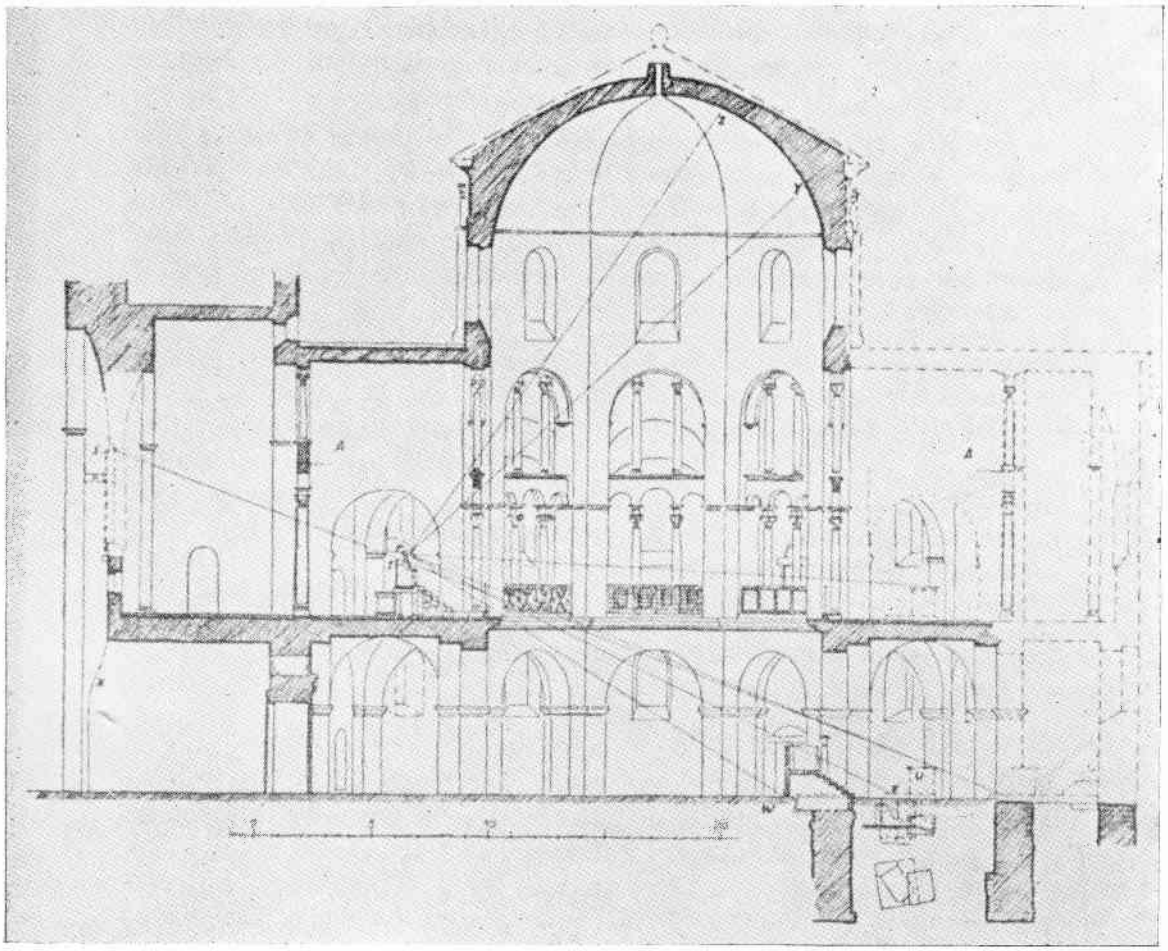

14

● *Обр. 14. Разрез-реконструкция на църквата в Ахен. Показано е зрителното поле на императора (по Кройш) Fig. 14. Coupe-reconstitution de l'église palatine d'Aix-la-Chapelle. On aperçoit le champ visuel de l'empereur (d'aprés Kreusch)*

лата църква и ранносредновековните западни църкви, разгледани в светлината на политическата обстановка в края на деветия и началото на десетия век, са такива, че ние трябва да ги разглеждаме като възможно археологическо доказателство за едно важно, макар и краткотрайно влияние на западната християнска империя.

[1] К. Миятев, Кръглата църква в Преслав, София, 1932.

[2] Actes du XIIe Congrès international des études byzantines, 1, Beograd, 1963; Dj. Bošković, L'architecture de la Basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, стр. 155—163; Dj. Stričević, L'église ronde de Preslav et le problème des traditions paléobyzantines dans l'architecture balkanique du Moyen âge, стр. 212—223; K. Mijatev, L'architecture de la Basse antiquité et du Haut Moyen âge dans les Balkans, стр. 387—407.

[3] Lj. Karaman, Bulletin Zavoda za Likovne Umjetnosti, X, 1 и 2, Zagreb, 1962; O okrugloj crkvi u Preslavi, стр. 1—21.

[4] A. Grabar, Byzantion, IX, Paris, 1934, стр. 440—442.

[5] Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство, София, 1959, стр. 15 и сл.

[6] К. Миятев, цит. съч., стр. 31; Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 151.

[7] К. Миятев, цит. съч., стр. 151.

[8] Karl der Grosse, III, Düsseldorf, 1965, Felix Kreusch, Kirche, Atrium und Partikus der Aachener Pfalz, стр. 463 и сл.

[9] H. Fichtenau, The Carolingian Empire, Oxford, 1957, стр, 54, 55.

[10] L. Grodecki, L'architecture ottonienne, Paris, 1958, стр. 153 и сл. и бележките.

[11] C. Heitz, Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne, Paris, 1963, стр. 21 и сл.

[12] Heitz, цит. съч., стр. 42 и сл.

[13] В. Н. Златарски, История на българската държава, II, 2, 1927, стр. 54 и сл.

[14] Constantine Porphyrogenitus, Book of Ceremonies, I, X и сл.

Influences occidentales dans l'Eglise Ronde de Preslav

R. F. HODDINOTT

(Résumé)

Dans cet article l'auteur s'est attaché à une analyse des formes architecturales de l'Eglise Ronde de Preslav vues sous le prisme des relations ayant existé entre l'Etat bulgare et le royaume franc au IXe—Xe s. Il y développe ensuite un point de vue émis il y a un certain nombre d'années par André Grabar sur une influence occidentale éventuelle dans l'Eglise Ronde. Selon l'auteur, à Preslav tout comme dans l'église palatine élevé par Charlemagne à Aix-la-Chapelle, il y avait une galerie où se trouvait le trône du souverain. La différence entre l'église d'Aix-la-Chapelle et celle de Preslav est dans la dimension de la galerie — beaucoup plus étroite dans cette dernière. Elle ne pouvait donc servir aussi à d'autres buts.

L'auteur y considère ensuite dans tous ses détails les mobiles du prince Boris Ier sur la conversion des Bulgares, ainsi que ses propres hésitations entre l'Eglise d'Orient et la Curie romaine.

Malgré la présence d'édifices religieux à forme ronde en Moravie, Saint Clément et Saint Naum et leurs adeptes n'y ont pas pris leurs modèles pour l'architecture religieuse bulgare. Selon l'auteur le roi Simeon a vraisemblablement eu recours à des architectes et des maîtres-d'œuvre arméniens pour édifier sa capitale.

Quant à l'Eglise Ronde elle serait inspirée par l'église palatine de Charlemagne d'Aix-la-Chapelle.

Ново тълкуване на рисунката на Велико Търново от Брашовския ръкопис

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

Вп. „Археология", IX, 1967, кн. 2, стр. 1 и сл. д-р Ст. Маслев е обнародвал една рисунка с перо, представяща общ изглед на средновековния Царевец, гледан от запад.[1] Рисунката се намира на лист 78 от един ръкописен миней, съхраняван в църквата „Св. Николай" в гр. Брашов, Румъния.

Обнародваната рисунка предизвиква оправдан интерес у всички, тъй като тя се явява едно от първите изображения от този род със светски сюжет — изглед на централната част на Търново (Царевец), нарисувано от един българин от XIV в.

Освен това рисунката като извор от онази епоха би спомогнала да си съставим представа как са изглеждали крепостните съоръжения и други архитектурни паметници на Царевец преди разрушаването на Търново в 1393 г.

Авторът е разгледал подробно всички неща, изобразени в тази рисунка, към която той се отнася с голямо доверие. На страница 3 той пише: „...не трябва да се отрича и естественият стремеж към вярно отразяване на действителността." Изхождайки от тази презумпция, авторът търси да идентифицира нарисуваните кули, входна порта, стени и др.

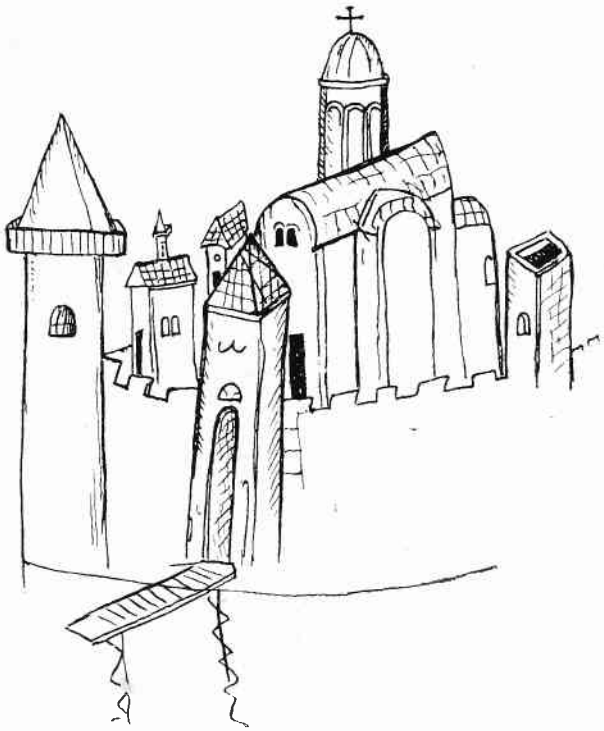

1

● *Обр. 1. Търново по рисунката от Брашовския миней Fig. 1. Tărnovo d'après un dessin du Ménée de Braşov*

постройки с някои от познатите части на крепостта (обр. 1). Присъствието на двата обяснителни надписа: тръновъ градъ и мостъ —подсилват у зрителя убеждението, че действително пред нас се намира изображение на Търново от XIV в. и затова изследвачът на рисунката я възприема толкова безкритично. Това ни подтикна да се занимаем с рисунката и да видим какво в нея отговаря на някога издигалите се крепостни съоръжения на Царевец.

Непосредствено зад прехвърления върху разсечената скала мост се вижда една висока правоъгълна кула със стръмен покрив. На предната ѝ страна е нарисувана тясна засводена врата. Над нея се вижда един люнет. На Маслев е направило впечатление, че отворът на входа е много висок, което не се среща в познатите входни кули. В тях вратата е ниска, за да бъде по-устойчива срещу ударите на неприятеля. По аналогия със запазени крепостни кули от същото време трябва да приемем, че кулата е имала зъбери. Такива обаче не са означени на рисунката. Над вратата има прозорче (люнет) — една подробност, която не е съществувала в действителност. Този отвор би бил много уязвим. Входната врата се е защищавала обикновено от един скрит отвор над нея, от който защитниците са изливали върху атакуващите гореща смола, хвърляли камъни, пущали стрели и пр. Двете скачени дъгички над люнета авторът тълкува като „два издадени навън полуцилиндрични балкона", които служели за защита на входа на крепостта. Дори и да приемем, че действително тия дъгички представят балкони, ще припомним, че не е било възможно от такова открито място защитниците да стрелят с успех срещу врага. Двете дъгички са само един вид украса, каквато намираме и в други изображения. Този образ не може да бъде реален. В дясно от кулата се вижда стена със зъбери. На края ѝ стърчи правоъгълна кула с люнет. Горният ѝ край е открит. И тя не завършва със зъбери, както в познатите кули. Нея авторът отъждествява с познатата под името „Балдуинова" кула. Но това отъждествяване е прибързано, тъй като преди нея крепостната стена от югоизток е била подсилена от други няколко правоъгълни кули със същите размери в основата. Вляво от входната кула се вижда къса стена с три зъбера, свързана с висока кръгла кула, на върха на която има стръмен четиристранен покрив и балкон с парапет. И тук на видимата страна на кулата е нарисуван люнет. Маслев приема, че действително тази кула е съществувала през XIV в., и търси нейното място в пространството между главната входна кула и т. н. трета порта. Той пише: „Пред вид на особеното стратегическо значение на кулата и на това, че единствено неразкопаният напълно терен северно непосредствено до така наречената трета порта на главния вход на крепостта дава повече надежда за откриване на крупни крепостни съоръжения, смятам, че мястото ѝ трябва да се търси най-напред там." (стр. 4). В споменатия терен е прокарана алея. При сваляне на насипа е разкрита значителна част от стената. Там не се виждат следи от основите на кръгла кула. Такава не би могла да се изгради, тъй като теренът не позволява. Основата на стената между главната порта и т. нар. малка порта е заложена на самия ръб на отвесната скала. Тук няма място да се изгради кръгла кула, дори ако би се издавала само наполовина пред фронта на стената. Тя би висяла във въздуха. В познатите и достигнали до нас средновековни укрепле-

ния в България от XIII и XIV в. няма нито един пример с кръгла кула. Всички включени в крепостните съоръжения кули са с правоъгълна и четвъртита основа. Дворцовият комплекс на Царевец е бил укрепен със стена и кула, но те са четвъртити.[2] Входната кула на средновековната крепост на Провадия е правоъгълна.[3] Кулата в Червен е също с квадратен план.[4] Запазените кули на крепостта Урвич между София и Самоков са също правоъгълни. С четвъртити кули е и крепостта при Пирдоп.[5] Кулите, подсилващи отвътре крепостната стена на Несебър откъм сушата, са с квадратен план. Те датират от XIV в.[6] Изглежда, че по целия Балкански полуостров през XIV в. квадратната и правоъгълна кула са господствуващи.[7]

Ето защо според нас кръгла кула, включена в крепостните стени на Царевец, въобще не е съществувала.[8]

В пространството над стената и между входната и кръглата кули е изобразена една висока правоъгълна постройка с двусклонен покрив. От билото на покрива ѝ се издига като минаре тясна кула с конически покрив и правоъгълен парапет. На тясната страна е нарисувана тясна и висока врата, на дългата — два тесни горе засводени прозореца. Покривът е покрит с керемиди. Над покрива на главната кула се очертават контурите на втора постройка със същата форма. Но на покрива ѝ няма надстройката, напомняща минаре.

Тези две постройки въпреки характерната им форма Маслев тълкува като крепостни кули. Първата постройка зад стената със зъбери той отъждествява с т. нар. малка порта. Сега малката порта е напълно разкрита и е установено, че тя е с квадратна основа. Така че невъзможно е постройката с двусклонен покрив и кула върху му да представя въпросната входна кула на крепостта Царевец от северозапад. Двусклонният покрив и удълженият план са характерни по-скоро за една постройка за живеене, отколкото за бойна кула. Както първите две кули — главната и кръглата — имат четирискатен или конически покрив, така и тук въпросните постройки трябваше да са с подобни покриви. Следователно те са граждански сгради в крепостта. Това наше твърдение ще подкрепим по-нататък с аналогични изображения.

Зад крепостната стена между двете кули вдясно стърчи корпусът на една несъразмерно голяма църква. Тя е с един купол и полуцилиндричен покрив. От южната ѝ страна има ясно подчертано рамо, а откъм изток се вижда апсидата. С полуцилиндричен покрив е и рамото. Западната фасада горе има два засводени прозореца, както в гражданската постройка, а долу правоъгълна врата. Куполът е разчленен със слепи арки. Не са означени прозорците, посредством които се е осветлявала вътрешността на църквата. Авторът приема, че този образ представя патриаршеската църква „Възнесение Господне“. Той пише, че рисувачът не е бил в състояние да изобрази и трите аспиди на тази църква. При представянето на сградата в три четвърти изглед, както е дадена в рисунката, е невъзможно да се представят и трите апсиди, а само едната крайна, както е сторил това рисувачът.

Описаната църква по план стои далече от тази на патриаршеската църква, която е кръстокуполна (с вписан кръст). До южната ѝ стена е била издигната висока кула — камбанария, която е представяла отличителен белег на църквата и се е виждала от много далече, тъй като е стърчала над силуета на Царевец.[9] Тази кула, тъй характерна за културната постройка, не намираме представена в рисунката. Така че образът на църква в рисунката не дава представа за общия изглед на патриаршеската църква „Възнесение Господне“. Той е измислен от автора на рисунката.

От анализа, който направихме на изобразените в рисунката крепостни съоръжения, граждански и религиозна сгради, видяхме, че в тях няма никакъв реален елемент, за какъвто говори Маслев. Ако нямаше надписът тръновъ градъ край изображението, ние можехме спокойно да приемем, че тук е представен всеки друг укрепен град с подвижния мост, входната кула и виждащите се зад крепостната стена жилища и църква.

Установихме дори, че са нарисувани неща, като кръглата кула, църквата и пр., които не са съществували на Царевец.

За да приключим с представения в рисунката изглед на Търново, трябва да се върнем отново към двете граждански постройки зад стената с зъберите. Те са сходни с подобни сгради, нарисувани в едно стенописно изображение, представящо обсадата на Цариград от османските турци в една църква във Ватра Молдовещи, Румъния, от първата половина на XVI в. (обр. 2 и 3).[10] В тази композиция е даден един идеализиран образ на Цариград, гледан от птичи полет. В левия ъгъл на крепостта, както в нашата рисунка,

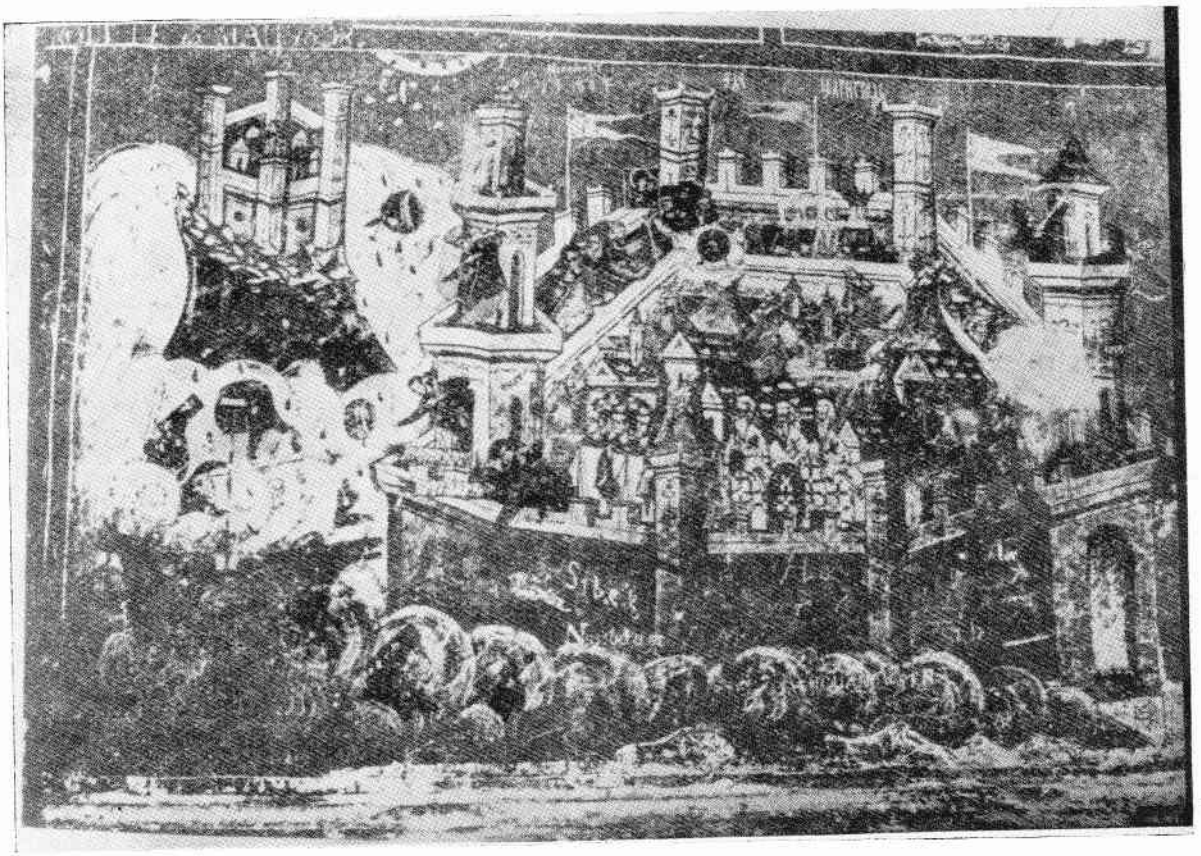

2

• *Обр. 2. Стенописно изображение на обсадата на Цариград от XVI в. в една църква във Ватра Молдовещи (Румъния) Fig. 2. Peinture murale du siège de Constantinople datant du XVIe s. de l'église de Vatra Moldovei (Roumanie)*

зад крепостната стена се виждат три къщи, представени в три четвърти изглед. Те са с продълговат план и двускатен покрив с керемиди. Едната от тях, както тази от рисунката, е с кула върху билото на покрива. Тя има островърх покрив. До нея е нарисувана малко по-високо втора къща със същия план и покрив. Около тях се виждат и други подребни постройки.

Това сходство не е една случайност. Досега не е установено съществуването на гражданска къща с надстройка на върха на покрива във вид на минаре през XIV век или по-късно. Примерът, който Маслев посочва като аналогия с къщата от Мелник, е неподходящ, тъй като към нея имаме долепена четвъртита бойна кула на четири етажа и от средата на четирискатния й покрив се подава ниско таванско четириъгълно помещение с прозорец (обр. 4).[11]

Изтъкнатото толкова близко сходство между къщата от рисунката и тази в стенописното изображение на Цариград ни кара да допуснем, че авторът на рисунката е виждал споменатата стенописна композиция и вероятно по направена скица или по памет е вмъкнал в рисунката си в минея тези къщички, едната от които е с необичайна кула върху покрива. В панорамата на Цариград в лявата част на крепостта се издига няколкоетажна кула и тя доминира над другите. Инспирираният от нея автор на рисунката от Брашов е нарисувал също тъй кула с големи размери в левия ъгъл на крепостта на Царевец. Той й е дал по-друга архитектонична форма. Нарисувал я кръгла и я снабдил вместо с коничен покрив, както би трябвало да се очаква, с четирискатен, който стои в дисхармония с кръглото тяло на високата кула. Той е заел от видената кула във фреската парапета, но несполучливо го е свързал с пирамидалния покрив, лежащ направо върху невидима платформа, по-широка от диаметъра на кулата в горния й край.

Изтъкнатата зависимост на посочените детайли в рисунката от тези в стенописното изображение повдига въпроса за датата на рисунката от Брашов. Нея Маслев въз основа на приписката, в която някой си Димитър от с. Мусина се назовава царев пчелар, датира заедно с текста на минея в XIV век. Изтъкнатата по-горе голяма прилика в изображенията на къщите разколебава предложената от автора датировка. Според нас рисунката, както ще видим след малко, е от много покъсна дата. Преди да обосновем тази дата, налага ни се да направим едно отклонение и се занимаем с миниатюрата от Манасиевия летопис (обр. 5), която Маслев привлича като сравнителен материал към изображението на Търново в Брашовския ръкопис, тъй като както той пише на стр. 8: „Това се налага още повече, защото сега имаме възможност да поправим едно основно и погрешно схващане и да изясним някои неточни представи, застъпени в книжнината във връзка с миниатюрата.“ Всички, които досега са се занимавали с тази миниатюра, са приемали, че в нея са изобразени реални неща. Обаче несъгласието между изследвачите дали Трапезица е изобразена вляво или вдясно, показа, че пред нас нямаме едно изображение, съответствуващо на реалната действителност. Прав е Маслев, като казва, че крепостната стена на предния и задния план е изобразена без пре-

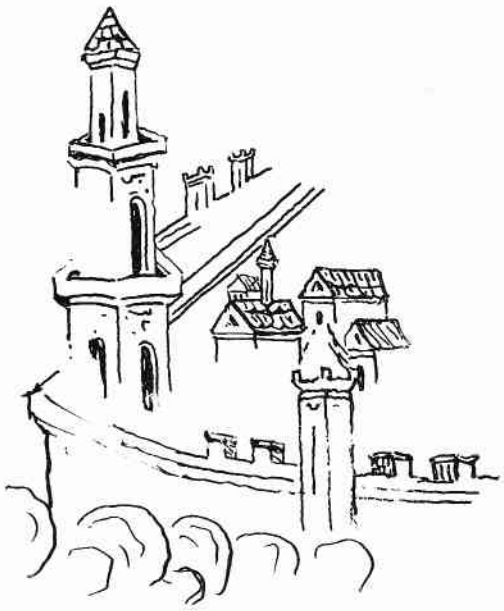

3

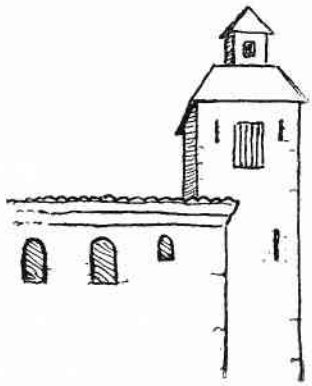

4

5

● *Обр. 3. Детайл от изображението на обсадата на Цариград Fig. 3. Détail de la rèprésentation du siege de Constantinople*

● *Обр. 4. Рисунка на византийска къща с кула в Мелник Fig. 4. Dessin d'une maison byzantine avec tour de Melnik*

● *Обр. 5. Рисунка на детайл от миниатюрата в Манасиевия летопис от XIV в. Fig. 5. Dessin du détail d'une miniature de la chronique de Manassès du XIVe s.*

късване в дола и следователно тук не са представени два отделни хълма — Царевец и Трапезица, оградени поотделно със стени и кули. Тази констатация е важна, тъй като показва, че в изображението от миниатюрата е представен един шаблонен образ на укрепен град, а не Търново. Но въпреки това Маслев приема, че църковните сгради и кулите отговарят на действителността, и пише за крайната кула вдясно, която е най-голяма: „Това обстоятелство само по себе си ни дава достатъчно право да я отъждествим с кръглата кула върху изображението в Брашовския миней." Това сравнение е съвсем излишно, тъй като споменатата кула от миниатюрата е правоъгълна и няма балкон с парапет. Погоре показахме, че въобще на Царевец не е имало през XIV в. кръгла кула, включена в стената със зъбери. Правоъгълната кула е измислица на миниатюриста и тук е безпредметно сравнението, което прави Маслев. В нея липсва най-съществения елемент — зъберите, от които стрелят войниците.

Останалите кули от крепостните стени са нарисувани по един шаблон, който срещаме и в другите миниатюри на Манасиевия летопис и в стенописни изображения.[12] И в тях няма зъбери. Горната част на кулите завършва с ръб, наклонен навън.

Не само кулите, но и църковните сгради и гражданските постройки са шаблонни образи, които рисувачите използуват при различни композиции.

Църквата между двете къщи е нарисувана като кръгла сграда с един купол. В Търново нито на Царевец, нито на Трапезица е имало църква с подобен план.[13] Същият тип църковна постройка е нарисувана и в миниатюрата на л. 172, гдето е представено изгарянето на църквата „Животворен източник" в Цариград (обр. 6_1).[14] С идентична форма е и така наречената „Зевксипова баня" в миниатюрата на л. 188 (обр. 6_2).[15] Тук миниатюристът е премахнал кръста от купола. На лист 109, в миниатюрата, в която е представено съграждането на църквата „Св. София" в Цариград, църквата е нарисувана със същата шаблонна форма (обр. 6_4). С посочената шаблонна форма е и църквата „Св. 40 мъченици" в Търново, нарисувана на една фреска в трапезарията на Хилендарския манастир (обр. 7).[16] Моделът на църквата, който държат апостолите Петър и Павел, изобразени в стенописната композиция в църквата „Св. Петър и Павел" от XV в. в Търново,[17] е подобен на ерусалимския храм, изписан със същата шаблонна форма в Католикона на Хилендарския манастир от XIV в.[18] Изброените примери от различни по техника и време изображения показват, че отрано през средновековието е бил създаден един шаблонен тип на изображение на църква. Той е използуван, както видяхме, и за представяне на светски сгради. Същият характер имат и двете къщи, които първият издател на миниатюрите в хрониката и всички след него наричат дворци. За представяне на профанна сграда е създаден образ на постройка с правоъгълен план и двускатен покрив. До дългата й стена е прилепена една по-ниска сграда с наклонен покрив. Съществува и вариант с проста конструкция без допряната сграда. В миниатюрата с укрепения град, в който досегашните изследвачи виждаха представени двата укрепени хълма — Царевец и Трапезица, са нарисувани сгради. От двете страни на кръглата църква миниатюристът е нарисувал по една подобна сграда. Тази вдясно е от първия тип с долепена постройка. От втория е другата и тази зад четвъртитата кула вдясно. За да се види двойната постройка, рисувачът е представил крепостната стена, прекъсната на това място. И по-наляво той е направил пролука през нея, за да изобрази покрива на още една жилищна постройка.

Къща от първия тип намираме и в миниатюрите на лист 84, 117 и 102 (само че обърната на ляво (обр. 6).[19] Буквално същият образ намираме и в една миниатюра от ръкописа на Григори Назианзин от IX в. (обр. 6_6).[20]

Отрано е бил създаден в изобразителното изкуство и един шаблонен тип на укрепен

● *Обр. 6. Църкви и светски сгради от Манасиевия летопис и другаде. Fig. 6. Églises et édifices civils de la chronique de Manassès et d'ailleurs*

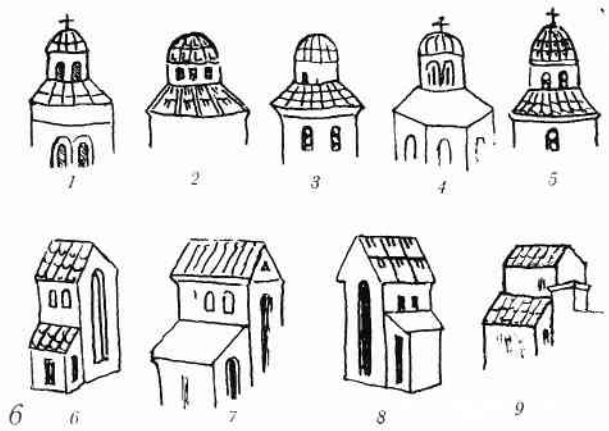

град. Представяна е била полигонална стена с кули и един главен вход. По такъв начин са представени в миниатюрите на Манасиевия летопис българските градове Дръстър и Преслав, Цариград, Рим и други селища. В други примери в средата на тези крепости се дава изглед на църква и други постройки. Такъв е случаят с разглежданата миниатюра с оплакване на починалия син на Иван Александър. По същия шаблон е представен Ерусалим в стенопис от XIV в. в Хилендар и Ватопеди.[21]

Споменатата схема за представяне град се съкращава от някои живописци до минимум. Така в стенописното изображение в Хилендар, представящо смъртта на св. Сава в Търново, градът е изобразен само като една крепостна стена с две кули и пред тях шаблонния образ на църква — една полигонална сграда с купол в средата, която трябва да представя църквата „Св. 40 мъченици", където е погребан светецът (обр. 7).[22] Живописецът е знаел вероятно по предание за характерния изглед на Търново с двата му хълма, но не ги е нарисувал, а си е послужил с указанията на ерменията, гдето е било посочено как да се изобрази църква, град и пр.

И в стенописното изображение на Търново в църквата „Св. Параскева" в гр. Роман в Румъния не намираме ни следа от реалистичен елемент. То не прави изключение от шаблонния тип на град. Живописецът е представил едно равно пространство, оградено със стена с кула. А всички знаят, че теренът, върху който е застроен Търново, е разпокъсан. Той е имал две или три части с отделни крепости. Те са разположени върху хълмове със стръмни склонове. Маслев, приел веднаж въз основа на рисунката на Брашовския миней, че кръгла кула е имало на крепостта на Царевец, пише, че тя много приличала на кръглата кула в стенописа в Роман. Ние вече изтъкнахме, че не е имало никаква кръгла кула в крепостта на този хълм в Търново. Най-после, ако имаше поне капчица от стремеж у живописеца да представи нещо, което да показва, че в тази панорама е изобразен Царевец, то това щеше да е така характерния за този висок и стръмен хълм силует на високата камбанария на патриаршеската църква, която е стърчала дълги години и през турското владичество, и затова завоевателите са нарекли Царевец „Чан тепе" — „Връх на звънарницата", а такова нещо няма в стенописа.

7

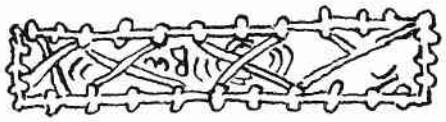

8

• *Обр. 7. Изглед на Търново в стенопис от XIV в. в Хилендар Fig. 7. Vue de Tărnovo d'après une peinture murale du XIVe s. à Chilendar*
• *Обр. 8. Орнамент върху рисунката от Брашовския миней Fig. 8. Ornement sur un dessin du Ménée de Braşov*

Преди да преминем към въпроса за датата на минея, приписката и рисунката, трябва да се спрем за малко и върху нарисуваните допълнително образи и орнамент върху първоначалната рисунка с изгледа на Търново. Тях Маслев схваща като част от изображението на крепостта и се опитва да ги тълкува във връзка с него. Тези образи са нарисувани от друга ръка по-късно. За това говори безразборното им разположение върху частите на архитектурния ансамбъл. Така напр. част от тялото на сирената покрива купола; крилатата фигура и геометричният орнамент, т. н. „символична стълба" у Маслев (обр. 8), са нарисувани по покрива на кръглата кула; птица и цвете в саксия закриват моста над пропастта и т. н. Това показва, че някой монах или поп се е упражнявал да си рисува и да пише разни думи и изречения, които нямат отношение към първоначалната рисунка. Двете крилати фигури, които фланкират орнамента, авторът нарича кукумявки. В същност това са много несръчно нарисувани небесни създания — серафими или херувими. Лицето

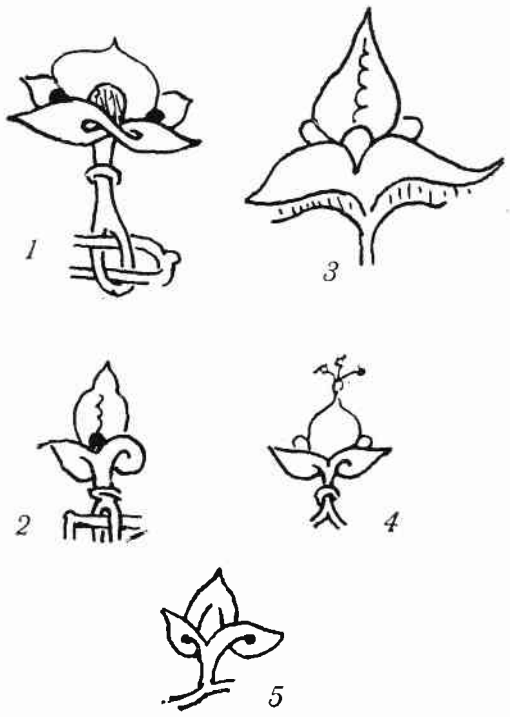

● *Обр. 9. Орнаменти от заглавката в Брашовския ръкопис (1, 2). Орнаменти от ръкописи от XV и XVI в. (3, 4 и 5) Fig. 9. Ornement du manuscrit de Braşov (1, 2). Ornements de manuscrits du XVe et XVIe s. (3, 4 et 5)*

е човешко, кръгло, с разширяващ се нос между двете очи. Авторът сам пише, че тази част на лицето няма форма на силно извит клюн, но ние трябвало да си го представяме такъв, за да бъде фигурата кукумявка! Кукумявката поради зловещия ѝ характер не е използувана като символичен образ в християнското изкуство.

В геометричния орнамент външните успоредни ивици имат на равни разстояния израстъци, които са характерни за орнаментите по ръкописите от XV и XVI в.[23] Следователно този орнамент и останалите допълнително нарисувани фигури датират от XVI в. В средата на орнамента се вижда буквата В.

Още в началото на статията Маслев, без да посочи доводи, пише, че ръкописният миней, а заедно с него и рисунката с изглед на Търново датират от XIV в. Авторът пише на стр. 13 следното: „Съвсем очевидно е, че той е среднобългарски паметник." За датиране на ръкописа той търси косвени данни. Според него един белег за тази датировка (XIV в.) е, че „Търново е представен като град на сигурността и щастието". После добавя, „. . . че податката какво писачът бил царски пчелар, е несъмнено доста сигурно указание, че ръкописът е бил писан преди падането на града под турците (1393 г.)." Образът на „Давидовия щит" пак според Маслев подсказва, че минеят от Брашов е писан след оженването на Иван Александър за покръстената еврейка Теодора.

Според нас този метод на датиране на въпросния ръкописен миней е погрешен. Вместо да се вглежда в особеностите на самия текст на ръкописа, авторът търси да го датира по косвени белези. Един писмен паметник, ако няма дата, се датира по палеография на буквите и езикови особености.

Освен това той твърди, че автор на рисунката е подписалият се Димитър от с. Мусина и че той е преписвач и на текста на минея от Брашов. Ако разгледаме палеографията на буквите от текста на минея, от приписката и от думите върху рисунката, ще видим, че в посочените места буквите са с различно начертание и не може да са писани от една и съща ръка. Докато буквите от текста на минея са писани по-гъсто и с по-дебели хасти, тези от приписката са по-тънки и имат характер на бързопис. Буквите на отделните думи и изречения върху страницата с рисунката имат по-друг почерк. Не може една ръка, упражнена в писане букви по един начин, да изписва същите букви с по-други форми и дебелина на хастите. Палеографията на буквите от минейния текст се различава коренно от тези в споменатата приписка. Едните са писани от една ръка, а другите от друга и т. н.

Сега да разгледаме особеностите на няколко по-типични букви от текста на минея. Това са буквите д, є, ж, з, м, т, ц, ѣ. Първата се характеризира с това, че е с дълги крачета и дясното наклонено рамо излиза над върха на триъгълника. Втората е ж. Тя се изписва без горния край на отвесната хаста. Буква з е с удължена долна част, м е със слабо наклонени навътре крайни хасти. Клинът между тях не слиза по-долу от долните им краища. С по-характерно начертание е буква т. Тя се изписва веднъж с удължено ляво рамо и като буква ш, обърната с върховете надолу. Буква ц има дълго краче. Следващата буква ѣ се изписва с пречупен ляв край на хоризонталната ѝ хаста, който достига до основата ѝ. Началната буква а

в някои думи се пише с удължена и малко извита наляво хаста. При изписването на гласните є, о и ѡ, както и съгласната с се наблюдава стремеж те да се пишат с закръглени гръбнаци и тяло и по този начин стават по-обемисти.

Посочените особености във формата на буквите от минея намираме в ръкописните паметници от XV, XVI и XVII в. (вж. обр. 10).[24] С тази палеография се отличават буквите във влахо-българските ръкописи, писани в Румъния и България от това време. Ние тук даваме образци от подобни ръкописи, за да се сравнят с тези от Брашовския миней. Еднаквото начертаване показва, че минеят не е среднобългарски ръкопис, а типичен образец на влахо-българската книжнина от XVI век. Тази дата се подкрепя и от заглавния орнамент. В него се съдържат два белега, които срещаме само в украсата на български и румънски ръкописи, датиращи от XV—XVII в.[25] Единият белег е пъпковидният израстък от външната страна на преплетените крайни ивици. В орнамента (обр. 8), нарисуван върху покрива на кръглата кула, външните ивици са с пъпковидни израстъци отвън и отвътре. С подобни израстъци са ивиците от орнаменти в ръкописите от XV—XVII в. Вторият белег е стилизираното цвете (обр. 9) на ъглите на заглавката върху началната страница. Този мотив също тъй е характерен за ръкописите от посоченото време. Него не намираме в среднобългарските писмени паметници. Стилизираният цвят е разпространен по целия Балкански полуостров в книжнината от времето на турското владичество. Той е разнасян от пътуващите преписвачи на книги. Въпросният мотив представя в основата си една разтворена чашка, из която се поддава заоблен език, често фланкиран от две помалки листенца. Тези три елемента ги има и в заглавката на Брашовския ръкопис (обр. 9).

Сега да се върнем към палеографията на буквите на приписката. Ние вече споменахме

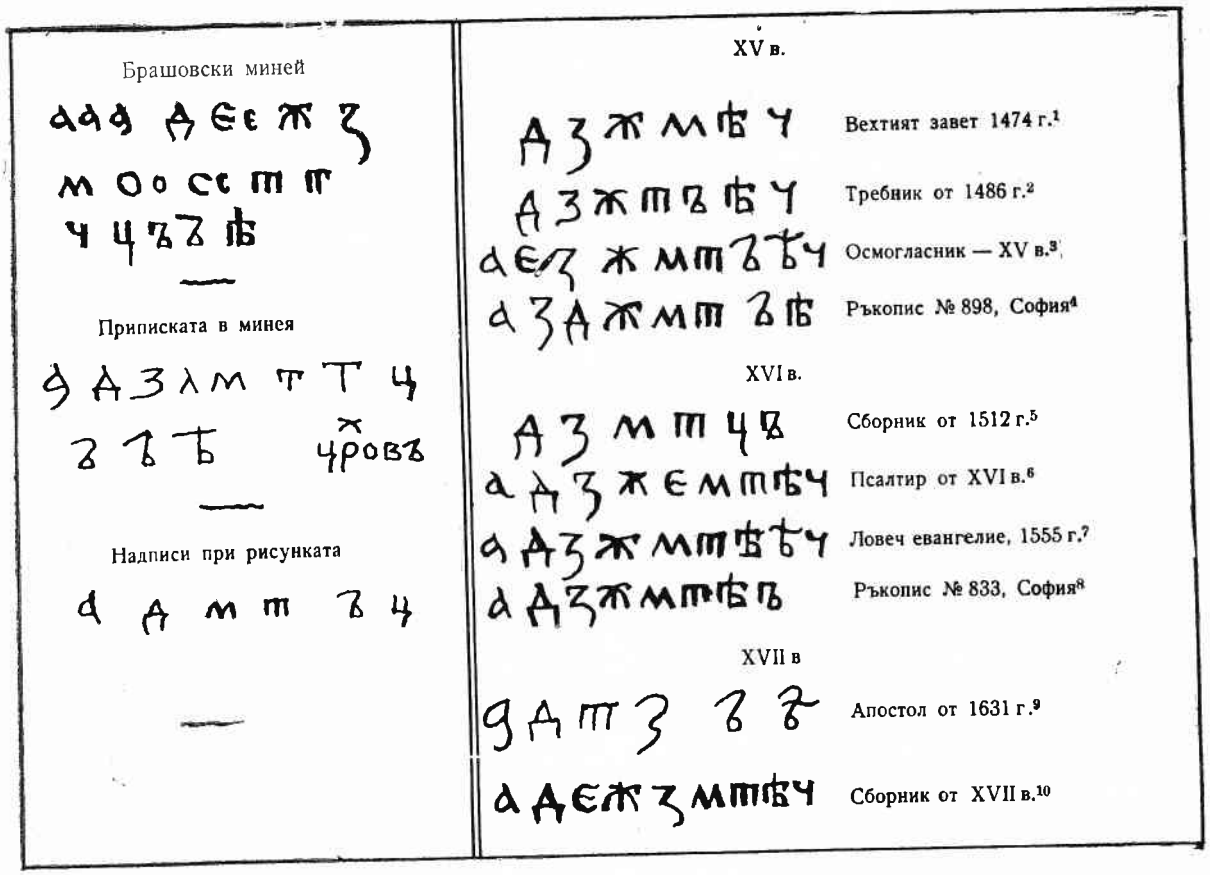

10

• *Обр. 10. Образци от букви в брашовския ръкопис и ръкописи от XV—XVII в. Fig. 10. Modèles de caractères du manuscrit de Braşov et de manuscrits du XVe —XVIIe s.*

че написаните от Димитър от с. Мусина букви са писани по друг начин и се отличават с тънките си черти. Въпреки това обаче буквите имат характерното начертание на тези от минея и другите ръкописи, датиращи след XV—XVI в. Така напр. в буква ѧ хастата е с удължен долу и извит наляво край, както в същата буква от минея. С аналогично начертание е и буква д. Буква м е с наклонени крайни хасти и къс клин. Буква т се изписва само по един начин с удължена чертичка на лявото рамо. Буква ц е с дълго краче. В буквите ѧ и а лявата хаста излиза над върха на буквата, както в д.

Следователно и приписката е от късен произход и не датира от края на XIV век, както пише Маслев, който се основава на това, че писачът назовавал себе си царски пчелар. Буквите в нея имат особеностите на тези от XVI в. Явява се следователно голямо противоречие между тях и съобщението, че Димитър е царски пчелар при двора на един от последните български царе от XIV век. Последното е изключено. Според нас думата, следваща подир „пчелар", не значи „царски". Там стои цр҃ковъ. В среднобългарски език царев би трябвало да се пише така: цѧревъ, както това прилагателно е написано в надписа на златния пръстен на царския столник Слав.[26] Маслев е изпуснал пред вид знака над думата цровъ. Той стои във връзка с нея. Това е буква ҳ, която се изписва в повечето случаи над съответната дума. Тя може да се постави между буквите р и о=црҳовъ. Тогава думата съвсем не е „царев". Възможно е с кръстосаните дъгички да е написана буква к. Вмъкната между буквите р и о, въпросната дума би гласила „цркковъ". Тогава се явява предположението, че тук Димитър изтъква себе си като пчелар при църквата. Както и да е, приписката датира от късно време. Дори и да се съгласим с автора, че тази приписка е от XIV в., тогава се явява въпросът, възможно ли е една приписка от XIV в. да е написана в ръкопис от по-късно време. А късният произход на минея се подкрепя от палеографията на буквите и заглавката.

Възможно ли е въпросният Димитър от приписката да е тогава автор на рисунката, за която по-горе установихме, че е също тъй от XVI в. Маслев твърди, че той е автор, но ако сравним начертанието на буквите д, р и т, от обяснителния надпис: трънновъ градъ и мостъ при нарисуваната крепост, ще видим, че те са с различна форма и не приличат на тези от приписката. Буква д е само с дълги крачета. В нея лявата наклонена хаста не излиза над върха на триъгълника. Буква р е с право отвесно рамо. В приписката тази буква винаги е с малко извито надясно рамо. Буква т е изписана два пъти по един и същи начин като обърната надолу буква ш. В приписката тази буква се пише с нормалната ѝ форма — хоризонтална хаста, подпряна в средата от една дълга отвесна хаста. Следователно те са писани от друга ръка. Тя не е на този, който е нарисувал изгледа на Търново. Накрая трябва да кажем, че отделните думи и изречения, писани върху рисунката, са от по-друго лице.

И така в заключение установихме, че ръкописният миней от Брашов не е от XIV в., а е писан през XVI в. Видяхме също тъй, че рисунката с изгледа на Търново датира от същото време, като показахме, че рисувачът е вмъкнал образи на сгради, инспирирани от едно стенописно изображение в Румъния от средата на XVI в.

Най-после лицето Димитър от с. Мусина не е царски пчелар от XIV в., тъй като е изтъкнато от нас, че палеографията на буквите в приписката е характерна за XVI в. и е изключено една приписка от XIV в. да се напише в късен ръкопис.

[1] С. Маслев, Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XVI в., Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 1—14.

[2] К. Миятев, Архитектурата в Средновековна България, София, 1965, стр. 138 и обр. 148.

[3] Благодаря на Ал. Кузев, научен сътрудник в Музея във Варна, за данните, които ми съобщи за крепостта в Провадия.

[4] К. Шкорпил, Опис на старините по течението на р. Лом, София, 1915, стр. 29.

[5] П. Мутафчиев, Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница, София, 1915, стр. 38, обр. 9.

[6] Единствен пример с кръгли кули представя византийската крепост при с. Мезек, датираща от XI век., Вж. А. Рашенов, Крепостта при Мезек, ИАИ, XI, 1937, стр. 171.

[7] Д. Дероко, Средњовековни градове у Србији, Црној гори и Македонји, Белград, 1950; О. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris, 1912, стр. 50 и сл.

[8] По съобщение на директора на музея във Велико Търново Хр. Нурков основи от кръгла кула са открити в дворцовия комплекс на Царевец, но тя се намира в пласт, датиращ много по-рано от XIII и XIV в.

[9] К. Миятев, цит. съч., стр. 156, обр. 167.

[10] O. Tafrali, Le siège de Constantinople dans les fresques des églises de Bucovine, Mélanges offerts à G. Schlumberger, Paris, 1924, стр. 483.

[11] L. de Beyllie, L'habitation byzantine, Grenoble — Paris, 1903, стр. 8.

[12] G. Millet, Monuments de l'Athos, Париж, 1927, табл. 34, 1; 68, 3, 70—1; 109, 2, 3.

[13] К. Миятев, цит. съч., стр. 154 и сл.

[14] И. Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис, София, 1962, обр. 61.

[15] И. Дуйчев, цит. съч., обр. 28.

[16] G. Millet, цит. съч., табл. 109, 2.

[17] Б. Филов, Старобългарското изкуство, София, 1924, табл. XV.

[18] G. Millet, цит. съч., табл. 68, 3.

[19] Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата летопис във Ватиканската библиотека, София, 1927, табл. XVI, XX и XXII.

[20] L. de Beyllie, цит. съч., стр. 81.

[21] G. Millet, цит. съч., табл. 68, 3; 85, 2.

[22] Пак там, табл. 109, 2.

[23] Н. Райнов, Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив, София, 1927, стр. 35, обр. LXXII и LXXIII; LXXVII, стр. 93, обр. CCIII и CCIV; табл. VIII и XVII.

[21] Образ 10: № 1 — А. И. Яцимирски, Из истории славянской письменности в Молдовии и Влахии XV—XVIII, 1906, табл. I 1; II 2; III 4; V 6; № 2 — цит. съч. табл. IIa; № 3 — Б. Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги в Народ. библиотека в Пловдив, София, 1920, т. II, табл. XII; № 4 — М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, София, 1964, табл. XVI; № 5 — А. И. Яцимирски, цит. съч., табл. III 4; № 6 — Б. Цонев, Славянските ръкописи и старопечатни книги и пр., София, 1920, табл. II; № 7 — Б. Цонев, Опис и пр., 1910, табл. VIII; № 8 — М. Стоянов и Хр. Кодов, цит. съч., табл. III, № 9 — Яцимирски, цит. съч., табл. V 6 и № 10 — Б. Цонев, Опис и пр., табл. XXXVIII.

[25] Н. Райнов, цит. съч., четвероевангелие — стр. 35, обр. LXXII и LXXIV; миней-пролог — стр. 45, обр. LXXXVII.

[26] Й. Иванов, Старобългарски и византийски пръстени, ИАД, II, 1911, стр. 6 и сл. +Слав столник царев +.

Une nouvelle interprétation d'un dessin de Tărnovo du manuscrit de Braşov

TODOR GERASIMOV

(Résumé)

Dans le fascicule III de 1967 de la revue „Arheologia" St. Maslev a publié un dessin représentant la colline fortifiée de Carevec située au centre de Tărnovo — la capitale bulgare au Moyen Age. Ce dessin se trouve dans un Ménée de la ville de Braşov (Roumanie). Selon Maslev, le dessin et le manuscrit sont dus à un certain Dimităr qui, à un endroit de ce document s'intitule apiculteur du roi. Ces pièces seraient par conséquent du XIVe s.

L'auteur de cette étude fait remarquer, en se fondant sur les particularités paléographiques du texte du Ménée et de la chronique, que le manuscrit et le dessin appartiennent, non pas au XIVe mais au XVIe s. Cette date est confirmée aussi par l'ornementation graphique de la première page du manuscrit qui est caractéristique de l'époque indiquée.

Ce dessin ne comporte aucuns éléments correspondant à la réalité. C'est une image idéalisée de Tărnovo.

L'auteur relève d'autre part que la miniature souvent mentionnée de la Chronique de Manassès représentant la mort du fils du roi bulgare Ivan Alexandre est en fait une vue stéréotypée de Tărnovo que l'on trouve aussi dans les peintures murales du XIVe s. du monastère de Chilendar du Mont Athos.

Строителен надпис от римска баня край Стара Загора

ДИМИТЪР НИКОЛОВ

На 15 км северозападно от Стара Загора се намират Старозагорските минерални бани. Те не представляват отделно селище. Върху бликащия тук минерален извор още в турско време са построени постройки — мъжка и женска баня, които се ползуват предимно от старозагорци и се поддържат от Градския народен съвет.

Преди няколко години при опит да се открие и ремонтира каптажът на баните бе открита голяма банска постройка, строена през римската епоха (обр. 1). Тя заема площ от 2 500 кв. м и се състои от 12 помещения.[1] В помещенията и каналите на банята бяха открити монети и други материали, които показват, че тя е използувана от II до XII в. През този дълъг период към първоначалния комплекс са били пристроени допълнителни помещения.

В резултат на разкопките, които Старозагорският окръжен музей предприе през 1965 г., беше разкрит главният вход на банята, а край него строителният й надпис. Този надпис представлява изключителен документ, важността на който ни дава основание да го публикуваме самостоятелно.

Надписът е изчукан върху мраморна плоча с розов цвят и с размери: дълж. 1,42 м, шир. 0,76 м и дебел. 0,19 м. Отгоре и отдолу плочата има по две дупки за бронзови щифтове, с помощта на които е била прикрепена към стената. Дължината на плочата отговаря на ширината на входа, нещо, което ни дава основание да смятаме, че тя е стояла над него (обр. 2).

Надписното поле е обрамчено със сложно профилирана рамка и има размери 1,18×0,54м. Надписът е на старогръцки език и е развит в 12 реда. Текстът гласи:

Ἀγαθῇ τύχῃ.
Ὑπὲρ τῆς τῶν Αὐτοκρατόρων νείκης καὶ αἰωνίου διαμονῆς Μ(ᾶρκου) Αὐρηλίου Ἀντωνείνου καὶ Λ(ουκίου) Αὐρηλίου Οὐήρου καὶ Φαυστείνης Σεβ(αστῆς) καὶ τοῦ σύνπαντος οἴκου αὐτῶν καὶ ἱερᾶς συνκλήτου ἡγεμονεύοντος Τουλλίου Μαξίμου πρεσβ(ευτοῦ) σεβ(αστοῦ) ἀν ιστρατήγου Θεαῖς Νύμφαις καὶ τῇ λαμπροτάτῃ Τραιανέων πόλει Οὔλπιος Ἱερώνυμος Νεικομδεὺς ἠρχειρώμενος κατεσκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων λουτρῶνα καὶ τὰ δύο ἀποδοτήρια καὶ τὸ φριγ(ι)δάριον καὶ τὸ νυμφαῖον ἐκ θεμελίων σύν πάντι κόσμωι αὐτῶν καὶ τοῖς ἀγάλμασιν καὶ τὸ ὑδρεῖον καὶ τὸ ὕδωρ τὸ ψυχρὸν εἰσήγαγεν συναρχιερωμένης αὐτῶι τῆς γυναικὸς Οὐλερίας Φροντωνίμης καὶ παρέδωκεν συντετελεσμένα πάντα ἐπ(ὶ) στεφανηφόρων.

Превод:

„На добър час!

За победата и дълговечността на господарите Марк Аврелий Антонин, Луций Аврелий Вер и Фаустина Августа и на цялата им фамилия и на свещения сенат през управлението на императорския наместник Тулий Максим в чест на богините Нимфи и на най-блестящия град на Траянците Улпий Хиероним, родом от Никомедия, като беше първожрец, построи със собствени средства и от основи къпалните, двете съблекални, фригидариума и нимфеума с цялата им украса и статуи, (както) и каптажа и водопровода за студена вода и като въздигна за своя съпървожрица жена си Валерия Фронтонима, предаде всичко в напълно завършен вид съгласно (волята, наредбите на) венценосците."

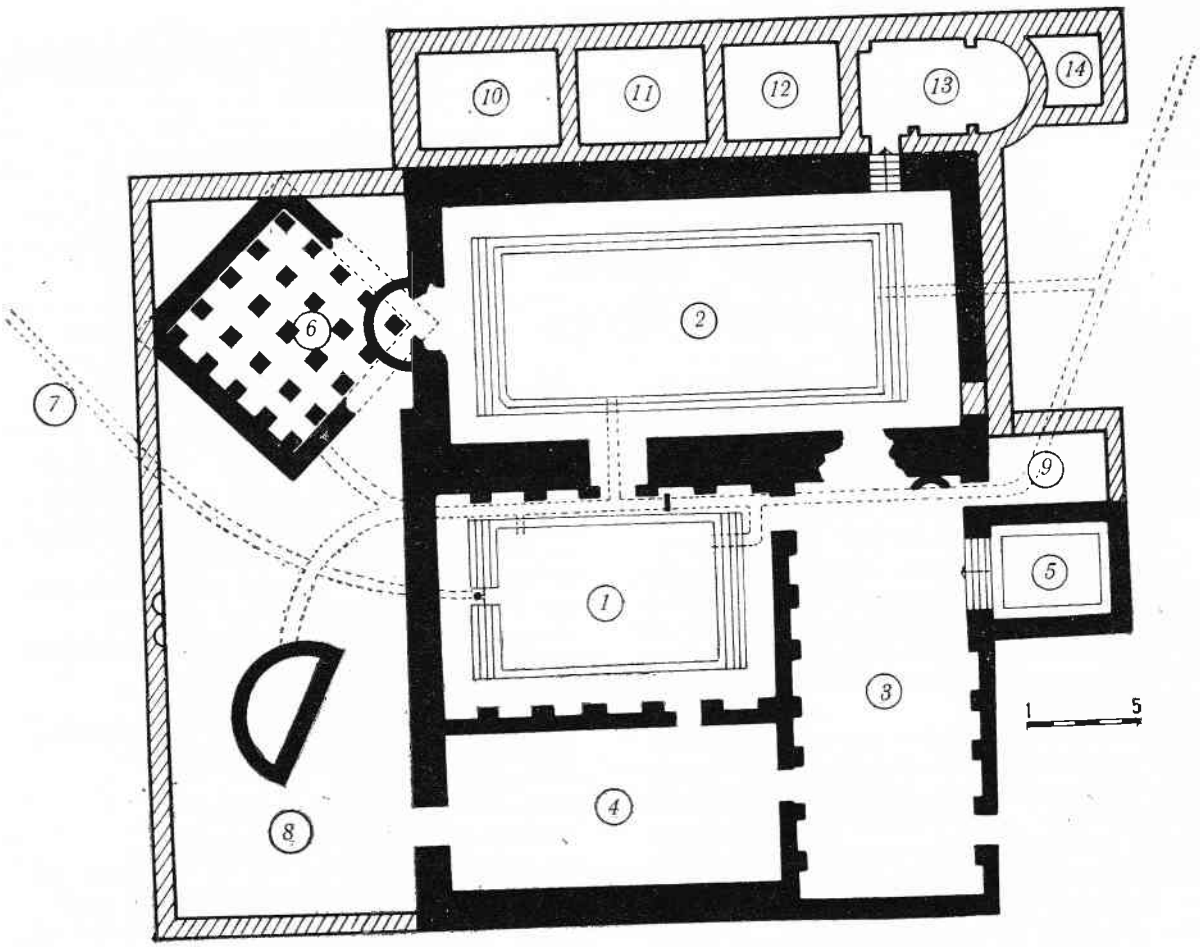

1

● *Обр. 1. План на римската баня при Старозагорските минерални бани: 1—2) къпални, 3—4) съблекални, 5) фригидариум, 6) каптаж, 7) водопровод*
Fig. 1. Plan des bains romains près des bains minéraux de Stara Zagora: 1—2) bassins, 3—4) vestiaires, 5) frigidarium, 6) captage, 7) conduite d'eau

Височината на буквите е 3,5 см, а на междуредията около 1,5 см. Само в последния ред, за който мястото не е стигнало, буквите са по-малки. Буквите са правилни и изписани със сигурна ръка. Граматични и текстуални грешки почти няма. В думите ΦΡΙΓΙΔΑΡΙΟΝ и ΕΠΙ е пропусната по една буква Ι и думата ΛΟΥΤΡΩΝΑ е употребена без член.

Прави впечатление също така, че втората съставка от сложните имена на строителя и неговата жена, които са безспорно еднакви, са предадени различно: ΙΕΡΟΝΥΜΟС с Υ, а ΦΡΟΝΤΟΝΙΜΗС с Ι. Това говори за развита итатизация. Ще отбележим също, че звукът Β в латинските имена е предаден с дифтонга ΟΥ. При думите ΟΥΛΠΙΟС и ΟΥΛΕΡΙΑС буквата Υ е вписана в Ο.

Съкращения има в следните думи:

На ред 2 — Μ(ΑΡΚΟΥ), на ред 3 — Λ(ΟΥΚΙΟΥ) и СЕВ(АСТНС), на ред 5 — ΠΡΕСВ(ΕΥΤΟΥ) и СЕВ(АСТОУ).

Употребени са следните лигатури: на ред 2 — ΥΠΕΡ между Π и Ε, в ΤΗС между Τ и Η, в ΝΕΙΚΗС между Ν и Ε, в ΔΙΑΜΟΝΗС между Ν и Η и в ΑΥΡΗΛΙΟΥ между Ρ и Η, на ред 3 — ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΥ между Ν и Τ и между Ν и Ε, в ΑΥΡΗΛΙΟΥ между Ρ и Η, в ΟΥΗΡΟΥ между Η и Ρ и в ΦΑΥСΤΕΙΝΗС между Ν и Η, на ред 4 — СΥΝΠΑΝΤΟС между Ν и Π, между последната буква на ΑΥΤΩΝ и първата на ΚΑΙ, в СΥΝΚΛΗΤΟΥ между Ν и Κ и в ΗΓΕΜΟΝΕΥΟΝΤΟС между Η и Γ, между Ν и Ε и между Ν и Τ, на ред 5 — ΠΡΕСΒΕΥΤΟΥ между Π и Ρ, ΑΝΤΙСΤΡΑΤΗΓΟΥ между Ν и Τ и между Τ, Η и Γ, в двете букви на ΤΗ и в ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΗ между Μ, Π и Ρ, на ред 6 — между двете крайни букви на ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΗ, в ΤΡΑΙΑΝΕΩΝ между Ν и Ε и между последната

буква на думата и първата буква на ΠΟΛΕΙ, в ΝΕΙΚΟΜΗΔΕΥC между N и Е и между М и Н, на ред 7 — ΑΡΧΙΕΡΩΜΕΝΟC между М и Е, между последната буква на ΚΑΤΑCΚΕΥΑ-CEN и първата на ΕΚ и в ΑΠΟΔΥΤΗΡΙΑ между Т и Н, на ред 8 — между последната буква на ΝΥΜΦΑΙΟΝ и първата на ΕΚ, в CYN ΠΑΝΤΙ между N и П.

По отношение разчитането и тълкуването на текста надписът не представлява особена трудност. Той започва с обичайната формула пожелание (обръщение към читателя) и с пожелания към властвуващия император и неговата фамилия. Не са редки случаите, когато тези пожелания са отправени и към сената,[2] както в нашия случай. Обичайно е и споменаването на управителя на провинцията.[3] Посвещения на Нимфите се срещат често.[4] Тук строежът се посвещава и на „най-блестящия град на траянците". Тук това посвещение има практически смисъл, а именно че банята е предназначена за ползуване от жителите на Августа Траяна. Името на града е предадено в обичайната формула.[5] За отбелязване е, че името Августа Траяна се явява само в един гръцки[6] и в един латински надпис.[7] Заслужават по-особено внимание думите τὸ ὕδρεῖον и τὸ ὕδωρ τὸ ψυχρόν. Те не са познати от други антични текстове в нашите земи. Понеже те са преки допълнения на глагола „построявам", не можем да приемем, че са употребени в обикновеното им значение на „съд за вода" и „студена вода", а трябва да предполагаме, че означават някакви строежи. При това τὸ ὕδωρ τὸ ψυχρὸν са две съществителни, които не са съединени със съюз. Поради това приемаме, че това съчетание означава едно съоръжение. Първото съществително от съчетанието освен вода означава и по-общо водопровод, а второто от прилагателно е превърнато с помощта на члена в съществително и означава студена вода. Следователно цялото съчетание можем да тълкуваме в смисъл „водопровод за студена вода". Думата ψυχρὸν е употребена съзнателно, за да разграничи съчетанието τὸ ὕδωρ τὸ ψυχρὸν от думата ὕδρεῖον, която в случая ще означава съда, в който се събира топлата минерална вода, т. е. каптажа на банята.[8]

Тълкуване изисква и последната дума на текста — СТЕФАННФОРΩN. Тя е в родителен падеж, но е употребена без член и се предхожда от предлога ἐπί. С венци са отличавани победители в спортни и литературно-

2

● *Обр. 2. Строителен надпис от римската баня при Старозагорските минерални бани (факсимиле) Fig. 2. Inscription concernant la construction du bain romain près de bains mineraux de Stara Zagora (facsimilé)*

музикални състезания и представители на властта (градски магистрати, управители, императори).[9] Ако ἐπί се приеме за предлог, който показва връзка по време, тук би могло да се допусне, че става дума за ежегодните празници на Нимфите, в които участниците също са носили венци. В такъв случай изразът трябва да се преведе по време на „венценосците". В израза обаче задължително трябваше да се употреби членът на съществителното. Когато ἐπί е употребен с генитивна форма без член, той се превежда „съобразно, съгласно, според". Следователно в понятието венценосци ние трябва да търсим представители на властта. Дали това са архонтите на града или пък самите императори, е трудно да се каже. Ясно е едно, че строителят на банята е предал строежа „в напълно завършен вид според изискванията (наредбите) на венценосците", т. е. както е предвидено в предварителните проекти. Може това да е условено предварително с архонтите на Августа Траяна, а може би е съществувало императорско разпореждане за всички строежи в империята. По-вероятно е второто, тъй като изразът „CYNTETEΛECMENA ΠANTA" е познат и от други надписи.

Датировката на надписа също не е трудна. Двамата императори Марк Аврелий и Луций Вер управляват съвместно от 161 г. до смъртта на Л. Вер в 169 г.[10] Двамата императори водят съвместно войни с партите в 162—166 г. и започват войната с маркоманите в 167 г. Би могло да се допусне, че пожеланието ΥΠΕΡ ΤΗC ΝΕΙΚΗC е свързано с една от двете войни. За успехите си във войната на Изток двамата императори си присвояват титлата ΑΡΜΕΝΙΑΚΟC—Луций Вер в 163 г., а Марк Аврелий в 164 г.[11] Тъй като тази титла липсва в надписа, следва, че той е изчукан преди 163 г. И ако пожеланието ΥΠΕΡ ΤΗC ΝΕΙΚΗC е свързано с започналата партска война, банята ще да е завършена в 162—163 г.

Новооткритият надпис се явява паметник от голяма важност, като се има пред вид малкият брой на строителните надписи от античността. Неговата стойност се увеличава още повече от факта, че той е първият и единствен надпис от римски терми в нашите земи. В него са изредени основните помещения и съоръжения на римската баня с гръцките им имена. Те лесно могат да се идентифицират в плана на банята (вж. обр. 1). Помещения № 1 и 2 са ὁ λουτρών — къпални, басеини. Двете съблекални (δύο ἀπο-δυτήρια) са помещенията с номера 3 и 4. За помещението със студен басейн в гръцкия език вероятно не е имало идентична дума, поради което е употребена латинската дума фригидариум, с погърчено окончание (№ 5). Това е красноречиво доказателство, че при строежа на банята е използуван традиционният план на римската баня. Нимфеумът е представлявал самостоятелна сграда, която се е намирала южно от банската постройка. Този терен все още не е разкопан, но в тази посока се намериха високи и масивни бази от розов мрамор, които явно не принадлежат на банската постройка. Каптажът — τὸ ὑδρεῖον (№ 6) — се намира северно от големия басейн. Той представлява подземна квадратна шахта, построена върху главния минерален извор. Засводена беше с множество арки, които лежат на тухлени колонки. Получените коридори са измазани със здрав розов водоустойчив хоросан. От водопроводите за студена вода бе открит само единият (№ 7), който довежда студена вода за разхлаждане на минералната вода в тепидариума. Вторият, който отвежда вода за фригидариума, не е още открит.

В украсата (τῷ κοσμῷ) са влизали мраморните облицовки на басейните и стените в къпалните помещения, мозаичните подове в съблекалните и вероятно стенописи по техните стени, а τὰ ἀγάλματα ще са бюстове на императорите и статуи и релефи на божества. При разкопките бе намерен фрагмент от оброчна плочка на трите Нимфи.

Надписът хвърля светлина и върху някои по-общи исторически въпроси. Тук наред с имената на властвуващите императори е споменато името на управителя на провинция Тракия, легатът Тулий Максим. Този легат ни е познат досега само от т. нар. колониални монети на тракийските градове. Върху монети на Пауталия при Антонин Пий, М. Аврелий и Л. Вер, върху тези на Филипопол при М. Аврелий и Л. Вер, в монетите на Августа Траяна при М. Аврелий и Л. Вер, в монети на Адрианопол само при М. Аврелий, а при тези на Траянопол само при Л. Вер. В нашия надпис за пръв път името на този легат се среща в официален надпис, и то с титлата му ΠΡΕCΒΕΥΤΟC CEBACTOC ANTICTPATHΓOC = legatus Augusti pro praetore. Следователно става ясно, че това е управител на провинция Тракия, а не само монетен чиновник, натоварен с контрола над монетосеченето в градовете на Тракия. По този начин ние се добираме до името на още един от

управителите на Тракия и приблизителния период на неговата служба.

Заслужава да се спрем и на строителя на банята Улпиос Хиеронимос. Както изрично подчертава надписът, той е никомедиец, т. е. преселник от гр. Никомедия в провинция Витиния в Мала Азия. Неговото собствено име се предхожда от фамилното име на Траян. Следователно е получил римско гражданство по негово време или след него, но във всеки случай преди Антонин Пий. В такъв случай малко вероятно е това да е ветеран, тъй като при уволнението си той е трябвало да бъде около 50 годишен, а в 162 г. не по-малко от 80—90 годишен. Изниква въпрос, дали това не е един от първите заселници в Августа Траяна при създаването ѝ в началото на второто десетилетие на II в. При всички случаи Улпиос Хиеронимос е живял продължително време в Августа Траяна, където е достигнал високия обществен пост ΑΡΧΙΕΡΕΥC, т. е. първожрец и пазител на императорския култ. На общественото му положение е отговаряло и имущественото му благосъстояние. Това личи от огромните средства, които той е отпуснал за един обществен строеж. Но богатствата са били в пряка връзка с общественото положение. Неслучайно той използува случая с построяване на банята, за да въздигне и жена си на същия обществен пост, да му бъде съпървожрица. Следователно неговата фамилия принадлежи към най-висшите кръгове на градската робовладелска аристокрация както по обществено положение, така и по имуществено състояние. Неговата жена също носи римското име Валерия и следователно е придобила римско гражданство. Това обстоятелство ѝ осигурявало участието в обществения живот. А това само по себе си е забележителен факт, след като се знае, че жените в античността и особено на Изток не са имали достъп до обществения живот.

Така надписът представлява и един нов принос към въпроса за преселването и дейността на етнически елементи от Изтока в Тракия и Мизия през римската епоха. Той има голямо значение и за историята на Августа Траяна, за който град е построена банята и чиито жители са били строителите.

[1] Обектът още не е публикуван, защото разкопките не са завършени.

[2] G. Mihailov, IGBulg, № 615, 633, 634, 907, 911, 1323, 1452.

[3] Пак там, № 639, 669, 603, 606, 609, 614, 615, 620, 630 и др.

[4] Пак там, № 1350, 1844.

[5] Пак там, № 727, 728, 730, 731, 732, 733, 1560, 1585, 1624, 1699, 1563, 1564, 1566, 1663, 1700,1705 и др.

[6] Пак там, № 1590.

[7] Д. П. Димитров, Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност, ИАИ, VII, 1933, стр. 291—311.

[8] В гръцко-немския речник на W. Pappe от 1888 г. и в гръцко-френския речник на J. Planche от 1872 г. думата ὑδρεῖον означава и извор, място, откъдето се черпи вода, без да се отбелязва, че се отнася за водохранилище, построено от човешка ръка.

[9] RE, III A, кол. 2347—2349.

[10] Н. А. Машкин, История на древния Рим, София, 1949.

[11] R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris, 1914.

Inscription relative à l'édification d'un établissement de bains près de Stara Zagora

DIMITĂR NIKOLOV

(Résumé)

L'article est consacré à l'inscription en grec ancien d'une plaque de marbre nouvellement découverte. Son texte fournit des renseignements intéressants sur l'édification de l'établissement de bains des environs de Stara Zagora (l'Augusta Traiana romaine). Cet édifice a été construit en 162—163 aux frais personnels d'Ulpios Hieronymos, né à Nicomède et grand prêtre d'Augusta Traiana. L'inscription mentionne les diverses pièces de l'établissement élevé par Hieronymos. Ce sont: deux bassins (ὁ λουτρών), deux vestiaires (δύο ἀποδυτήρια) un frigidarium (φριγιδάριον) et un nymphée (τὸ νύμφαιον). L'établissement comportait en outre un captage d'eau chaude minérale (τὸ ὑδρεῖον), et des installations d'eau froide (τὸ ὕδωρ τὸ

ψυχρόν). Le financement de cette construction d'utilité sociale fut effectué par Hieronymos pour élever aussi son épouse à la charge très élevée de grand prêtre (ἀρχιερεύς).

Cette inscription, découverte récemment, est la seule qui porte sur des bains romains en Bulgarie. Elle nous permet de connaître l'aménagement d'un établissement de bains et dont les locaux sont indiqués par leurs noms grecs. L'inscription nous indique d'autre part le nom du gouverneur de la Thrace — Tullius Maximus. Ce nom n'est pas connu d'autres inscriptions officielles, mais seulement de monnaies de Pautalia, Traianopolis, Augusta Traiana, etc. de l'époque d'Antonin le Pieux, Marc Aurèle, Lucius Verus. Cette inscription constitue par ailleurs une nouvelle contribution à l'étude de la situation et à l'activité sociale des émigrés venus d'Orient et établis en Thrace à l'époque romaine.

Надгробни паметници от римската епоха в Свищовския музей

ВЪЛО ВЪЛОВ

Римската надгробна пластика от Долна Мизия е сравнително добре проучена. Нейните паметници са обект на внимание в няколко завидни по своята широта и задълбоченост статии и монографии.[1] В тези изследвания обаче по-подробно са застъпени надгробните стели — тяхната тектоника, мотивите им, хронологията и генезисът. По-монументалните видове на погребалната пластика — саркофазите, едикулите, надгробните статуи — както и по-дребните от рода на т. н. fastigii, или пък гробните статуетки, са все още малко известни, а тяхната класификация и хронология съвсем неразработени. Основната причина за това състояние е преди всичко в ограничения материал.

В Свищовския музей се пазят няколко варовикови фигури за съжаление в немного добро състояние, повечето от които ние публикуваме за първи път тук с намерението да направим един малък принос към изучаването на погребалната пластика в нашите земи през римската епоха. Всички фигури произхождат от хинтерланда на Нове. Първата от тях изобразява Ерос като гений на смъртта (обр. 1). Впрочем това е част от статуарна група с участието на още една фигура, от която са останали само двете стъпала и част от глезените. Ерос е представен в почиваща поза, с леко разперени криле, кръстосани крака и клюмнала настрани глава. Тя е покрита с дълга, падаща върху раменете му коса. Дясната му ръка е

• *Обр. 1. Фрагмент от статуарна група с изображение на — Ерос гений на смъртта Fig. 1. Fragment d'un groupe statuaire représentant Eros le génie de la mort*

1

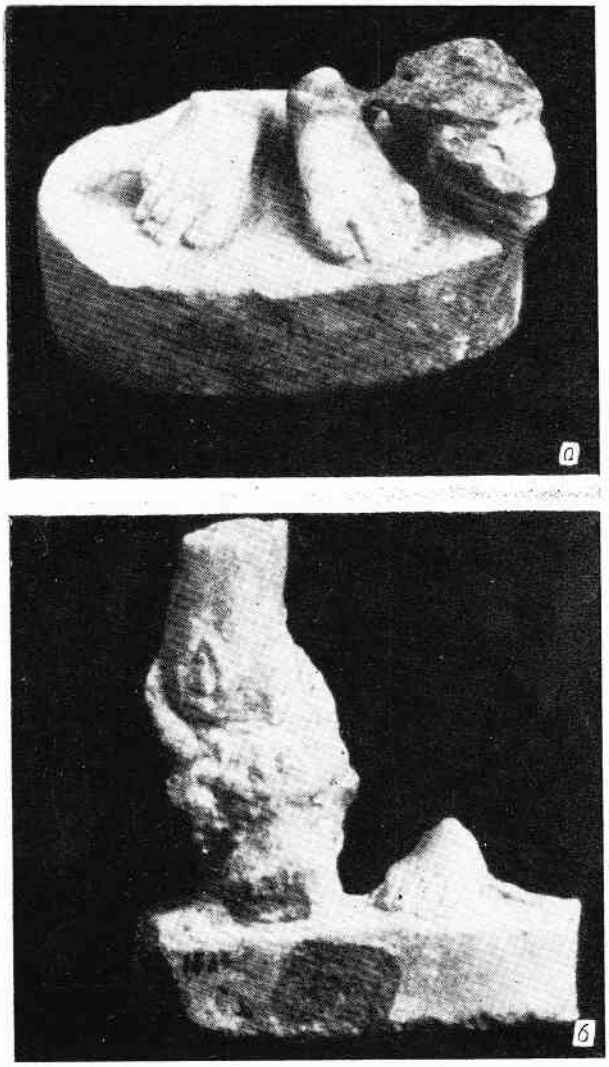

2

● *Обр. 2 а, б. Фрагменти от статуарни групи*
Fig. 2 а, б. Fragments de groupes statuaires

свита в лакета, а дланта ѝ е сложена под тилната част на главата. Лявата ръка минава пред гърдите му, като се опира с нея върху обърнат надолу факел, който е положен успоредно на дясната страна на тялото. Фигурата е изработена от ситнозърнест бял мрамор и е висока 0,11 м. Открита случайно в м.„ Стъклен“ (Нове) през 1937 г., тя е третирана впоследствие като маловажен фрагмент от оброчна плочка.[2] Макар че съществува известна прилика между нея и ажурните релефи от Дийникли, това определение не е основателно.[3] Тя показва по-голяма близост с фигурите на статуарните групи от Павликени.[4] Въпреки случайните обстоятелства на намирането на паметника иконографският тип на Ерос ни навежда на предположението, че фигурата е била поставена в гроб. Същият образ намираме върху надгробния паметник от с. Мусумане (Ген. Мариново), Видинско.[5] Г. И. Кацаров счита тоя тип на Ерос за по-рядко явление на нашите земи, но това не може да бъде довод за приемането на по-късна дата на проникването му.[6] Ерос като гений на смъртта се е появил още в елинистическото изкуство[7] и е добил широко разпространение в италийските области през ранната империя.[8] Липсващото изображение е съществена пречка за датирането на нашата находка, но нямаме никакво основание да я отнесем по-късно от началото на III в. на н. е. В Свищовския музей има още десетина фрагмента от подобни статуарни групи. Това са предимно подставки с нехарактерни отломъци от долните части на фигурите, две от които даваме на обр. 2 а и б. Те свидетелствуват, че фигурата на Ерос не е изолирана находка, а че същата принадлежи към един може би значително разпространен вид погребални паметници в Нове.

На второ място ще опишем един варовиков блок с изображения на Херакъл и палмово дърво (обр. 3 и 4).[9] Той е с едрозърнест строеж и има следните размери: вис. 0,66 м. шир. 0,26 м, деб. 0,20 м. Върху челната, по-широка страна е изваяна във висок релеф фигурата на Херакъл. Той е прав, разкрачен, с изнесен малко напред ляв крак. Последният е отчупен под коляното, а десният до средата на бедрото (обр. 3). Главата е много повредена, но личи, че е обърната в полупрофил наляво. Тя е покрита с буйна коса, третирана сумарно. Шията е груба и откъм тилната част е прекалено издължена. В лявата ръка, свита пред корема, Херакъл държи своя кривак, като го опира върху рамото си. Дясната ръка е отпусната встрани от тялото. Тя е повредена от лакета надолу, поради което е трудно да се разпознае в нея някакъв атрибут. Като цяло фигурата на Херакъл се отличава със своята грубоватост и примитивизъм. Торсът е фронтален и статичен, а крайниците и главата раздвижени. Гръдният кош е тесен, с повдигната към него диафрагма и напрегнати мускули. Коремът му е издължен и отпуснат. Главата и шията са дълги, колкото торсът, а раменете му са тесни и отрупани с мускулна маса. Симетричното разположение на тия елементи около двете страни на вертикалната лицева

3

4

● *Обр. 3. Варовиков блок с изображение на Херакъл Fig. 3. Bloc de calcaire avec représentation d'Héraclès*
● *Обр. 4. Варовиков блок с изображение на палма Fig. 4. Bloc de calcaire avec représentation d'un palmier*

линия придават на изображението тромавост, а мускулната напрегнатост го прави преднамерено и фалшиво.

Вдясно от фигурата на Херакъл върху по-тясната страна на блока е изобразено палмово дърво (обр. 4). Тая фигура е запазена напълно и се отличава със значителна стилизация и схематичност в трактовката.

От двата релефа върху тоя блок, особено от фигурата на Херакъл, личи, че творецът им е осъществил една умозрителна представа за избрания сюжет. Той не го е разработил нито по определен модел, нито по силата на усвоени похвати и навици. Примитивизмът и натуралистичният наивитет на тия изображения ги доближава до стила на дакийските релефи от Адамклиси.[10] Изглежда обаче, че ние имаме работа не толкова с белезите на определен стил, колкото с произведение на нерутиниран майстор, в чиято практика вероятно не се е случвало да има работа с изображението на Херакъл. И тъй като в погребалната пластика от римско време неговият образ е най-слабо застъпен,[11] ние допускаме, че описаният варовиков блок е надгробен паметник от рода на гробните завършеци, които са известни в литературата под термина fastigii tombales.[12] Не е изключено, макар че е трудно да се докаже, тоя блок да е част от пиластър от зидана, немонолитна надгробна стела, подобна на тая от Петовио (Poetovio).[13] Действително по-редки са надгробните паметници с изобра-

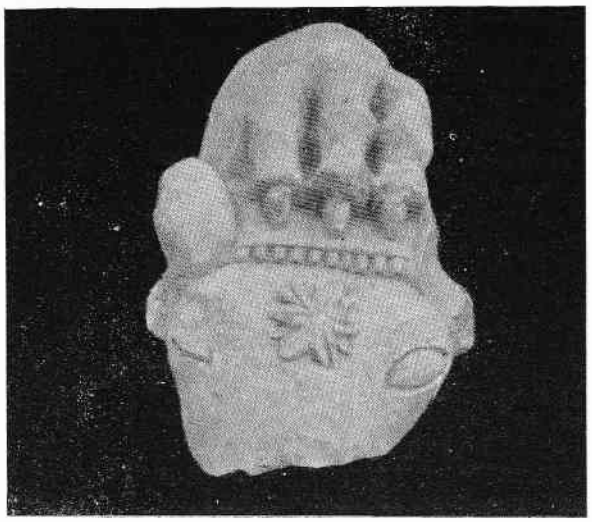

5

6

7

жения на Херакъл, но те се срещат не само в италийските области, а и в по-близки до нас територии, като Източна Тракия например.[14] Палмата, особено стилизираната, е обикновен мотив върху надгробните паметници от почти всички провинции на римската империя. Поради това независимо към кой вид паметници на погребалната пластика принадлежи въпросният варовиков блок, връзката на неговите изображения с погребалния обряд е повече от вероятна.

Обаче трудностите, които срещаме при определянето му като погребален паметник се отразяват още по-чувствително върху датировката му. Fastigii tombales се смятат за сравнително късно явление в надгробната скулптура и се отнасят към III в. на н. е.,[15] а у нас не всички автори определят датата на публикуваните от тях находки.[16] Немонолитните стели у нас не са познати досега, а в среднодунавските области са известни от края на II в. на н. е.[17] Но едва ли fastigii tombales са толкова късно явление. Неугледният вид, примитивната изработка и липсата на монументалност при тоя тип паметници може да се обясни със социалната принадлежност на погребаните, в чиято чест са били изработвани. Това не изключва успоредното им възникване и съществуване с най-представителните произведения на провинциалната погребална пластика през II—III в. на н. е.[18] Тук не е без значение и близостта със стиловите похвати на релефите от Адамклиси, която ни дава като начална граница средата на II в. на н. е.[19]

Три фрагмента от кръглопластични изображения третират мотива звяр с плячка в лапата, който е сравнително слабо застъпен в погребалната пластика от българските земи. Първият от тях ни представя волска глава, сграбчена в лапата на звяр (обр. 5). От волската глава е запазена само горната половина. Муцуната, лявото ухо и левият рог на животното са отчупени. Дясното ухо и рог също са повредени, а първоначалното положение на зверската лапа е трудно определимо. Фигурата е изработена от ситнозър-

● *Обр. 5. Варовиков фрагмент с изображение на зверска лапа, сграбчила волска глава Fig. 5. Fragment de bloc de calcaire avec représentation d'une patte de bête de proie tenant une tête de bœuf*

● *Обр. 6. Варовиков фрагмент от изображение на зверска лапа, сграбчила овнешка глава Fig. 6. Fragment de calcaire avec représentation d'une patte de bête de proie tenant une tête de bélier*

● *Обр. 7. Варовиков торс на сфинкс Fig. 7. Torso de sphinx en calcaire*

неста, варовикова скала със силикатни отложения. Размерите ѝ са: вис. 0,34 м, дълж. 0,48 м и шир. 0,24 м. Открита е случайно при вадене на камък в м. „Дервента", отстояща на около 0,5 км югозападно от Нове.

Главата и лапата са изваяни от един блок. По-щателно са моделирани лицевата част на главата, рогата ѝ, ушите и пръстите на звяра. Посредством плитък жлеб шията на вола и зверската лапа са разграничени както помежду си, така и от общата маса на фигурата. Изображението се отличава със значително отстъпление на анатомичната точност и реализма пред условността и декоративността. Между неестествено наклонените, миндаловидни очи е изобразена многолистна розета, а между двата рога, в горния край на челото, лента от дентикули. Условността е по-силна при пластичната трактовка на зверската лапа. В същност от последната са скулптирани само три пръста, рязко отделени от общия блок и доминиращи над другите съставки на образа. Ноктите им са потънали в черепа на животното, ставите им са удебелени, а косите са удължени и сякаш не са покрити с мускули и кожа. Това отстъпление от реализма и анатомичната точност е резултат както на стремежа да се изрази по-осезаемо жестокостта на сцената, така и на по-слабата школовка на създателя на фигурата.

Същият мотив, само че с овча глава в лапата, имаме на обр. 6. Фрагментът е изработен от шуплест варовик и има вис. 0,27 м, дълж. 0,26 м и шир. 0,15 м. Подобно на горния случай и тук са моделирани само главата и лапата, без шията на звяра и други подробности. Изображението се отличава с по-пълна близост до модела независимо от това, че липсват ушите и рогата. Моделировката се отличава с меките очертания на формата и точността на линията. Пестеливост и изразителност в разработката на сюжета е съществената отлика на тая находка от предишната. Тя е открита през 1928 г. вън от територията на Нове, на около 1,5 км югозападно от развалините му, в землището на манастира „Св. Богородица". Преди няколко години в тая местност бе открито светилище на Дионис от II—III в. на н.е.[20] Липсата на бакхически елементи в споменатата фигура показва, че тя е попаднала там при вторичната ѝ употреба като строителен материал на откритите впоследствие постройки.[21] Допустимо е горните два фрагмента да имат връзка с върхната украса на надгробните стели — по-точно със свободните фигури на акротериите им, но не бива да се изпускат от внимание и статуите на лъв с овнешка глава в лапата, особено за определянето на втория фрагмент.[22]

Мотивът звяр с плячка в лапата е съществувал през няколко исторически епохи и е преминал дори в официалното християнско изкуство.[23] Върху надгробните паметници на Централна и Северна Италия той е преминал чрез посредничеството на етруското изкуство от Изтока,[24] но вече примесен със заетия от гръцкото изкуство образ на сфинкса.[25] Оттам е проникнал, макар и частично, в рейнските области,[26] Норикум и Панония,[27] и Горна Мизия.[28] У нас тоя мотив се смята за по-късно явление в сравнение със самостоятелното изобразяване на лъва без атрибути.[29] Това гледище се обосновава на широкото разпространение на последния мотив върху надгробните стели от Северна България, където е пренесен от Северна Италия.[30] Произходът на мотива звяр с плячка се свързва с въздействието на местни фактори и по-конкретно с изображенията на тракийския конник, в чийто допълнителни полета често е застъпена борбата между лъв и бик.[31] Едва ли е възможно обаче разпространението на тоя мотив върху другите видове погребална пластика у нас да се свърже със същите локални причини. Това съмнение се породи у нас при запознаването ни с две находки от Свищовския музей, а именно: торс на сфинкс (обр. 7) и мраморен фрагмент с изображение на зверска лапа, която е сграбчила човешка глава по същия начин, както животинските (обр. 8). Торсът на сфинкса е изработен от ситнозърнеста, варовикова скала, с незначителен процент силикати. Има 0,48 м дължина, 0,24 м ширина и 0,34 м височина. Задната част, главата и крайниците са отчупени. Запазени са крилете, шията и гърдите. Върху тях е изобразен женски бюст, а върху коремната част личат четири чифта животински бозки. Находката е открита през 1928 г. в развалините на крепостната стена на кастела Dimum край с. Белене (Плевенско), където е употребена като строителен материал.

Изображението на човешката глава в ноктите на звяр е изработено от лошокачествен, порест мрамор с бледорозов цвят. Върху предната част на правоъгълна подставка е изваяна човешката глава от брадата нагоре. Подставката е с размери: дълж. 0,28 м, шир. 0,16 м и деб. 0,12 м. Главата има кръгло, месесто лице, тесни свити устни, широк, сплес-

8

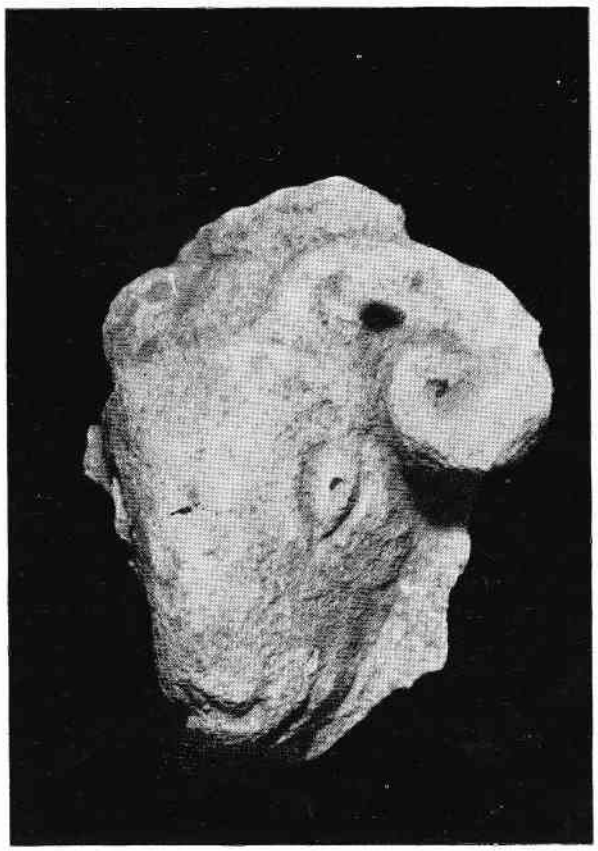

9

нат нос, малки очи и ниско чело. Гъста коса покрива горната и тилната ѝ част заедно с ушите, които са скрити под нея. Лапата на звяра е положена точно върху темето, а ноктите ѝ, леко раздвоени, са слабо впити в него. От дясната и задната страна на фрагмента плоскостта му е отрязана с трион, което показва, че същият не е отломен при случаен удар. Находката е постъпила в музея от сбирката на реалната гимназия в Свищов през 1926 г. и местонаходището ѝ не е сигурно. По всяка вероятност произхожда от Нове.

Въпреки чувствителната повреда на фрагмента личи схематично-формалистичната трактовка на сюжета, която предава сумарно формите и не държи сметка за цялостната завършеност на образа. Лицето е съвсем спокойно, нито един мускул не е трепнал от болка, никакъв израз на страдание или агония. Тилната част на главата е неестествено удължена от грубата моделировка на косата, но в същото време тя уравновесява масивната лапа на звяра (обр. 8). Липсата на вътрешно вълнение е компенсирана с външната импресия на грубата маса и едрите пропорции.

Като мотив изобщо сфинксът се е появил още в древноизточното изкуство, но едва в гръцкото изкуство той синкретизира окончателно под въздействието на напълно оформения му апотропически характер.[32] В римската надгробна пластика на Централна и Северна Италия той е широко застъпен.[33] Към същата епоха се появяват и най-различни атрибути в предните му лапи.[34] Оттам той прониква в някои от западните римски провинции, където се явява като връхна украса на надгробни паметници.[35] Подобна на нашата фигура на сфинкс е открита в развалините на една едикула от Сантоле (Югославия),[36] а от нашите земи, поне според литературни данни, тя е може би единствената засега. Поради тази причина трудно е да се определи мястото на сфинкса в погребалната пластика у нас през римската епоха, но при всички случаи неговата поява и разпространение е резултат само на външно проникване.

Другата находка, представяща разновидност на мотива звяр с плячка, при която

● *Обр. 8. Мраморен фрагмент с изображение на зверска лапа, сграбчила човешка глава Fig. 8. Fragment de marbre avec représentation d'une patte de bête de proie tenant une tête humaine*

● *Обр. 9. Варовикова главичка на овен от погребална урна Fig. 9. Tête en calcaire d'un bélier provenant d'une urne funéraire*

човек, а не някакво животно е обект на нападение, засега няма близки и точни успоредици в българската археологическа литература. Най-близкото по територия изображение на човек в борба с тропически зверове от римската епоха се намира върху една надгробна стела на гладиаторска фамилия от Одринско.[37] То показва обаче само обща близост с нашата находка. Подобни прилики могат да се открият и сред изображенията на саркофага от Сидмара, който изобилствува със сцени, третиращи лов на зверове.[38] В италийските области тоя мотив се намира върху надгробни паметници и погребални съоръжения от римската епоха.[39] Тук той, както и сродните нему мотиви са преминали от Изтока.[40] Тези профанни сцени от древноизточното и етруско изкуство добиват в римската надгробна пластика двойнствено значение. Те се явяват в нея ту като апотропеи, ту като илюстративно-декоративни елементи.[41] Едва в късното римско и ранното християнско изкуство те добиват символичен характер, като представят или насилствена смърт,[42] или пък се преплитат с обърканите символични сцени на християнските митове и легенди.[43] Това развитие не е нито достатъчно засвидетелствувано откъм фактическа страна, нито пък проучено. При тези обстоятелства нашата находка добива в настоящия момент, макар и в ограничена степен, значение на уникат. При това по своето построение, особено по начина по който е положена лапата върху човешката глава, тя е много по-близка до ориенталските,[44] етруските[45] и елинистическите[46] образци на тоя мотив, отколкото до изображенията от римската епоха, които в повечето случаи са релефни, а не кръглопластични.

Последните две находки свидетелствуват, че мотивът звяр с плячка в лапата е разработван във варианти, които значително се отклоняват от сюжетната постановка на изображенията на тракийския херос. Обаче сцените от допълнителните полета на тия изображения не са единствената предпоставка за появата на тоя мотив. Като локално-генетични фактори могат да се посочат и други явления от бита и религията на тракийското население на балканските римски провинции. Така например споменатата гладиаторска плоча от Одринско е на фамилия от тракийски произход и изобилствува със схватки между зверове и животни, между хора и зверове, които илюстрират земния живот на покойниците.[47] Илюстративното начало е залегнало и в много други случаи, където върху надгробните стели на романизирани траки са изобразени оръжията им, трудови и битови сцени от земния им живот.[48] Така че ограничените данни на наличния материал не ни позволяват да отречем напълно възможностите на местната еволюция. Въпреки това локалният генезис на последните два варианта на разглеждания от нас мотив е по-малко вероятен. Но, от друга страна, също така е невъзможно да се определят с положителност и пътищата на външното им проникване. До тоя момент мотивът звяр с плячка е засвидетелствуван, и то в първия вариант, само върху акротериите на една плоча от Панчарево.[49] Борба между звяр и човек виждаме върху релефа с циркови игри от София,[50] но неговата датировка, както и тълкуването му са спорни,[51] поради което не може да бъде използуван за сравнителен материал. Изглежда, че най-вероятен източник на подобни сюжети за нашата област ще да е бил пак изтокът — Източна Тракия и Мала Азия. Известни благоприятни условия за тяхното проникване са създали и етническите промени в градовете на Долна Мизия, засвидетелствувани исторически и епиграфски още от края на II в. на н. е.[52] Преселниците от източните провинции, които в района на Нове са държели в ръцете си търговията и занаятите,[53] са запазили наред с първостепенните си източно-религиозни представи и по-второстепенни такива, заедно с техните иконографски схеми.

От казаното дотук следва, че краят на II и началото на III в. на н. е. са най-вероятните за появата и разпространението на описаните от нас варианти на мотива звяр с плячка в лапата.

Накрая ще опишем една малка варовикова главичка на овен (обр. 9), която принадлежи също към погребалната пластика в Нове. Тя е открита около югоизточния ъгъл на крепостната стена. Висока е 0,12 м. Пълната ѝ близост с главичките по ъглите на каменната урна от с. Синтево (Пазарджишко) показва, че тя има същия произход.[54] Тая главичка не може да се приеме като отломък от релефна украса на саркофаг, тъй като от района на Нове са известни само неукрасени саркофази, отнасящи се към ранната императорска епоха.[55] Евтиният материал и примитивната изработка са единствените белези, които ни дават основание да предложим като най-вероятна дата втората половина на III в. на н. е.

[1] Д. П. Димитров, Надгробните плочи в Северна България от римската епоха, София, 1942; К. Шкорпил, Антични паметници от западното черноморско крайбрежие, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 8—52; Г. Тончева, Хронологическо развитие на плочите „погребално угощение" от Одесос, Археология, VI, 964, кн. 4, стр. 37.

[2] Така е записана в старата инвентарна книга на музея под № 1377.

[3] Г. И. Кацаров, Тракийското светилище при село Дийникли, Сб. Б. Дякович, София, 1927, обр. 2, 4, 6, 8, 10, 18—25.

[4] Б. Филов, Антични паметници от Народния музей, ИАД, III, св. I, обр. 21—25.

[5] Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИАД, III, 2, стр. 139, обр. 95.

[6] Пак там.

[7] Пак там.

[8] W. Altmann, Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit, Berlin, 1905, обр. 126 и 127.

[9] С. Стефанов, Антични паметници от Свищовско, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 192, обр. 87.

[10] F. B. Florescu, Monumentul de la Adamklissi-Tropeum Traiani, Bucureşti, 1961, Reliefurile cu scene, обр. 197, 201, 212, 238—IVb, 239-Vb, 241-VIIb, 243-Xb, 245-XIb, 246-XIIb, 248-XIX.

[11] W. Altmann, цит. съч., стр. 263.

[12] S. Ferri, Motivi ornamentali nell arte romano del Medio e Basso Danubio, Roma, 1933, обр. 161—167; Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 76, обр. 106; Г. И. Кацаров, цит. съч., обр. 95; Б. Филов, Новооткрити старини, ИАД, IV, 1914, стр. 286, обр. 262; Й. Атанасова, Новооткрит бронзов римски портрет от Видин, Археология, V, 1963, кн. 1, обр. 7.

[13] S. Ferri, цит. съч., обр. 180—184; също цитираната от него публикация на стелата от Poetovio, публикувана от Abramic, Führer durch Poetovio, 1925, което съчинение не ми бе достъпно.

[14] G. Mendel, Catalogue des monuments grecs, romains et byzantins du Musée impérial ottoman de Constantinople, III, 1914, стр. 386, № 1152.

[15] S. Ferri, цит. съч., стр. 135—136.

[16] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 76; Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 183; Б. Филов, цит. съч., стр. 286.

[17] S. Ferri, цит. съч., стр. 151—155.

[18] Приблизително същата дата определя и Йор. Атанасова за завършените от Рациария, цит. съч., стр. 16.

[19] F. B. Florescu, цит. съч., III, Inscripţia, стр 63—68; Б. Филов, Император Траян и днешните български земи, ИАД, V, 1915, стр. 187.

[20] Д. Джонова, Светилище на Дионис край Свищов, Археология, IV, 1961, кн. 2, стр. 21.

[21] Пак там.

[22] И. Велков, Антични паметници из България, ГНАМ, 1922—1925, стр. 138, обр. 189.

[23] W. Altmann, цит. съч., стр. 230—231; G. Mendel, Catalogue..., II, № 80, стр. 478.

[24] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 78; вж. цитираната от него работа на F. Drexel, Die Belgisch-Germanischen Pfeilergrabmäler, RM, XXXV, 1920, където тоя въпрос е развит по-подробно.

[25] W. Altmann, цит. съч., стр. 230—231; стр. 94, обр. 79.

[26] Ed. Neuffer, Zum Nickenischen Grabmal, Germania, XVI, 1932, стр. 287, обр. 15.

[27] A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Panonien, ÖJh, X, 1923, обр. 29, 31, 33, 100, 155.

[28] Н. Вулич, Антички споменици у Србији, Београд, 1909, стр. 131, 133, 144.

[29] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 78.

[30] Пам пак.

[31] Пак там.

[32] W. Altmann, цит. съч., стр. 229—230; G. Mendel, I, 1912..., стр. 55, 57, 58, 60, 166; III, 1914, стр. 14, 15.

[33] W. Altmann, цит. съч., Die Grabaltäre der Volusier, обр. 40, 41, 47, 65—70, 72—75.

[34] W. Altmann, цит. съч., обр. 40, 41, 65—70, 72—75.

[35] Ed. Neuffer, цит. съч., стр. 287, табл. 15.

[36] J. Kemmenc, Typen der Grabdenkmäler aus St. Teter im Santole, Archeologia Jugoslavica, III, обр. XXVII_4.

[37] G. Mendel, цит. съч., III, 1914, N 1066, p. 293, 296.

[38] G. Mendel, цит. съч., т. I, стр. 301, 307, 314.

[39] F. Matz und E. von Dhun (Matz-Dhun), Antike Bildverke in Rom, Leipzig, 1882; Römische Aschenkisten, 3966, V. Altierri, стр. 206. Използувахме само текстовата част на изданието.

[40] W. Altmann, цит. съч., стр. 230—231.

[41] Пак там, стр. 229.

[42] Пак там, стр. 230—231.

[43] G. Mendel, цит. съч., II, 5, стр. 522, 523; № 72.

[44] Perrot-Chipez, Histoire de l'art, III, 1885, обр. 545, 546.

[45] Пак там, III, 1885, обр. 544.

[46] R. Menard et Cl. Sauvageot, Les institutions de l'antiquité, Paris, обр. 225; G. Mendel, цит. съч., I, 1912, стр. 191, 195, 197.

[47] G. Mendel, цит. съч., III, стр. 296.

[48] Д. П. Димитров, цит. съч., обр. 84—86 (50—52); Г. И. Кацаров, Един паметник на земеделието в древна Тракия, ИАИ, XII, 1938, стр. 405—406.

[49] Б. Филов, Антични паметници от България, ИАД, III, 1, стр. 1—12, обр. 8.

[50] И. Велков, Релеф с циркови игри от София, ИАИ, т. I, 1921/22, стр. 21—30.

[51] Н. П. Кондаков, Очерки и заметки по истории средновековного исскуства. Древности Болгарии, стр. 91—92.

[52] Б Геров, Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, ГСУ ФФ, 47, 1950/52, стр. 40—68.

[53] Пак там, стр. 101.

[54] И. Велков, Антични паметници от България, ГНАМ, 1921, стр. 200, обр. 203.

[55] С. Стефанов, Антична гробница от Белене, ИАИ, VII, стр. 396—397; В. Вълов, Антични некрополи от Свищовско, Археология, VII, 1965, кн. 1, стр. 27, обр. 9 и 13.

Monuments funéraires de l'époque romaine du musée de Svištov

VĂLO VĂLOV

(Résumé)

Les œuvres qui font l'objet de cette publication se trouvent au musée de Svištov et proviennent de l'arrière-pays de Novae. La première appartient à un groupe statuaire et représente Eros en génie de la mort, et la seconde est considérée comme un ornement funéraire probable du genre des fastigii tombales. Les quatre autres représentations y sont examinées avec beaucoup de soin. Elles comportent un motif traité en deux variantes: dans la première variante une bête de proie tient sous sa patte un animal — un bœuf (fig. 5 et 6) et un bélier (fig. 7); dans la seconde c'est une tête humaine (fig. 9 et 10). Le torse du sphinx atteste l'origine orientale — l'Asie Mineure — de ces deux œuvres.

Toutes ces sculptures sont datées de la fin du IIe au milieu du IIIes. de notre ère. Seule la petite tête de bélier (fig. 11) qui provient vraisemblablement d'une petite urne de pierre est attribuée à la seconde moitié du IIIes. de notre ère.

Релефът от Шаплъдере

АНДРОМАХА АРГИРОВА

При изкопни работи в Беломорска Тракия, през 1917 г., в местността Шаплъдере (която по-късно се оказа античен некропол), бе открит релефът, който сега се намира в експозицията на Археологическия музей при БАН в София и носи названието „Релеф от Шаплъдере".

Откриването на този паметник е предизвикало жив интерес между учените и мнозина от тях са се занимали по-специално с него.

Ще предам тук, в общи черти, това, което са писали за самия релеф.

Г. Кацаров, който посетил самото място почти веднага след откриването на паметника, прави подробно описание на разкопаната част от некропола, с останките от паметници, гробове, предметите, намерени в тях, както и един кратък очерк на областта с античните наименования на селищата. Той описва и релефа и изказва мнение, че може да бъде свързан с останките от архитектурна подставка, лежащи недалеч от местонахождението му. Като паралел сочи фриза от Ксантос (V в. пр. н. е.), на който е представено погребално шествие. Обаче той намира, че релефът от Шаплъдере, изработен сигурно от гръцки майстор през V в. пр. н. е., стои по-високо в художествено отношение. Х. Шрадер е на мнение, че е съвсем ясно сходството между изкуството на храма на Зевс в Олимпия и това, което се е развило по естествен път в Менде (Тракия). Като доказателство за това е откритият (в околностите на Менде) релеф от Шаплъдере. Въпреки разликата в художественото качество на скулптурите от Олимпия и на релефа от Менде (Шаплъдере) Шрадер смята, че тези произведения са близки помежду си поради простотата, с която е предадена действителността, поради моделирането в широки плоскости (което се забелязва особено ясно по телата на конете), както и по начина на предаване косите и гривите като цялостна маса, без каквито и да са подробности. Очебийно сродни са конските глави, с характерните ноздри, малките очи, кроткият им израз, тъй различни от тези на буйните коне от Партенона.[2] Б. Филов смята, че релефът от Шаплъдере е част от по-голяма фризова

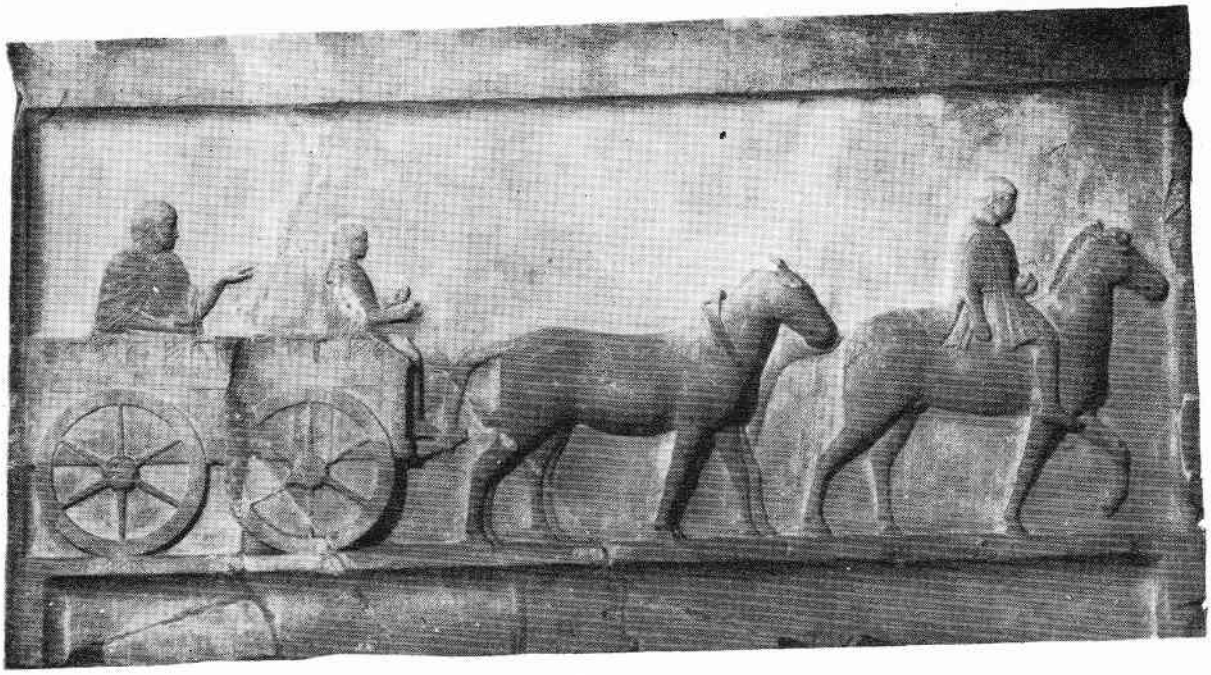

1

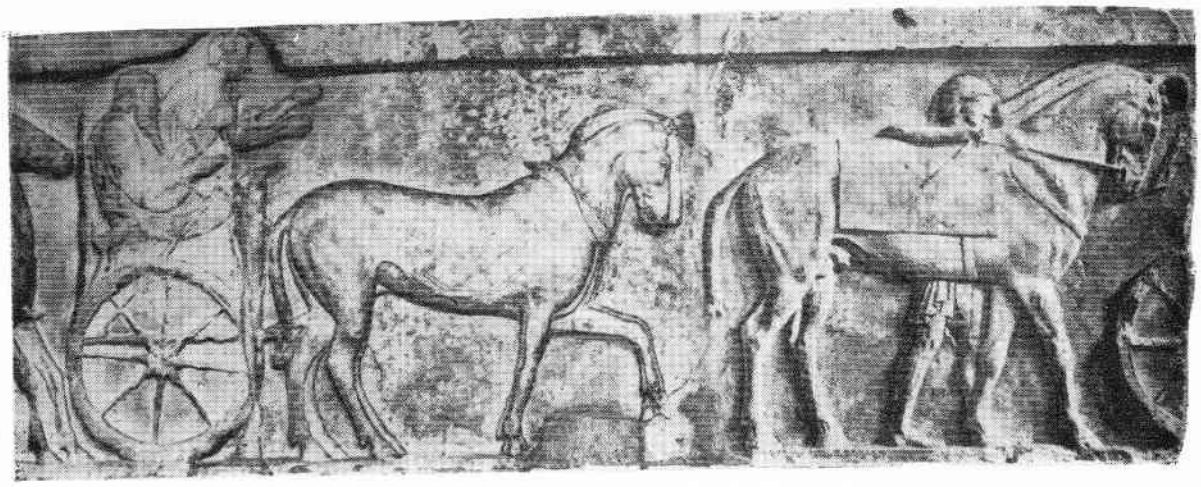

2

● *Обр. 1. Релефът от Шапльдере Fig. 1. Le relief de Šapldere*
● *Обр. 2. Част от саркофаговия фриз от Ксантос (по Р. Гиршман) Fig. 2. Partie de la frise du sarcophage de Xanthos (d'après R. Girschman)*

композиция. По своя стил той показва голямо сходство с известните надгробни релефи от Ксантос и със скулптурите от храма на Зевс в Олимпия, обстоятелство, което представлява особен интерес за неразяснения още въпрос за произхода на олимпийските скулптури.[3] Ш. Пикар твърди, че архаизиращият релеф от Шаплъдере има косвени прилики не само с фриза на йонийската гробница от Ксантос, но също и с плочите от Ергили (на азиатския бряг на Мраморно море). Произведения от този род напомнят според него не само атическата скулптура от V в. пр. н. е., но особено много произведения на изкуството от Халкидика, от островите Тасос, Самотраки, от самата Тракия, които благодарение на трако-фригийските връзки понякога са достигали до северна Анатолия.[4] В сп. American Journal of Archaeology от 1924 г.

се дава само описание на паметника, правено по снимка.[5] Ст. Касън описва подробно релефа. Той смята, че по стил и техника паметникът принадлежи към средата на V в. пр. н. е. и че може да се причисли към строгия гръцки стил. Разглеждайки облеклото, идва до заключение, че няма нищо характерно тракийско. Като паралел за сюжета посочва непубликувания релеф от Солун, датиран от III в. на н. е. Надписът му е на гръцки и показва, че се касае за посвещение на умрял мъж. Касън намира, че символичният характер на сцената „пътуване с кола" може да бъде свързан със символичния характер на сцената „погребално угощение". Той е склонен да вярва, че релефът от Шаплъдере е работа на гръцки художник, извършена по поръчка на клиент тракиец.[6] С. Фери не е убеден в правилността на сравнения, които са правени само по някакви външни прилики, между релефа от Шаплъдере и паметници, носещи друг характер, от съвсем други страни. „Ако съдехме тясно по този начин — казва той, — много често бихме определяли от архаичната епоха или от средновековието провинциални произведения, принадлежащи на II и III в. на н. е. "На свой ред той сравнява релефа от Шаплъдере с един паметник от Панония и друг от Тракия, и двата датирани от III в. на н. е., и се пита: „Виждат ли се осемте века, които евентуално делят паметниците от Панония и Тракия и онзи от Дедеагач (Шаплъдере)?" С това той иска само да подчертае съмненията и трудностите, които съществуват в този случай.[7]

Никой от тези автори не отбелязва, може би считайки ги за съвсем маловажни, някои специфични особености на изображението, които за мен са съществени. Това ме подтикна да го разгледам отново.

Три са нещата, които в случая имат за мен решаващ характер: типът на колата-четириколка, типът на облеклото и наченатата върху същия блок друга част от паметника, на който е принадлежал релефът, част, за която никой не прави дори и намек (обр. 1).

Изрязано върху блок от бял мрамор (размери на блока: 1×1, 84×0, 20 м), с много добра техническа изработка, изображението е обрамчено от трите страни с плоски ленти, като горната е значително по-широка от страничните. То е стъпило върху втора рамка, с по-висок релеф под краката на конете и под колелата, която встрани преминава на нивото на горните ленти и се слива с тях. Еднаква крива свързва от трите страни нивото на плоските ленти с това на полето на релефа и на второто поле под него.

Явно този релеф е само част от паметник, и то не най-важната. По отношение на зачеватото долно поле той изглежда като негова украса.

● *Обр. 3. Детайли от релефа от Шаплъдере: а) пенулата на конника, б) лацерната на главното лице*
Fig. 3. Détails du relief de Šaplădere: a) la pénule du cavalier, б) la lacerne du personnage principal

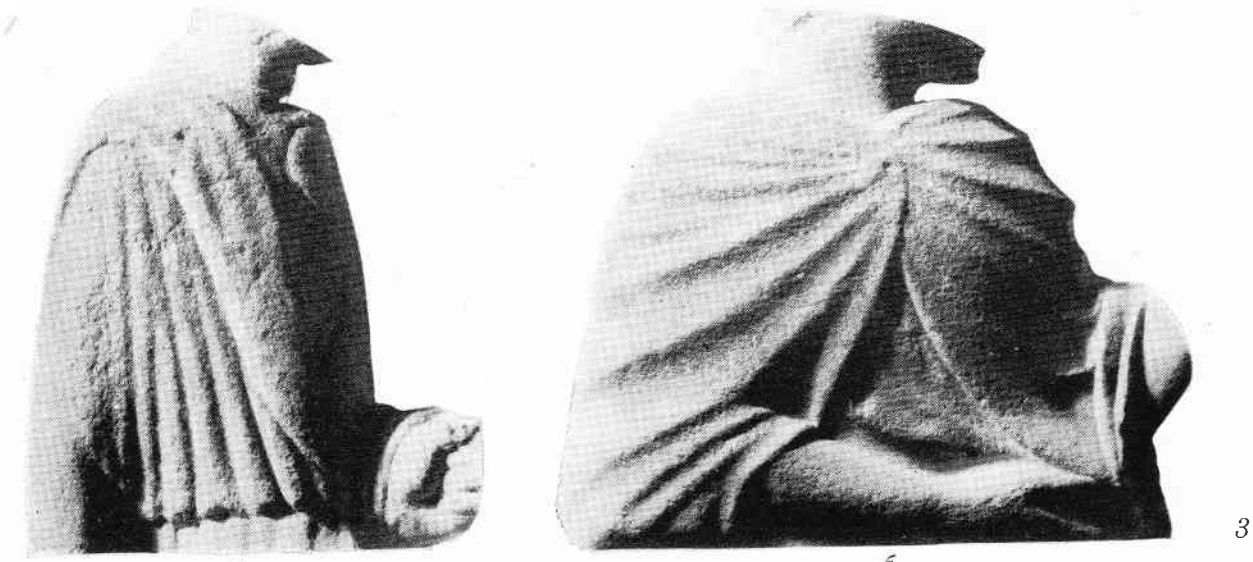

а *б*

4

5

● *Обр. 4. Релеф от Панония: пенули (по С. Фери) Fig. 4. Relief de Pannonie: pénules (d'après S. Ferri)*
● *Обр. 5. Релеф от Галия: пенула (по Е. Есперанльо) Fig. 5. Relief de Gaule: pénule (d'après E. Espérandieu)*

Крайната опростеност на силуетите в композицията — кола и фигури са представени в пълен профил (с изключение на торсото на една от фигурите) и не се застъпват (с изключение на впрегнатите коне, и то едва) — предава на изображението необикновено ясна четливост. Необичайно високо е празното поле над главите на фигурите. Нивото на фона варира, особено много в долната си част между колелата и краката на конете.

В моделировката също са избягнати подробности (анатомически и др.). Височината на релефа на изображението съвсем не е малка, но с малко и понякога доста резки изменения на плоскостите. Обаче някои части, като уши, очи и др., са почти миниатюристично третирани.

Общо взето, чувствува се постоянната грижа на майстора да си спести трудностите, да скрие неумелостта си. И той почти успява.

От боите, които са покривали релефа при завършения му вид, само една, ясночервена охра е оставила следи по целия фон. Юздите и част от ремъците са били бронзови, може би и с позлата: ясни са следите от бронзови нитчета при устата на коня и ръцете на конника. Но ремъците, които държи коларят, са били рисувани. Още е видима трасираната с връх на длето тяхна линия от юздите до ръцете, които ги придържат. Рисувани са били и кичурите на косите и лентата, която ги е опасвала. Има белези за това върху самия камък. Рисувано е било

6

7

• *Обр. 6. Релеф от Галия: пенули (по Е. Есперандьо) Fig. 6. Relief de Gaule: pénules (d'après E. Espérandieu)*
• *Обр. 7. Част от надгробен паметник от Панония (по С. Фери) Fig. 7. Partie d'un monument funéraire de Pannonie (d'après S. Ferri)*

профилирането на частите на шасито. Това ни подсказва изрязаният профил на колата до рамката. Рисувани са били навярно и обувките и опашката и гривата на конете, някои подробности в облеклото и др.

Ето и някои изрази на провинциален наивитет и на архаична отживелица: ръката, която сочи пътя, за да свърже косвено сцената с дългия път, простиращ се далеч напред, различната величина на фигурите по „йерархичен ред“ и др.

Маниерът, формите в този релеф са извлечени от гръцкия репертоар. Това е позволило на всички, които са го проучвали, да го определят без колебание (и извън факта на местонахождението му) като гръцка работа.

Между толкова формули ето и една жива нотка: линията на отпуснатото тяло на впрегнатите коне, които кракат с уморена, колеблива стъпка, в пълен контраст със стегнатия силует на предшествуващия ги жребец, устремен напред; впереният в далечината поглед и на конника, и на животното, неща, които майсторът е съумял да схване и да предаде.

Релефът е бил сравнен със скулптурите от храма на Зевс в Олимпия (Х. Шрадер).[8]

Да се спрем най-напред на сравнението, което Х. Шрадер прави между конете от двата паметника: смятам, че въпреки своето превъзходство олимпийските коне със слабото си и малко удължено тяло върху високи крака, твърде подчертани ребра, мускули, вени, стоят по-близо до архаизма. Обаче приликата на главите им —

• *Обр. 8. Надгробен паметник от Панония (по А. Шобер) Fig. 8. Monument funéraire de Pannonie (d'après A. Schober)*

• *Обр. 9. Надгробен паметник от Норикум (по Шобер) Fig. 9. Monument funéraire de Noricum (d'après A. Schober)*

8

9

форма, извивка на ноздрите, малки очи, кротък израз, може да се дължи на типа на породата коне, които са изобразени и в Олимпия и в Шаплъдере.

Явно е, че не се касае до стилизация на косите, а по-скоро до техническо средство за изразяването им (към което се е прибягвало в различни времена и по различни причини). Предоставя се на четката с бои да предаде това, което не е направило длетото.

Днес в Олимпия имаме детайлирано предадени коси (тези на Аполон, на кентаврите, на момичетата и пр. и пр.), коси с отчасти скулптирани детайли (на т. нар. „Кладеос", на Атлас и Атина от метопите и др.) и коси, предадени като „цялостна маса" (на т. нар. „Тезей", на „невестата", на Атина и Херакъл от метопите и пр.). Но крайният общ ефект е бил еднакъв. Обратното би било стилово недопустимо.

Мисля, че изящната простота на изразните средства на олимпийските скулптури, покоят, който лъха от тях, не само че не са съвсем чужди и на Шаплъдере, но може би представляват най-съществената връзка между тези паметници, иначе толкова различни по естество.

Г. Кацаров и Б. Филов посочиха като паралел на релефа от Шаплъдере саркофаговия фриз от Ксантос (обр. 2)[9].

Той е значително по-близък до нашия релеф навярно и поради това, че умението и подготовката на майсторите им са били по-близки. Но фризът от Ксантос представя едно тържествено погребално шествие — бавно дефилират колите, една след друга, коня на „героя" не го яздят, а водят (водачът е поставил цялата си дясна ръка върху холката на коня, за да осигури равномерен ход).

А в релефа от Шаплъдере е изобразена една обикновена сцена на пътуване — пътник в колата, колар, неизбежният и необходим конник, разузнавач или куриер според случая.

Неочакван и учудващ е типът на колата — четириколка, — ако приемем, че и релефът от Шаплъдере датира от времето на фриза от Ксантос, V в. пр. н. е. В същност няма белези за съществуването на действителна кола от този тип преди нашата ера, която да е служила във всекидневния живот. Имало е чисто ритуални коли-четириколки по съвсем понятни причини за стабилност във време на престой. Напълно носени на ръце, в тях периодично са пренасяли изображения на божествата или техните атрибути от едно светилище на друго. Такива са засвидетелствувани още от бронзовата епоха (например макетите от Трундхолм, Дания, 1400—1200 г. пр. н. е.; от Мерида, Испания, 1000 г пр. н. е. и пр.).

Имало е и четириколки, построени по подобие на първите, употребявани в случай на определени церемонии, като погребалната кола на хероизиран мъртвец или колите от дионисовите тържества, коли-сцени, за които е била необходима по-обширна платформа, маневрирани от специално назначени хора, които при завои са повдигали леко задната ос. Бавният, тържествен ход на тези коли е позволявал маневрата.

Като примери за такива погребални коли могат да бъдат посочени: колата от Викс, Франция[10], с размери: 1,35×0,60 м.; в тази кола поради тези й размери и леката й конструкция не са могли да се впрягат коне и затова вероятно е била движена от хора; колата от гробницата Реголини Галаси (в Етрурия), в умалени размери, с неподвижна предна ос и без процеп;[11] колата от Пазърък (Източен Сибир),[12] която също изглежда да е била построена само за траурния церемониал, тъй като предната й ос е неподвижна, и др.

Едва ли би могло да се определи с точност кога и къде е била изобретена първата подвижна ос, но вероятно това е станало постепенно, чрез налучквания. Възможно е да е станало почти едновременно, в различни краища. Като се има пред вид обаче относително бързото разпространение на техническите придобивки, може да се твърди, че веднъж изобретено, това превозно средство е станало в кратко време известно на хората от всички страни, които са имали някакви връзки помежду си.

От нашата ера са първите изображения на четириколка: върху стенопис от Помпей (селскостопански превоз), върху колоните на Траян, Антонин, Марк Аврелий (военен транспорт), върху арката на Константин в Рим (при триумфа на Диоклециан) и др.

Някои от двуколките навярно по това време придобиват още една ос, стават четириколки: плауструмът, бенната, пилентумът и пр.

Четириколка е каруката (carruca), която от III в. на н. е. е привилегия на аристокрацията (когато тази кола е била още новост). Само по-късно се разрешава да я ползуват и онези чиновници на Римската империя, които били удостоени със званието „honorati"[13].

От нашата ера са и всички антични четириколки, намерени при тракийски погребения в България.[14]

Ако може да се докаже, че релефът от Шаплъдере датира от V в. пр. н. е. или от IV или III в. пр. н. е., то той би бил не само най-старото изображение на подобна кола, но и единственото за един дълъг период от време.

Да се върнем към релефа.

И тримата мъже са голобради. Това се отнася дори за главното лице в колата, което видимо е на по-зряла възраст. Облечени са в туники с полудълъг ръкав, загърнати в наметала така, както подобава на пътници. Но тези наметала не са хламиди. Няма високите гънки около врата, нито групата падащи гънки от аграфата надолу. Ако погледнем малко косо, срещу гърдите на конника например виждаме, че дрехата е закопчана от врата до пояса, нагъната в страни, като в гънките са пъхнати и долните ѝ краища, и преметната върху рамото, за да се освободи ръката — пенула (обр. 3а). На тила на конника не липсва и качулката, която е била често пришита към този род дреха. Коларят няма качулка, а връхната дреха на главното лице, изглежда, е лацерна (обр. 3б). Това разкроено облекло (пенулата и лацерната), което загъва добре тялото и позволява доста свободни движения, ни е познато от времето на Римската империя. Такива пенули може да видим представени с малки варианти върху релефи от Белград, от Панония (обр. 4), от Галия (обр. 5 и 6), именно от това време.[15]

От това време в същите тези области (Панония, Норикум, Галия Цизалпина, Галия) са останали доста много надгробни паметници с изображения на четириколка (обр. 7, 8, 9 и 10).[16]

Възниква въпросът, тези изображения само символи ли са на преминаване в задгробен свят или те също говорят за значението, занятието и пр. на личността? Колкото повече навлизаме на Запад, толкова изобразената четириколка губи своя общ характер и става все по-тясно диференцирана: тя е волска кола — на земеделец или тежка кола — платформа с огромна бъчва — на търговец винар и пр.

Датира се от същото време (III в. на н. е.) и Солунският релеф, който Касън привежда като паралел на Шаплъдере. Изобразена е подобна сцена на пътуване с четириколка. Надписът му е гръцки.[17]

При всички тези паметници, навсякъде, изображенията с четириколка заемат второстепенно място, като най-значителната част се оставя на надписа, дори когато паметникът носи портрета на самия покойник. Схема, в която тъй лесно се намества тази част от паметник, изкопана в Шаплъдере.

Действително, ръководени от най-елементарно чувство за композиция, едва ли бихме приели, че релефът с колата е увенчавал друг релеф в обрамчената площ под него. Частите на паметника вероятно са се редували една над друга, както следва: гладък блок-подставка, следва надписното поле; над него релефът с колата; над него корниз или фронтон, или още по-добре, едикула с портрета на умрелия. Такъв е случаят при стелата от Йонийска Магнезия, също и някои от стелите от Панония, Норикум и Галия.

• *Обр. 10. Надгробен паметник от Галия Цизалпина (по Е. Есперандьо) Fig. 10. Monument funéraire de Gaule Cisalpine (d'après E. Espérandieu)*

10

Стилът им безспорно е различен. Ясно е по-прякото влияние на Рим върху областите на север и на запад от него. Чувствува се, че тук официален език е латинският. И обратно, еднакво е ясно, че релефът от Шаплъдере принадлежи на една среда, пропита от гръцка култура, една среда, в която образованите хора говорят и мислят по гръцки.

Но идеята, която ръководи едните и другите, е същата.

За тези стели С. Фери пише: „Явно е, че тези стели, римски затова, че принадлежат на римската епоха, не могат да бъдат добре разбрани освен във връзка с гръцкото изкуство. Че са римски, ни го подсказват техният стил и надписът; обаче мотивът трябва да се потърси в Гърция.[18]

По същия повод в този смисъл се изказва и А. Шобер,[19] и Ж. Ж. Ат.[20]

И така релефът от Шаплъдере се явява като най-забележителният пример поне засега на гръцко изпълнение на мотива „четириколка", мотив, толкова често възпроизвеждан в крайдунавските области и в Галия през епохата на Римската империя.

[1] G. Kazarow, Zur Archäologie Thrakiens, AA, XXXIII, 1918, стр. 2—63, обр. 13.
[2] H. Schrader, Phidias, Frankfurt, 1924, стр. 166.
[3] Б. Филов, Глинена статуйка на Артемида, ИАИ, V, 1929, стр. 9—10.
[4] Ch. Picard, La sculpture antique, Paris, 1923, I, стр. 39.
[5] AJA, 1924, стр. 82.
[6] St. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1925, стр. 239—240.
[7] S. Ferri, Arte romana sul Danubio, Milano, 1933, стр. 359.
[8] H. Schrader, цит. съч.
[9] Вж. бел. 1 и 3.
[10] R. Joffroy, Le trésor de Vix, Paris, 1962, стр. 120.
[11] Enciclopedia dell'arte antica, Roma, 1959, II, стр. 362.
[12] K. Jettmar, Die frühen Steppenvölker, Baden. Baden 1964, стр. 115.
[13] Daremberg et Saglio, DA, Carruca, Paris, 1887, I_2.
[14] И. Венедиков, Тракийската колесница, София, 1960.
[15] S. Ferri, цит. съч., обр. 286, 382; E. Espérandieu, Recueil général des antiquités grecques et romaines, Bruxelles, 1910, III обр. 1102, 1124 и др.
[16] S. Ferri, цит. съч., обр. 486; E. Espérandieu, цит. съч., обр. 4, 3232 и др, I и III; A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien, 1923, обр. 45, 129, 133 и 147.
[17] St. Casson, цит. съч., стр. 240.
[18] S. Ferri, цит. съч., стр. 362.
[19] A. Schober, цит. съч., вж. стр. 193 със снимка на стелата от Магнезия на р. Меандър.
[20] J. J. Hatt, La tombe gallo-romaine, Paris, 1951, стр. 197 и сл.

Le relief de Šapľadere

ANDROMAHA ARGIROVA

(Résumé)

Le relief de Šaplădere n'a été étudié jusqu'ici que du point de vue de son style. Comme cette œuvre est de la main d'un artiste provincial de second ordre, il est assez malaisé de déterminer par les traits particuliers de son style l'époque à laquelle ce relief fut exécuté. Il possède cependant par exception certains traits distinctifs qui permettent d'en établir la date avec plus de précision, notamment: le type du char qui est à quatre roues, le type du vêtement (paenula et lacerna), le type de monument auquel a appartenu le relief de Šaplădere, tellement différent des monuments funéraires de l'époque pré-classique et classique. On doit mentionner en premier lieu le char. Si l'on exclut le char strictement rituel et semi-rituel (le char funéraire d'un héros défunt, les chars des spectacles dionysiaques) manœuvrés par des personnes spécialement préposées à soulever légèrement le train arrière dans les tournants, il n'y eut pas avant notre ère un char effective monté sur quatre roues, destiné aux besoins journaliers. Il semble que l'avant-train mobile n'a été inventé qu'à notre ère. Les premières représentations de ce type de char datent de cette époque (Pompéi, Rome, etc.). Ce type fut très souvent reproduit depuis. La paenula et la lacerna sont deux vêtements que nous connaissons bien de l'époque de l'empire romain, surtout en Gaule. Enfin on doit considérer aussi le type du monument dans lequel l'inscription occupe la place la plus importante, tandis

que les autres éléments alternent, formant une décoration plus ou moins riche. Si l'on prend en considération que dans ce relief, tant la manière de son exécution, que les formes de la représentation sont deduites nettement du répertoire grec, il est permis de conclure que nous sommes en présence de l'exemple le plus important — du moins pour l'instant — d'une exécution grecque du motif „char à quatre roues", motif si souvent reproduit dans les régions des rives Danube et en Gaule à l'époque de l'Empire romain.

Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг

БОГДАН НИКОЛОВ

Изследванията през последните години в предпланинските части на Врачанския балкан дадоха възможност да се открият редица праисторически селища. Освен многослойни бяха проучени и еднослойни селища. В това отношение особен интерес представлява Калето при с. Оходен, Врачански окръг. Разположено е на около 3 км западно от селото и заема най-горната част на естествен хълм, ограден от трите страни със стръмно спускащи се склонове, докато източната му част посредством малка седловина се съединява с околния терен (обр. 1). В подножието протича малък поток, който събира водата от кладенците на близкото с. Баница и се влива като десен приток на р. Рибиня.

Селището на Оходенското кале има елипсовидна форма с дължина от изток към запад 98 м и ширина от юг към север 76 м. Околовръст като венец се издига почти успоредно на селището крепостен зид, граден с ломени камъни, споени с глина. Зидът е по-добре запазен в източната си част, където достига до 1,20 м височина и 2 м дебелина, мерена в основата. На западната страна той е доста унищожен в по-ново време. На 12 м източно от крепостния зид, където землището е било уязвимо от нападения, личат останки от голям ров, прокопан в седловината с посока север—юг. Този ров има дълбочина до 2,50 м, а ширината, мерена в горната част, е 4 м. Източно от него има втори ров, разположен успоредно на първия, с размери 2 м дълбочина и 3,5 м ширина, мерена в горната страна на вала.

Днес склоновете на Оходенското кале и близката му околност са обрасли с млада широколистна гора, но преди десетина години плоскостта на горната част на селището, използувана за нива, е била продължително разоравана. Поради това на дълбочина около 0,40 м културният пласт е напълно разрушен. На отделни места личат големи иманярски ями. Ето защо по повърхността на селището изобилствуват късове от глинени съдове и други керамични и битови предмети. Находките принадлежат на две културни групи — енеолита и късния период на железната епоха. Тук преди години, по време на оран, собственикът на нивата е намерил една добре запазена глинена фигурка (обр. 2) с вис. 0,063 м. Изработена е от пречистена глина с добре загладена повърхност, която от изпичането е придобила кафявочерен цвят. Фигурката представлява жена, седнала на столче. Главата е моделирана схематично, без да са предадени подробностите на лицето. Гърдите са изразени с две овални пъпки. Дясната ръка е свита в лакътя и положена на корема, а лявата подпира брадата.

Макар и известно в литературата като праисторическо селище, Оходенското кале не е проучено.[1] В него през 1965 г., при една наша обиколка, установихме два нови иманярски изкопа. Единият от тях е направен в югозападната, а другият в северната част на

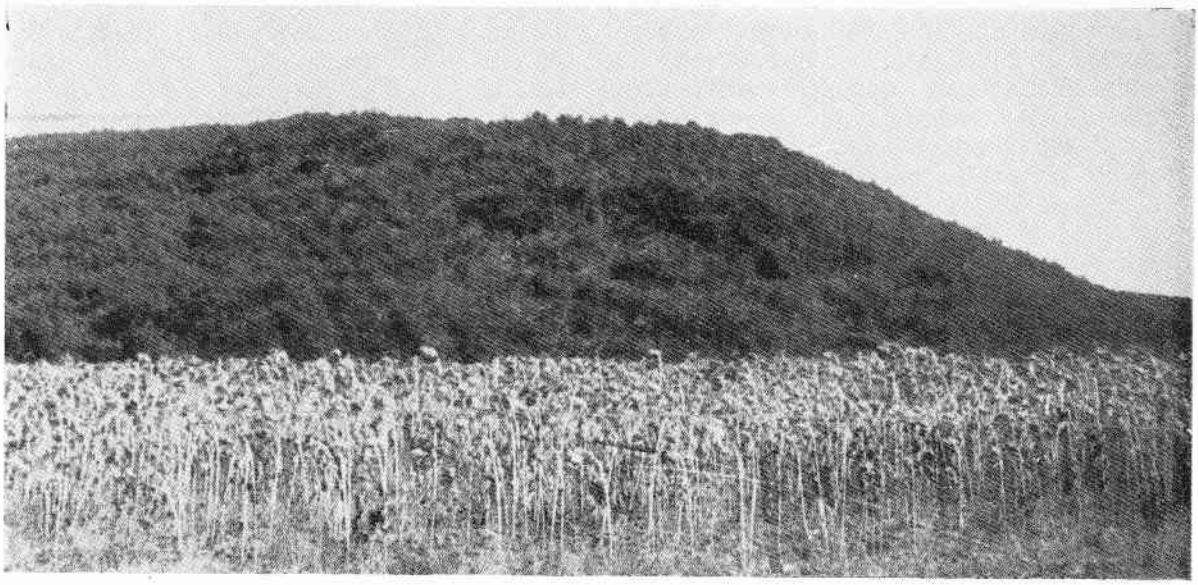

1

● *Обр. 1. Праисторическото селище „Калето" до с. Оходен, Врачански окръг, гледано от юг Fig. 1. Le site préhistorique du lieudit „Kaleto" près du village d'Ohoden, arr. de Vraca vu du sud*

селището. При втория изкоп иманярите попаднали на късове от глинени съдове и парчета от стенна мазилка. За да спасим от по-нататъшно унищожаване жилищния инвентар, наложи се, преди да засипем ямата, да се разчисти жилището. Нашият сондаж отстоеше на 24 м южно от северната страна на селището и на 50 м източно от неговата западна периферия. Той беше 6×8 м, ориентиран по надлъжната ос на жилището с посока север—юг. На 0,40 м дълбочина пластът бе наситен с камъни от разрушено жилище и късове от глинени съдове, работени на грънчарско колело. Намери се желязно ножче с дъговидно извито острие. Очевидно пластът и събраните материали, предимно сива тракийска керамика, показват, че Калето е градено и използувано вероятно по време на келтското нашествие в началото на на III в. пр. н. е.

Сравнително по-добре запазен е енеолитният културен пласт, с дебелина от 0,30 до 0,40 м, с един жилищен хоризонт. В горната част се намериха едри късове от глинена стенна мазилка, натрупана върху пода на жилището. Мазилката съдържа голям примес от растителни остатъци. Върху някои от по-добре запазените късове личат отпечатъци от колове и пръти, свидетелствуващи за начина, по който са строени жилищата. При основата следва прослойка от пепел, натрупана върху пода, направен от трамбована глина, която била изпечена при опожаряването на жилището.

Въпреки че една значителна част от пода на жилището беше разрушен от иманярската яма, а на места то беше издълбано от повторните строежи през късножелязната епоха, разкритата площ позволи по-ясно да се очертае правоъгълната форма на жилището (обр. 3). То е ориентирано от север към юг и има дължина 5,10 м и ширина 4,20 м. На четирите страни разкрихме дупки от колове с кръгло и правоъгълно напречно сечение. Входът на жилището е на южната стена. На североизточния ъгъл в жилището се намери разрушена подковообразна пещ, с диаметър на основата 1 м. Непосредствено в западната част попаднахме на счупен хромел, две топки от измесена глина, изпечена от опожаряване. Вероятно глината е приготвена за изработването на съдове или други керамични изделия.[2]

В северозападния ъгъл на жилището се намери силно счупен, голям глинен съд за храни, чиято форма и размери трудно могат да се възстановят. На пода, особено около пещта, се откриха повече от тридесет различни глинени съдчета (някои цели, други натрошени), оръдия от камък, кремък и кост, глинени тежести, костен идол и още няколко други култови предмети.

2

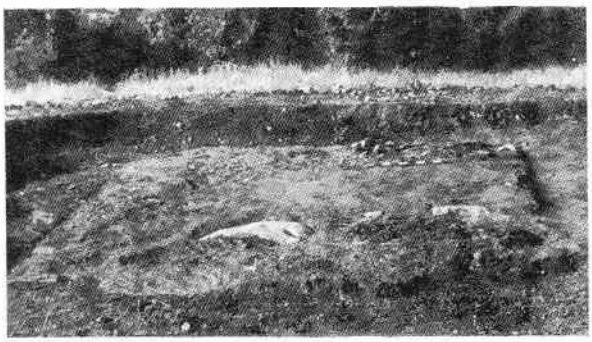

3

4

Сред оръдията, правени от камък, по-интересни и добре запазени са следните:

Каменна брадва (обр. 5 а), с добре загладена и лъскава сива повърхност и правоъгълно напречно сечение със загладени странични ръбове. На тилната страна личат слаби следи от удар. Острието е счупено. Дълж. 0,075 м и шир. 0,05 м.

Каменна тесла, изработена от сива, гранитна скала (обр. 5 б). Има почти трапецовидно напречно сечение с леко изпъкнали надлъжни страни. Острието е върху по-широката страна с дъговидно изпъкнала форма. Дълж. 0,09 м и шир. 0,045 м.

Каменна брадва с дупка (обр. 5 в). Изработена от песъчлива скала. На горния край дупката е кръгла, но със загладени ръбове от двете страни. Има дъговидно изпъкнало острие. Дълж. 0,085 м и най-голяма ширина 0,035 м.

Боен каменен чук-брадва (обр. 5 г). Изработен от сив пясъчник, добре загладен, без да бъде полиран. На дъговидното острие личат слаби следи от употреба. Дълж. 0,095 м, шир. 0,04 м и деб. 0,05 м. Диаметърът на кръглата дупка за поставяне на дръжка е 0,017 м.

Тези, както и останалите фрагментирани каменни оръдия имат най-голяма прилика с подобни оръдия от селища, обитавани през късната енеолитна култура. Някои от оръдията по форма и състав на материала наподобяват тия от началото на бронзовата епоха.

Тук заслужава да спомена някои по-характерни глинени съдове:

Глинен съд във форма на гърне (обр. 6 а). Изработен от глина с примес от дребни песъчинки. Външната добре загладена повърхност при изпичането е придобила нееднакъв сивокафяв цвят. Има профилувано навън устие и силно издуто тяло със стеснена шийка. В двете срещуположни страни на устния ръб са удължени две, симетрични плоски релефни пъпки с вертикална перфорация. Върху най-разширената част на тялото са нанесени плитки, едва забележими

● *Обр. 2. Глинена човешка фигура от „Калето" при с. Оходен, Врачански окръг Fig. 2. Figurine humaine en argile du lieudit „Kaleto", près d'Ohoden, arr. du Vraca*

● *Обр. 3. Очертанията на жилище в праисторическото селище „Калето" при с. Оходен Fig. 3. Tracé d'une habitation du site préhistorique „Kaleto", près d'Ohoden*

● *Обр. 4. Останки от разрушена пещ в жилище на праисторическото селище „Калето" при с. Оходен Fig. 4. Vestiges d'un four détruit dans une habitation du site préhistorique „Kaleto"*

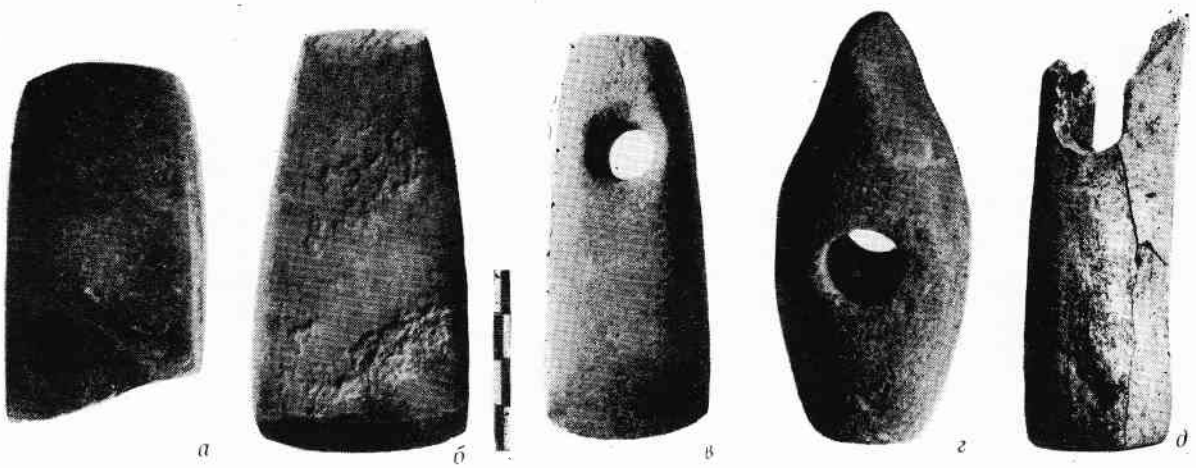

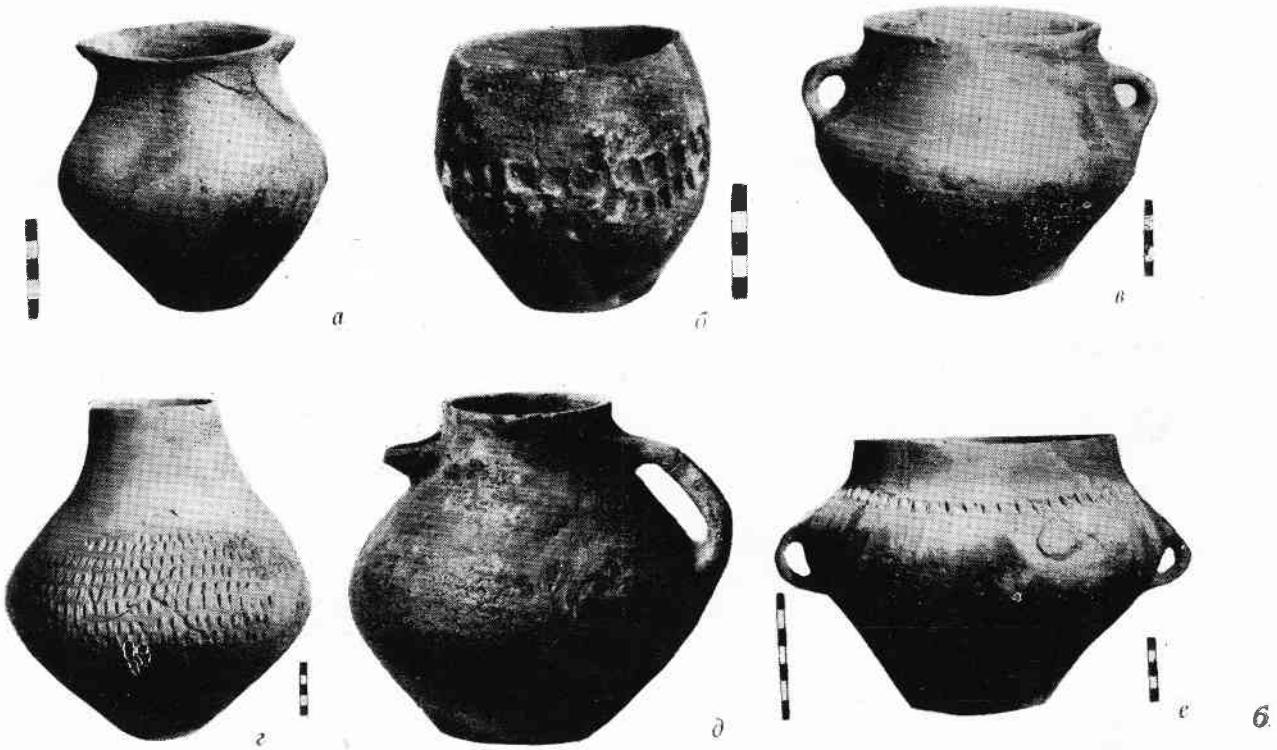

● *Обр. 5. Каменни и костени оръдия на труда от „Калето" при с. Оходен Fig. 5. Outils de pierre et d'os du lieudit „Kaleto" près d'Ohoden*
● *Обр. 6. Глинени съдове от „Калето" при с. Оходен Fig. 6. Vases en argile du lieudit „Kaleto" près d'Ohoden*

канелюри. Вис. 0,13 м, диаметър на тялото 0,12 м, а на устието 0,085 м.

Глинено съдче с право широко устие (обр. 6 б), с почти цилиндрична форма, слабо издуто тяло и равно дъно. Изработено е от недобре пречистена глина с примес от поедри песъчинки. При изпичането е добило нееднакъв сивочерен цвят. Вис. 0,11 м, диам. при средата на тялото 0,09 м. На външната издута част на тялото е нанесена украса от два концентрични релефни пояса, съставени от ритмично редуващи се вдлъбнатинки, образувани от прищипването на глината преди нейното втвърдяване.

Глинен съд с двойна конична форма (обр. 6 в) с широко цилиндрично устие, с прав устен ръб, изработен от глина с примес от песъчинки. Поради неравномерното изпичане или при опожаряването на жилището съдът е получил нееднакъв кафявочерен цвят. Снабден е с две вертикални, цилиндрични дръжки, разположени в горната половина на съдчето. Две сплескани релефни пъпки се виждат на най-широката част на тялото. Вис. 0,15 м, диам. на тялото 0,20 м и диам. на устието 0,14 м.

Глинен съд с крушовидна форма (обр. 6 г) с висока цилиндрична шийка и равно дъно, с една дръжка (сега счупена). Изработен е от добре пречистена глина с малък примес от дребни песъчинки. Външната загладена повърхност е украсена от осем концентрични пояса от вертикални ямички. Вис. 0,31 м, диам. 0,26 м.

● *Обр. 7. Глинени съдове с двойноконусовидна форма и две вертикални дръжки от „Калето" при с. Оходен*
Fig. 7. Vases en argile biconiques et deux anses verticales de „Kaleto" près d'Ohoden

Голям глинен съд с улеовидно чучурче (обр. 6 д) и една дръжка, разположена на противоположната страна. Дъното е равно. Направен е от глина с примес от дребни песъчинки и растителни остатъци. След изпичането е получил кафявочервен цвят. Вис. 0,17 м и диам. на тялото 0,19 м.

Глинен съд със сплесната сферична форма (обр. 6 е), с две малки срещуположни дръжки, уравновесени с по една релефна плоска пъпка, с ниска цилиндрична шия. Конично стеснената долна част завършва с равно дъно. Глината съдържа примес от минерални песъчинки. Външната добре загладена повърхност е украсена с релефен пояс, разположен в основата на шията и слабо изпъкнали отвесни канелюри, образувани от провлачане на пръстите по тялото. Съдът има неравномерен кафявочервен цвят. Вис. 0,20 м, диам. на тялото 0,25 м и на устието 0,18 м.

Бяха намерени повече от десет цели съдове и множество фрагменти от еднотипни глинени съдчета.

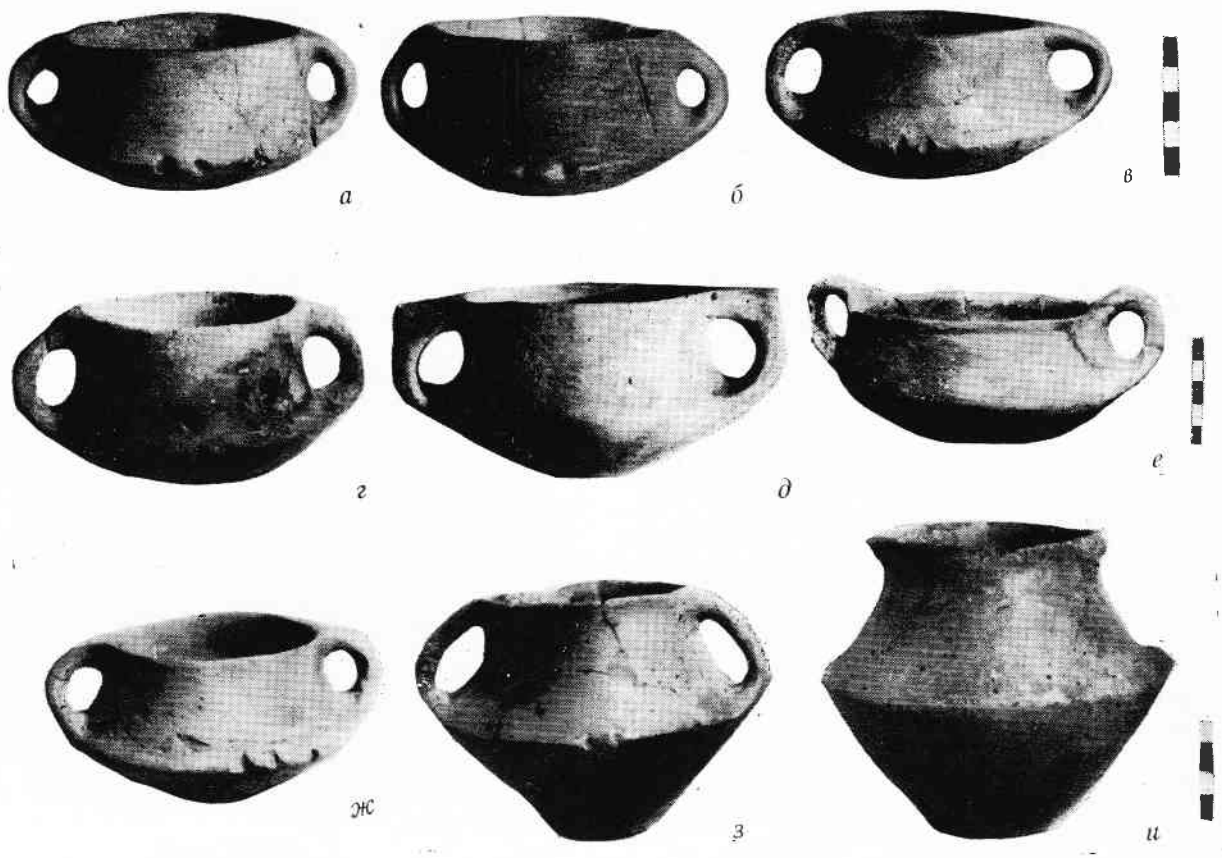

Съдчетата, представени на обр. 7а-г, ж, са изработени от сравнително по-добре пречистена глина, която съдържа малко остатъци от дребни песъчинки. Външната загладена повърхност има нееднакъв сивочерен или сивокафяв цвят. Снабдени са с две заоблени дръжки, прикрепени върху цилиндричното тяло. Имат слабо разширено устие и издут ръб в основата на тялото, малко заоблено конкавно дъно на ниската, долна страна на съдчето. На ръба между шията и тялото има по две малки вдлъбнатини. Някои от релефните украси са асиметрични спрямо дръжките. Вис. от 0,05 до 0,06 м и диам. от 0,085 до 0,095 м.

Съдчето на обр. 7з прилича на посочените по-горе, но се различава с доста удължената си долна, обърната конична основа. Изработено е от сравнително по-добре пречистена глина, като външната загладена и полирана повърхност е украсена с графит, запазен на отделни места, без да може да се установи орнаментът. Вис. 0,10 м и диам. при средата 0,12 м.

Подобна форма има глиненото съдче на обр. 7 и. Дръжките са счупени. Върху загладената и полирана повърхност на горната, силно стеснена конична част, се вижда запазен лентест орнамент, нанесен с графит. От опожаряването съдчето е придобило нееднакъв сивокафяв цвят. Вис. 0,11 м и диам. 0,13 м.

Малко по-различна форма имат дръжките на съдчетата на обр. 7 д-е. От тях първото има равно дъно. На горната страна дръжките са високи и заравнени с ръба на устието. Надолу те завиват под прав ъгъл, като правят малка дъга и завършват в най-издутата част на тялото, без да образуват надебелен ръб така, както описаните по-горе съдчета. Сивокафяв цвят. Вис. 0,07 м и диам. 0,105 м.

Второто глинено съдче на обр. 7 е има конкавна основа със заоблено дъно. Горната част, с почти цилиндрична форма, е леко разширена в основата. Има профилуван ръб на устието с две симетрични дръжки с кръгло сечение. Дръжките започват от устния ръб, завиват нагоре и завършват в най-издутата долна страна на тялото. Сивокафяв цвят. Вис. 0,06 м и диам. 0,12 м.

Тези, както и останалите, макар и силно фрагментирани съдчета, твърде много приличат на тия от Криводол[3], Врачанско, и Пеклюк при с. Гълъбовци,[4] Софийско. В същност това е третото поред праисторическо селище, обитавано през енеолитната епоха, когато тази форма и тази техника добива широко разпространение в западните и северозападните области на нашата страна. Подобни единични съдчета се срещат и в редица други пещерни селища и селища на открито, без да може да се обособят в самостоятелна тъй нар. културна група Криводол.

Останалите глинени съдове показват по-голямо разнообразие. Глиненият съд на обр. 8 б има форма на два пресечени конуса, съединени в основата си. Той има широко устие и къса цилиндрична шийка. В издутата част на тялото са оформени две симетрични малки пъпки с вертикални дупки. Направен е от старателно пречистена глина, която от изпичането е придобила нееднакъв сивокафяв, а на места сивочерен цвят. Външната повърхност е загладена и полирана. Шийката е ниска с цилиндрична форма и прав заоблен ръб на устието. Дъното е равно. Вис. 0,09 м, диам. на тялото 0,14 м, а при устието 0,085 м.

● *Обр. 8. Глинени предмети от „Калето" Fig. 8. Objets en argile de „Kaleto" près d'Ohoden*

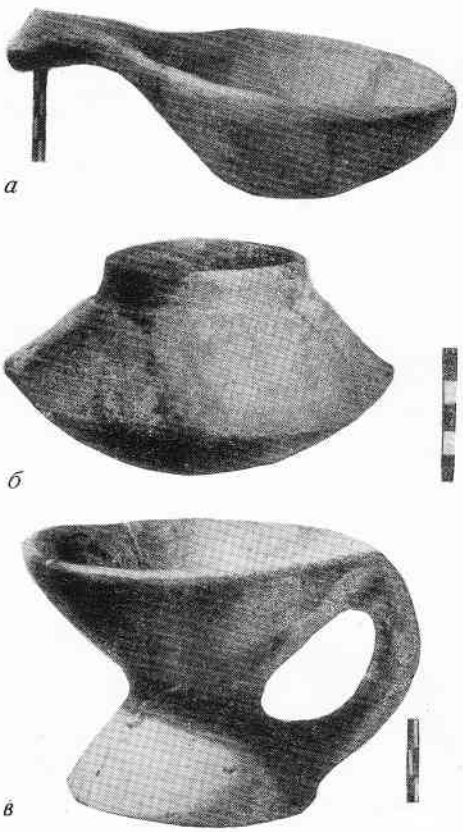

8

Особено интересен е глиненият съд, представен на обр. 8 в. Тялото се състои от два конуса, съединени във върховете. Прилича на разлата чаша с високо кухо, конично дъно. Снабден е със заоблена дъговито извита дръжка, която излиза от ръба на устието и завършва в основата на дъното. Неравномерен сивокафяв цвят, придобит от изпичането на външната добре загладена повърхност. Вис. 0,095 м и диам. при устието 0,13 м.

Аналогична форма има съдът от Пеклюк, най-близкото енеолитно селище, което в случая ни интересува, но със значителни размери и графитен орнамент върху външната повърхност.[5] Съдове с високи кухи столчета се срещат през бронзовата епоха, без да запазват тази форма на глинените съдове.

Между находките са застъпени големи разлати глинени паници. Такава е паницата на обр. 9 а. Има форма на пресечен конус, обърнат с върха надолу, с равно, малко дъно и прав, загладен устен ръб. Паницата е изработена от пречистена глина с малък примес на дребни песъчинки. Сивочерен цвят, с добре загладена повърхност. Вис. 0,06 м., диам. на устието 0,18 м.

Почти същите размери има една друга паница (обр. 9 г). Устният ръб е профилуван и завит навътре. Равно, но малко конкавно дъно. Направена е от песъчлива глина и има нееднакъв сивокафяв цвят. На двете срещуположни страни под шийката е прикрепена една релефна пъпка с вертикална перфорация. Вис. 0,65 м и диам. на устието 0,19 м.

Дълбока паница (обр. 9 в) с пресечено конусовидна долна част и невисока цилиндрична шийка, слабо разширена в основата. Има прав устен ръб. На двете срещуположни страни под ръба на най-широката част на тялото са прикрепени странични израстъци с клюновидна форма и хоризонтална перфорация. Нееднакъв сивокафяв цвят, получен при изпичането на старателно загладената външна повърхност, където личат дребни песъчинки в състава на глината, от която е правена. Вис. 0,17 м и диам. при устието 0,22 м.

Глинен похлупак (обр. 9 в). На горната, слабо изпъкнала, старателно загладена повърхност е нанесена украса от врязан гео-

● *Обр. 9. Глинени паници от „Калето" при с. Оходен Fig. 9. Assiettes en argile de „Kaleto" près d'Ohoden*

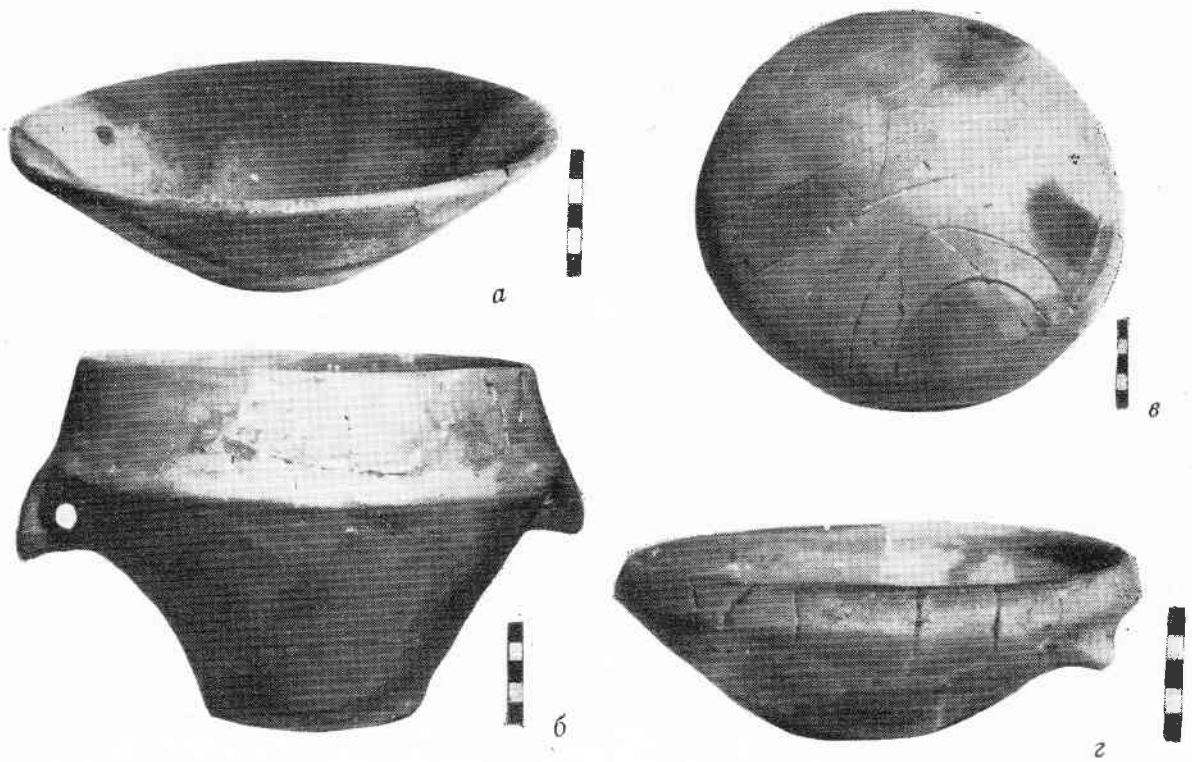

9

метричен орнамент. Украсата се състои от две успоредни линии, във вид на пояс, които разделят цялата плоскост на две равни половини. Други две врязани линии образуват полукръгли пояси, разположени симетрично от двете страни на похлупака. Изработен е от песъчлива глина с неравномерно оцветяване: сивокафяво и сивочерен оттенък. Вис. 0,07 м и диам. 0,25 м.

Намерена е глинена лъжица с плоска дръжка, разширена в края (обр. 8 а). Изработена от песъчлива глина със загладена повърхност и нееднакъв сивокафяв цвят, придобит от изпичането при опожаряването на жилището. Дължина заедно с дръжката 0,19 м, шир. 0,11 м и вис. 0,05 м.

Най-малки по размери са няколко миниатюрни съдинки, един конусовиден глинен предмет, част от глинено столче на седяща човешка фигурка, като липсва едната половина на столчето,отчупена заедно с фигурката.

Заедно с тях бе разкрита глава от глинена човешка фигурка със запазена силно удължена шийка Лицевата плоскост е моделирана съвсем схематично, като чрез прищипване са подчертани носът и ушите. Конкавните плоскости от двете страни на носа центрират мястото на очите. Сивокафяв цвят. Вис. 0,035 м. Особен интерес представлява плоският костен идол (обр. 10). Човешката фигурка е третирана съвсем схематично. Главата и торсът са еднакви по размери. На двете страни на главата посредством кръгли дупчици са означени ушите. Тези дупчици са служили за украшения. Очите са представени с две симетрично разположени малки вдлъбнатинки. Ръцете са изразени посредством разширения, подобно на главата, пробити с по една дупка в краищата. Друга една малка недопробита дупчица малко в дясната страна означава пъпа. Долната част, почти два и половина пъти по-удължена от горната, представлява тазът и краката, без да бъдат разграничени. Колената и стъпалата са маркирани с по две вертикални, успоредни врязани линии. Фигурката е направена от кост на животно, като старателно е излъскана и полирана. Вис. 0,075 м и ширина 0,02 м.

Освен това бяха намерени няколко глинени тежести за стан (обр. 11) и голямо количество късове от счупени глинени съдове с характерни дръжки и устия, присъщи на енеолитната керамика.

От краткото описание на жилището и неговия инвентар може да се направят след-

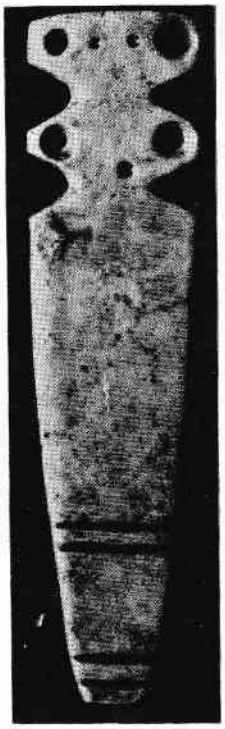

10

● *Обр. 10. Костена човешка фигура от „Калето“ при с. Оходен Fig. 11. Figurine humaine en os de „Kaleto“ près d'Ohoden*

ните по-важни изводи. Установено бе, че Оходенското кале принадлежи на два различни по време етапи в развитието: долния културен пласт отнасяме към енеолитната, а горния — към късния период на желязната епоха.

Селището от енеолита, възникнало върху скалния масив, е просъществувало през един по-кратък период, след което било напълно изоставено през следващата епоха. Траките обаче използували тази висока и заравнена тераска, като са я укрепили срещу неприятелски нападения.

Находките, намерени в жилището, а също така от иманярските изкопи дават възможност да се установят най-близки успоредици с подобни селища из Врачанско и на други места у нас. Въз основа на тези материали бихме могли по-точно да определиме към кой период от енеолита принадлежи селището „Оходенското кале“.

По своето местоположение това селище напълно прилича на енеолитните селища от Северозападна България, разположени на високи, естествено укрепени места. Селища от

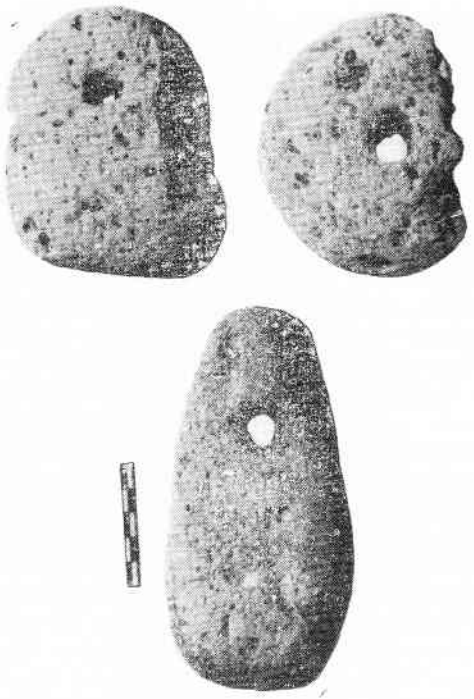

11

● *Обр. 11. Глинени тежести за стан от „Калето“ при с. Оходен Fig. 12. Poids en argile de métier à tisser de „Kaleto“ près d'Ohoden*

този тип са: Тепето, при с. Криводол, Врачанско,[3] Чуката, до с. Галатин и Бурванска могила край с. Крушовица,[6] Врачанско, Заминец и Извора до с. Горна Кремена,[7] Врачанско, и още няколко десетки, неизвестни засега в литературата селища от този тип във Врачанско, Михайловградско, Видинско и Плевенско, от които ние разполагаме със събран, но не обработен материал.

Разкритото и описано жилище от Оходенското кале по форма, начин на градеж и големина почти не се отличава от жилищата, разкрити на други места у нас и принадлежащи на каменно-медната (енеолитна) епоха. Както при другите енеолитни жилища, така и тук мястото на пещта е в единия от ъглите в дъното на жилището. Пещта има подковообразна форма.

В разкритото енеолитно жилище на Оходенското кале бяха намерени няколко каменни оръдия на труда, изработени от различни скали. По форма и големина тези оръдия не се различават по нищо от известните вече такива, разкрити в енеолитните селища у нас и в съседните страни. На обр. 5 в е представена една плоска каменна брадва с дупка за дръжката в горната част. Такива брадви са известни и от няколко други селища у нас, чиито културни останки явно принадлежат на последния период от енеолита.[8]

Особено внимание сред материалите от нашето селище заслужават глинените съдове. По форма и начин на украса някои от тях имат паралели с глинените съдове, открити в селищните могили в Южна и Североизточна България, обитавани през последния период на енеолита. По-близки успоредици на формите и начина на украсата на нашите глинени съдове намираме с тези от Деветашката пещера, където те имат една обща датировка от епохата на енеолита.[9]

Сред различните по форма и украса глинени съдове тук, в Оходенското кале, се срещат и съдове с улейчета за изтичане на течност. Такива са познати и от селищната могила при Коджадермен,[10] от пещерата Моровица[11] и от други места. Типични за западната група енеолитна керамика са глинените съдове, снабдени с две срещуположни вертикални дръжки и тяло, което има формата на два пресечени конуса, съединени в основите си. Съдове от този тип и подобни на тях са известни от енеолитния пласт на крепостта Чаталка до Стара Загора,[12] от пещерата Моровица,[13] от пещерата Провъртенката[14] до с. Кунино, Врачанско, и най-вече от енеолитното селище Тепето до с. Криводол,[15] Врачанско. Този тип съдове са най-добре проучени и се явяват в най-голям брой в селището при Криводол. Поради това енеолитната култура в Северозападна България основателно вече се наложи с името „култура тип Криводол“. На обр. 7 сме представили девет съдчета от този тип, разкрити в Оходенското кале. При тези съдове се вижда едно по-богато разнообразие във формите. Наблюдава се развитие както във формата на тялото, така и в положението на двете срещуположни отвесни дръжки спрямо устието и целия съд. Освен типичните за културата Криводол в този вид съдове се явяват и няколко нови варианта. Това са съдчетата със заоблени дъна и цилиндрична горна част на тялото, а също така и две съдчета (обр. 7 д, е) с доста характерно разположение на дръжките. Дръжката на първото от тях е равна по височина на устния ръб, но се спуска надолу под прав ъгъл. Дръжката на другото съдче излиза високо над устния ръб. Тези няколко нови варианта от съдовете с две срещуположни верти-

кални дръжки от типа Криводол не са познати засега от други енеолитни селища, а също и от археологическите разкопки на селището при Криводол. Всичко това идва да ни покаже, че културата в енеолитното селище Оходенско кале се явява като едно по-нататъшно развитие на енеолитната култура от типа Криводол. Или с други думи казано, енеолитното селище Оходенското кале се явява в един малко по-късен период — през каменно-медната епоха или към нейния край — в сравнение със селището при Криводол, което има значително по-дебел културен пласт и по всяка вероятност няколко жилищни хоризонта.

Селищата от типа Криводол и Оходенско кале са разположени на естествено защитени височини и допълнително са били укрепявани с крепостен зид. В този тип селища, в пределите на цяла Северозападна България и Софийско, се е развивала една своеобразна енеолитна култура, която безспорно принадлежи на втория период от тази епоха. Тук ние няма да се занимаваме с въпроса за причините, които са принудили нашите праисторически обитатели да напуснат удобните и равни места покрай реките и изворите, места, които те вече са обитавали през първия период на енеолита. Разрешаването на един такъв въпрос би могло да стане в бъдеще, когато се обработят повече материали и се извършат съответните наблюдения. Но засега си остава все пак интересен фактът, че през втората половина на енеолита в посочените по-горе граници на нашата страна населението е имало нужда от селища, в които да се защищава. Факт, и то твърде интересен, е и обстоятелството, че енеолитната култура изчезва от българските земи с преустановяването на живота в укрепените селища от типа Криводол, Оходенско кале и др. Някои от този тип селища, като например Заминец при Горна Кремена, Криводол, Данева могила до Софрониево и др. са били обитавани през един по-продължителен период от време на втората енеолитна епоха. Други от тях обаче, какъвто е случаят с Оходенско кале, са били обитавани съвсем кратко и тяхното времетраене на живот ще съвпадне с последния жилищен хоризонт, може би разрушен още в миналото, на селището при Криводол.

От кратката характеристика дотук е ясно, че енеолитното селище на укрепената височина Оходенско кале принадлежи на последния период от енеолитната епоха в Северозападна България. Това селище е било напуснато от своите обитатели внезапно. Те са оставили в жилищата голяма част от своя преносим инвентар, като: глинени съдове, съдове за храни, хромели, култови предмети и др. Техните жилища са били унищожени от голям стихиен пожар и след това в продължение на няколко хилядолетия те не са били заселвани от човека до укрепването на калето, дало наименованието на селището.

[1] И. Велков, Градища, ГНАМП, II, 1950, стр. 159.

[2] В. Миков, Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България, ИАИ, XXIX, 1966, стр. 167.

[3] В. Миков, Предисторическото селище до Криводол, Врачанско, РП, I, 1948, стр, 26—62.

[4] Н. Петков, Грънчарска пещ от енеолитното селище при с. Гълъбовци, Софийско, Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 48 и сл.

[5] Н. Петков, пак там, обр. 12.

[6] Б. Николов, Праисторически селища във Врачанско, Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 69—71.

[7] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 39; същият, ИАИ, VII, 1932/1933, стр. 661; А. Цветков, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 258,

[8] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 130, обр. 98; Р. Попов, ИАИ, II, 1922, стр. 129, обр. 62; П. Детев, Селищната могила „Хисаря" при с. Малко Търново, Старозагорско, Археология, II, 1960, кн. 1, стр. 34, обр. 35; В. Миков, Медни брадви-копачи от България, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 369, обр. 8.

[9] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, стр. 51—98, обр. 50, 52 и 62.

[10] Р. Попов, Коджа-Дерменската могила при гр. Шумен. ИАД, VI, 1916/1918, табл. VI, 1.

[11] Р. Попов, Разкопки в пещерата Моровица, ИАД, III, 1912—1913, стр. 276 и сл., обр. 178 и 189.

[12] Непубликувани материали в Старозагорския окръжен музей.

[13] Вж. бел. 11, стр. 276, обр. 173.

[14] В. Миков, Материали за проучване на неолитичната култура в България, ИАИ, II, 1922, стр. 219, обр. 89 б.

[15] В. Миков, Предисторическото селище до Криводол, стр. 43, обр. 30.

Le site préhistorique près du village d'Ohoden (arr. de Vraca)

BOGDAN NIKOLOV

(Résumé)

Le site préhistorique „Kaleto" se trouve à 3 km à l'Ouest du village d'Ohoden, arr. de Vraca. Il est situé sur une terrasse naturelle ellipsoïde. Ce site est entouré de trois côtés de flancs abrupts et à l'Est de deux remblais. Il est muni d'ouvrages supplémentaires de défense comportant un mur en moellons et en argile qui forme autour de sa périphérie une vraie couronne.

Les couches archéologiques ont une épaisseur de 0,80 m. Elles appartiennent à deux époques historiques — la dernière période de l'Enéolithique et la période allant du III—I-er s. av. n. e.

Les sondages effectués au cours des fouilles dans la partie Nord du site ont mis au jour les fondations d'une habitation avec les restes d'un four en argile, ainsi qu'un important inventaire domestique très divers. L'habitation a une base rectangulaire. Elle est construite avec des pieux entrelacés de tiges de bois. Les murs sont enduits de terre glaise mélangée de restes végétaux. On a découvert également quelques outils en silex et en pierre. Les petits vases biconiques recueillis dans cette station retiennent tout particulièrement l'attention. Ils sont munis de deux anses opposées verticales. Ces vases sont caractéristiques de la culture Krivodol, mais parmi ces pièces il y avait aussi des exemplaires d'un modèle qui manque à Krivodol. Ces derniers ont une forme un peu différente, le fond est arrondi et les anses sont autrement placées par rapport à l'embouchure.

Toute l'autre poterie de diverses formes et tailles nous est connue des autres sites énéolithiques de la Bulgarie du Nord. Ces vases ont un décor d'ornements géométriques posés avec le doigt ou un décor au graffite. On a trouvé en outre dans l'habitation une idole stylisée plate en os.

Ces nouveaux petits vases biconiques avec un décor au graffite, ainsi que la forte stylisation de la figure humaine (l'idole en os) indiquent une date plus tardive par rapport à la culture de Krivodol. Le site remonte à la dernière période de l'Enéolithique dans les terres de la Bulgarie du Nord-Est.

Критика и рецензии

A. GRABAR, BYZANZ. DIE BYZANTINISCHE KUNST DES MITTELALTERS (VOM VIII ZUM XV JAHRHUNDERT). Holle Verlag, Baden-Baden, 1964, 238 стр. с илюстр. (Превод от френски.)

Книгата на известния френски византолог Андре Грабар върху византийското средновековно изкуство е резултат и синтез на дългогодишните му проучвания в областта на това изкуство. Същевременно в нея авторът е направил анализ на досегашните изследвания в тази област и по такъв начин тя се явява отражение на състоянието на тези изследвания.

Книгата се състои от две основни части. В първата са дадени някои общи характерни черти на византийското изкуство — периодизация и географско разпространение, обсег на художествената дейност, различните техники, влиянието на духовния живот. Във втората част авторът прави преглед на развитието на византийското изкуство, като се спира на отделни по-значителни художествени паметници.

За хронологически граници на средновековното византийско изкуство А. Грабар приема началото на иконоборческия период (726 г.) и падането на Константинопол под турска власт (1453 г.), като византийското изкуство от основаването на Византия до VIII в. той отнася към античността. Авторът подчертава обаче, че определените от него хронологически граници не трябва да се вземат в абсолютен смисъл, защото развитието на византийското изкуство показва един значително по-голям континюитет, отколкото развитието на западното изкуство. По отношение географското разпространение А. Грабар има пред вид предимно Константинопол, Гърция с островите ѝ и страните по Средиземноморието, които са били близо до столицата на империята. Той отбелязва, че докато при Константин Велики и при Юстиниан и наследниците му художествените произведения на византийското изкуство са се създавали в обширна територия, която на изток достигала до Ефрат и Месопотамия, след VII в. тя силно намаляла и обхващала главно земите на Гърция. Вследствие на това до края на съществуването на Византия се чувствувало надмощието на гръцкия културен и етнически елемент, което се отразило и върху характера на художествените произведения от онази епоха.

В първата част на книгата си А. Грабар дава някои основни черти на византийското средновековно изкуство, което той разглежда в тясна връзка с историческото развитие на Византия. Същевременно той привежда интересни сравнения и паралели с изкуството на Западна Европа. За периодизация на художествената дейност той приема периодизацията на историческото развитие: 1. Иконоборчески период; 2. Македонска династия; 3. Династия на Комнените и 4. Династия на Палеолозите. Характерна особеност на византийското художествено творчество е било обстоятелството, че занаятчиите, в това число и художниците, запазвайки старите производствени навици и традиции, са изготвяли произведения с високо качество. Това се е дължало на факта, че въпреки силно намалената територия на Византийската империя, около Средиземно море са продължили да съществуват няколко града, които запазили своя градски облик от античността чак до късното средновековие. По този начин Византийската средновековна държава е имала предимство пред страните на Запада, в които римските градове били западнали до села, и до XII в. не градовете, а манастирите са били центрове на художествена дейност. Като друга характерна особеност на византийското изкуство Грабар изтъква силната му връзка с традицията. Византийските художествени произведения са били почти винаги реплики на други произведения, като византийските художници са влагали усилията си не за да сътворят нещо ново, а да пресъздадат старото, колкото се може по-добре. Поради това и всяка реплика е била едно оригинално произведение. Обаче, колкото и големи да са били талантът и личността на художника, неговата намеса никога не е прекрачвала известни твърдо установени граници. Грабар сравнява тази дейност с дейността на музиканта изпълнител, който интерпретира по свой начин чужди музикални произведения.

По отношение на стила на византийските средновековни произведения Грабар подчертава значението на религиозните представи и схващания. Византийската официална естетика се е стремяла да елиминира случайното, мигновеното и да предаде типичното и трайното, при което се получава спокойна симетрия и равновесие. Сериозните и хармонични картини в живописта са се отличавали от ежедневния материален свят и в тях се е отразявало божественото. В архитектурата Грабар вижда същата ясна композиция, спокойна хармония и липса на напрежение за разлика от средновековната архитектура на Запада.

Съществено отличие от изкуството на Запад Грабар вижда в начина на самото създаване на произведенията на това изкуство. Докато изкуството на страните на Запад е било колективно творчество, в което са вземали участие всички големи народи на Латинския свят, според него византийското изкуство е било създавано само във Византия и е било давано на намиращите се под византийско влияние народи в една добре установена художествена система. Той допуска, че те са видоизменяли това изкуство, но не са добавяли нищо ново. На това твърдение ние можем да възразим, че както българският, така по-късно и сръбският народ са създавали произведения на изкуството, които са били в стила на византийското изкуство, взето в по-широк смисъл, а именно в стила на изкуството, което е било общо за източноправославните народи. Обаче техните произведения са възникнали на тяхна почва, създадени са били от техни майстори, носещи местните традиции на тяхната страна и на техния народ. Често художествените творения на тези страни не са отстъпвали и дори са съперничели на произведенията на византийската столица и на другите големи градове на империята.

По отношение на различните техники, с които са си служели византийците в различните области на художествената дейност, Грабар отбелязва, че били запазени, а в някои области дори били усъвършенствувани традициите на античността. Византийците били ненадминати майстори в техниката на живописта, в мозайките, в художествените занаяти (филигран, емайл, инкрустация, интарзия, тъкане на копринени тъкани и др).

Във втората част на книгата си А. Грабар проследява развитието на различните клонове на византийското изкуство през отделните исторически периоди. Развитието на изкуството през иконоборческия период, който обхваща VIII и началото на IX в., се определя от забраната на императорите да се изписват религиозни образи. Това се е отразило отрицателно върху развитието на религиозното изкуство, но то не засегнало развитието на светското изкуство. Грабар смята, че изкуството по това време е изпитвало ориенталски влияния, които според него били заети от византийските традиции от VI в. Общо взето, през този период на икономически и политически трудности в империята в областта на изкуството само било разработвано това, което било възприето от предишната епоха.

След иконоборческия период настъпва голям подем във всички области на изкуството, известен като „македонски ренесанс", който обхваща X в. и трае чак до втората половина на XI в. По време на династията на Комнените, когато настъпват трудности в политическия, икономическия, религиозния и военен живот на империята, изкуството запазва своя характер от предходната епоха, но се забелязват и някои промени, които стават закономерни в следващия период — периода на Палеолозите, когато настъпват известни отклонения от официалпо установения строг стил на византийската естетика.

Особено внимание А. Грабар е отделил на византийската архитектура, на която е посветил отделна глава. Отначало се спира на църковната архитектура, като отбелязва, че по цялото Средиземноморие са запазени много повече църковни, отколкото светски сгради, защото първите са били по-добре и по-здраво градени, а освен това са били много по-малко изложени на нападения и разрушения. От IX в. насам на мястото на базиликите в Константинопол се установил окончателно типът на централните постройки със засводяване и централен купол. Грабар установява няколко разновидности на постройките с централен купол, обаче отбелязва, че няма твърдо установени обособени групи. Срещат се вариращи интерпретации на всеки от съществените белези на култовите постройки. Не е имало и развитие в архитектурния тип, поради което църквите между XI и XIV в. са се различавали една от друга само по някои детайли на градежа, в декорацията или в някои нюанси на стиловите форми. Но всички тези признаци не дават възможност за точно датиране, особено за отдалечени една от друга постройки, при които различията са могли да се дължат не на разлика във времето, а на нееднаквите местни традиции. По отношение начина на строеж на византийските църкви Грабар твърди, че те са били строени от камъни или от тухли съобразно с характера на местността. Много често са били употребявани заедно и камъни и тухли в различни съотношения и комбинации. Почти навсякъде при направата на сводове и арки са били използувани тухли. От края на XI в. и особено през епохата на Палеолозите византийските архитекти търсят декоративен ефект в сменянето на редове тухли с редове камъни, като тухлите често образуват орнаментални мотиви по фасадите. Сравнително малките размери на византийските църкви Грабар обяснява с трудността на изграждането на сводовете и куполите, при което византийските строители са влагали голямо умение и майсторство. По-нататък авторът прави кратък преглед на най-важните от архитектурно гледище църковни постройки в Константинопол, Солун, Атина, Мистра и Несебър. За църквите в Несебър Грабар отбелязва, че някои от тях могат да съперничат с най-хубавите архитектурни творения от XIV в. в Солун и Мистра. Той обаче неправилно включва средновековния Несебър с неговата архитектура към гръцките градове. Несебър през по-голямата част от XIV в. (по времето на Иван Александър) е бил български град и тогава най-вероятно са били построени неговите църкви. По план и украса те са много подобни на църквите, които се разкриват при археологическите проучвания през последните години в България, особено на църквите в средновековния град Червен. Във връзка с църквите в Несебър Грабар поставя въпроса за керамопластичната украса на фасадите през XIII и XIV в., като отбелязва, че тя все още не е достатъчно изследвана и все още не знаем нейния произход. Той допуска възможността, че тя е била повлияна от декоративната украса в архитектурата на селджуките в Персия през X в. Ние трябва да отбележим, че характерната за църквите в Несебър керамична украса от глинени тръбички, завършващи с розетки и панички, оцветени със зелена или кафява глеч, които в няколко реда са опасвали архиволтите на фасадите, се среща в почти всички църкви във вътрешността на България от XIII и XIV в. Какъвто и да е произходът на тази украса, несъмнено е, че в България тя е добила най-голямо разпространение и най-широка употреба.

Съвсем накратко Грабар се спира на светската архитектура, от която са останали само незначителни останки — част от императорския дворец в Константинопол, т. нар. сега Текфур сарай и няколко феодални къщи и замъкът в Мистра. Те имат известни общи черти с готическата архитектура, което авторът обяснява с обстоятелството, че докато религиозното изкуство е било по-консервативно и е било тясно свързано със старите национални традиции, светското изкуство по-лесно се е поддавало на модни течения и чужди влияния.

Следващите две глави на книгата са посветени на развитието на живописта, пластиката и декоративното изкуство. Отделно е разгледано изкуството от епохата на Палеолозите, понеже то се отличава по-рязко от изкуството на предишните епохи.

С право Грабар отбелязва, че византийските мозайки са останали ненадминати по своето техническо изпълнение. Той се спира накратко на по-значителните мозаични произведения, достигнали до нас — на покъсните мозайки в църквата „Св. София" в Константинопол, на мозайките в църквата в манастира „Ср. Лука" във Фокида, в църквата на о в Хиос, в църквата на манастира „Дафни" до Атина, на Атон, а също така на тези в Сицилия и Венеция, които са били работени по византийски образци.

Стенописите са били широко разпространени в цялата Византийска империя и съседните й страни. Докато до нас са достигнали много малко фрески от XI в., в много области, намиращи се в съседство с Византия — Македония, Сърбия, Русия, Грузия, Кипър, Кападокия, — са запазени стенописи от XII в. Като истинско произведение на изкуството Грабар отбелязва стенописите в църквата в Нерези в Македония, близо до Скопие. В тях се съчетава силата на чувствата с благородната сдържаност. Голямо е достойнството им и по отношение хармонията на композицията на отделните сцени и образи. В стенописите от Нерези Грабар с

право вижда най-добър пример за византийската естетика от епохата на Комнените — изразяване на ирационалното и същевременно предаване на човешките чувства. През епохата на Палеолозите са били възприети традициите в изкуството от предишната епоха. Обаче още през XIII в. то се е оформило със свой собствен нов стил, който намираме в стенописите на Бояна, Милешево и Сопочени, което ще рече в страни, съседни на Византия. Грабар предполага, че този нов стил е дело на художници, които по време на латинското владичество са напуснали столицата и са отишли в Никея и съседните православни страни. Той отхвърля възможността това развитие да е станало в славянските страни, където се намират споменатите паметници. Ние обаче бихме могли да възразим, че не е изключена възможността поради редица благоприятни условия — икономически подем, стари местни традиции, връзки със западните страни и т. н., тъкмо в тези страни да са се зародили елементите на новото средновековно византийско изкуство от XIII и XIV в.

Иконописта достигнала най-голям разцвет при Палеолозите. Този разцвет Грабар с право свързва с въвеждане на дървения иконостас, на който са били поставяни най-малко по два реда икони. Те са отразявали стила на живописта и на миниатюрите.

Миниатюрите били възприети от византийците още в края на античната епоха. В тях най-силно се чувствува силата на античната традиция. Те поразяват със своята елегантност и лекота. По време на иконоборчеството били забранени, но след него отново се появили. Най-голям брой византийски миниатюри са запазени от XI и XII в., когато наред с фигурните изображения се появяват и орнаментални украси. През епохата на Палеолозите миниатюрите се обогатяват с влияния от арабската и турската живопис и с някои западни елементи.

Във връзка с фигуралната пластика, свързана с архитектурата, Грабар изтъква, че докато на Запад е имала извънредно голям и продължителен разцвет, във Византия тя е била много слабо развита. По времето на Палеолозите се явява известно развитие на скулптурата, в която лицата са изключително индивидуални, нервни и дори измъчени. В нея Грабар вижда византийска разновидност на готическата скулптура от XIII в.

За произведенията от слонова кост авторът отбелязва голямото съвършенство на релефите, с които са били украсявани тези произведения. Запазени са голям брой триптихи с образи на светци и касети със сцени и лица от митовете на Дионисий и Херакъл, църковни сцени, животни, митически същества и др.

Голямо разнообразие са проявявали византийските средновековни майстори в ювелирното изкуство. Предметите от скъпоценни метали са представлявали цели симфонии от форми, цветове и различни скъпи камъни. Специфични византийски произведения са емайловите произведения, изработени с техниката на т. нар. преградчат емайл (émail cloisonné). Тази техника се създава във Византия през IX в. и скоро достига до голям разцвет. Голямо художествено майсторство е било влагано при изработването на бронзови произведения, които са били инкрустирани със сребро и украсени с позлатени мотиви. Голямо е било изкуството и при обработването на скъпоценни камъни, при интарзията и инкрустацията, при произведенията на глиптиката и при глазираната керамика. Значително място по своето майсторство заемат и копринените тъкани с фигурални изображения, чието изработване и разпространение е било монопол на византийските императори.

В заключение трябва още веднъж да подчертаем, че книгата на изтъкнатия специалист на византийското изкуство А. Грабар е истинска енциклопедия на паметниците на това изкуство и представлява ценно помагало за всички, които работят и се интересуват от този важен дял на общочовешката култура. Остава да пожелаем в скоро време да се появи и обещаното от автора изследване върху изкуството на страните, които са били в съседство и в тесен контакт с Византийската империя. Тяхното изкуство е било не само резултат на механично възприемане и възпроизвеждане на художествените традиции на Византия, но и на творческо разработване и развитие на това изкуство въз основа на местни условия и традиции.

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

II Международен конгрес по славянска история в Залцбург

От 1 до 7 септември 1967 г. се състоя II Международен конгрес по славянска история в Залцбург (Австрия).

Първият конгрес, състоял се в същия град през 1963 г., е бил посветен на 1100-годишнината от мисионерската дейност на солунските братя Кирил и Методий. Тогава Залцбург, като един от центровете на славистиката в Средна Европа, е бил избран за място, където да се организират и бъдещите конгреси, посветени на тематика, свързана със славянската история на немските земи.

Тематиката на настоящия конгрес бе „Езичество и християнство у славяните". В докладите, които се изнесоха, бе обхванат езическият период и периода на покръстването у различните славянски народи. Заседанията ставаха в пет секции, както следва: I — етногенез на славяните и поява на славянството, II — езичеството у славяните, III — християнизиране на славяните, IV — славянски фолклор с езическо-християнско съдържание и V — славянска филология. Тук ще посоча само някои по-важни моменти от проблематиката на II и III секция.

Езичеството у славяните бе разгледано в доклада на И. Херман (Берлин — ГДР), който говори на тема „За духовните и култово-религиозни представи на северозападните славяни". Беше изтъкнато, че през езическия период славяните са имали многобройни култови места и храмове, за някои от които споменава Хинкмар и други съвременни автори. Освен храмове славяните са имали и култова скулптура от камък и дърво. Една такава дървена статуя на мъж в цял ръст той датира към V — първата половина на VI в. Особен интерес за нас представлява друга дървена статуя на мъж, държащ в ръка дълго копие с триъгълен завършек в горния си край. Тази композиция много напомня един необяснен досега каменен релеф от Шумен, върху който е представена седнала човешка фигура с подобно копие в ръце.

По-нататък докладчикът изтъкна, че съществува рязка хронологическа граница между погребенията западно и източно от Елба. Първите са по-ранни — преди IX в., а вторите по-късни — след X в. Късни погребения западно от Елба не се срещат. Най-ранните погребения с трупополагане, възникнали под влияние на отонската държава и християнството, са от втората половина на X в. В областта на северните ободрити погребения с изгаряне след X в. не се срещат. Това различие в погребалния ритуал докладчикът обясни с влиянието, което християнството оказва по това време върху славяните, населяващи тези области.

Задълбочен анализ на правните норми у славяните бе направен в доклада на В. Прохазка (Прага). Изтъкнато бе, че култовите представи на славяните през езическия период се намират в определена зависимост от родовата организация. Освен главното божество Перун всеки род е имал и отделен свой бог.

Една от централните проблеми на конгреса бе християнизирането на славяните. Във връзка с това бяха засегнати отношенията на славянските племена, както с франкската държава на Карл Велики, така и с Византия. Специално на тази тема говори Х. Колер (Мария-Ерценсдорф — Австрия). Много доклади бяха посветени на началните етапи на християнизиране в отделните славянски и някои неславянски страни. Така Р. Коларич (Нови Сад) говори за началото на християнизацията на славяните. Според него това е един дълъг процес, който започва още в VI в. Към IX—XI в. се явява вече славянска преводна литургическа литература. Преводите са направени от латински оригинали, които не са стигнали до нас.

В изказванията по този доклад се отбеляза, че е малко смело да се говори за славяни и славянски език в V—VI в. Основната идея обаче за възприемане на християнството чрез тукашното римско и романизирано население е правилна. В доклада на Л. Хавлик (Брно) „Римското папство и славянските народи в ранното средновековие" бяха поставени на разглеждане и връзките на България с Римската църква. Във връзка с ролята на субстрата в християнизацията на славяните бе и докладът на Й. Нестор (Букурещ), който изтъкна, че между езичеството и християнството не е имало непреодолима пропаст. Съществували са междинни степени, чрез които се е осъществявал преходът от езичеството към християнството. За това най-добре свидетелствуват биритуалните погребения, открити на много места в Румъния. Определена роля в християнизирането на славянското население на територията на днешна Румъния от IV в. насам играят и готите, въпреки че археологически това досега не е засвидетелствувано, тъй като в районите, които готите са обитавали, все още не са открити видими следи от християнско население. Върху някои глинени съдове от VI—VII в. обаче се срещат врязани или релефни кръстове, които мъчно могат да не се свържат с християнската религия. Славяните, според докладчика, изпадат отрано под силното влияние на християнската религия, която те възприемат от местното романизирано население. В изказването си Г. Ласло (Будапеща) подчерта, че ориентацията на гробовете (изток—запад или север—юг) е указание по-скоро за хронологическо, отколкото за етническо различие. Той посочи, че при аварските гробове по-ранни са гробовете, ориентирани изток—запад, и по-късни онези, които имат посока север—юг.

С доклада на Нестор бе косвено поставен и въпросът за континюи-

тета. Този въпрос бе по-обстойно развит от А. Шош (Будапеща), която проследи развитието на църковната архитектура в Панония след IX в. според исторически и археологически извори. Тя констатира, че в Панония през X в. родовата организация се разпада и на нейно място започват да се утвърждават феодалните порядки и институции. По същото това време в културно отношение се реализира една своеобразна славянско-аварска симбиоза. Същевременно бе дебело подчертано, че създадените през X в. унгарски комитати не са нищо друго освен продължение на завоювани по-раншни славянски центрове от каролингската епоха. Такъв център е напр. Залавар. Изтъкна се още, че връзката между тези по-ранни центрове и унгарските комитати от времето на Арпадите е безспорно доказателство за наличието на приемственост в развитието на славянската култура, от епохата на миграциите до XI в. и особено в края на тази епоха — IX—XI в., когато връзките с каролингската култура съвсем ясно се очертават. При изказванията във връзка с юридическото определение на комитатите беше подчертано, че първоначално са съществували малки териториални организации — жупи, които по-късно прерастват в комитати. Тези комитати следователно не са нищо друго освен нова форма на жупите. Изтъкна се още, че Залавар е протофеодално княжество, което още няма твърда държавна организация, каквато имат по-късните монархии (В. Прохазка, Прага).

В докладите на католишкия свещеник М. Лацко (Рим) беше дадена неправилна интерпретация на един текст от житието на Наум, където за Кирило-Методиевите ученици се казва: „возвратишася во болгарскую землю". Според него с израза „болгарскую землю" житиеписецът е искал да каже славянска земя, също както с български език често се означава славянски език. На това тълкуване аз възразих, като изтъкнах, че няма никакви причини да се тълкува така превратно един толкова ясен текст. По въпроса се изказаха и други учени, които подкрепиха моето становище, като за пояснение изтъкнаха, че по това време границите са били по-различни и че Македония и даже Белград са били включени в българската държава. Така че в извора съвсем правилно е казано „българска земя" и в никой случай под този израз не може да се разбира изобщо „славянска земя".

България бе представена на конгреса от двама делегати — Цв. Романска (от Софийския университет) и Стамен Михайлов (от АИМ при БАН). Първата прочете доклад на тема „Българската народна поезия под влияние на есхатологическите легенди", а вторият върху „Християнизирането на българите в светлината на исторически и археологически данни". Във втория доклад се изтъкна, че християнството пуска много рано дълбоки корени в Тракия, Мизия и целия Балкански полуостров и във връзка с това в тези земи получава широко разпространение църковното строителство. Много от църквите продължават да съществуват през цялото средновековие. Следователно, когато славяните и прабългарите се настаняват на юг от Дунава и образуват българската държава, те заварват тук местно християнско население с трайни традиции в църковното строителство. От друга страна бе изтъкнато, че самите славяни и прабългари, още преди да преминат Дунав, са били подложени на силно влияние от страна на Византия и по-специално на мисионерската дейност, която пратениците на Цариград усърдно са провеждали сред северните племена. Благодарение на тая дейност, изразяваща се често пъти в официално покръстване на български вождове, както това е известно от писмените източници, а също така и в резултат на все по-честите контакти между славяни и българи, от една страна, и християнското население на Византия, от друга, езическите традиции на славяни и прабългари при образуването на българската държава са били повече или по-малко разколебани. Между славяните и прабългарите даже е имало християни. Процесът на скрита християнизация се засилва особено много след образуването на българската държава и след обединението на голяма част от славяните в българската държава. Преследванията, които Омуртаг предприема срещу християните, не са указание за наличието на здрави езически традиции и на привързаност към вярата на прадедите, а точно обратно — те свидетелствуват за отслабването на тези традиции и на тази вяра, а оттам и за необходимостта да бъдат отстоявани те със сила.

Държейки сметка за интересния факт, че въпреки очакванията в Плиска има повече данни за християнско, отколкото за езическо население и пред вид изложените по-горе съображения за християнизацията като непрекъснат процес и за мисионерската дейност всред славяните и прабългарите, беше направен изводът, че в момента на покръстването и славяни, и прабългари не са били изцяло враждебно разположени към християнската религия. Нещо повече — голяма част от населението е било благосклонно към тази религия — обстоятелство, което в значителна степен е улеснило и даже продиктувало намеренията на Борис да покръсти официално своя народ. Следователно покръстването на българите трябва да се разглежда като исторически неизбежен акт и като проява на далновидност от страна на Борис, който очевидно е отчитал правилно не само политическата обстановка и положението на страната в международно отношение, но и вътрешната обстановка, която в същност в най-голяма степен е определяла неговите действия. В този доклад бе поставен и въпросът за някои западни влияния върху архитектурата от Първото българско царство и в по-широк аспект — за ролята на западното духовенство, което то се опитва да играе непосредствено след покръстването на българския народ. Основните тези на доклада бяха одобрени от изказалите се. Основателно се посочи обаче, че за някаква по-значителна християнизация всред славяни и прабългари преди основаването на българската държава не би могло да се говори.

Извънредно интересен доклад изнесе на пленарно заседание В. Хензел (Варшава), председател на конгреса. Той говори върху „Основите на материалната култура на славяните от езическия период". Трудностите при проучването на тези основи идва от факта, че славяните се разселват върху огромна територия и започват да се развиват при различни географски и културно-битови условия. Всички славяни се заселват на места, обитавани от по-старо население, което не е могло да не окаже влияние и върху славянската култура (келтите на запад, траките на изток). Този субстрат е спомогнал в значителна степен и за диференцирането на южните, източните и западните славяни. За тази диференциация е способствувало, разбира се, и завареното наследство. Това влияние особено силно се изразява през времето от VII до IX в., когато върху южните и източните славяни взема превес византийското влияние, а върху западните славяни — римското. През същия този период у славяните се забелязва ярко изразено усъвършенствуване на оръдията на труда за обработване на земята. Те усвояват много занаяти от завареното население. Въвеждането на грънчарското колело върви от юг към север.

По отношение на крепостното строителство у славянските народи съществува голямо разнообразие, но в основата си и то не е останало незасегнато от традициите на завареното местно строителство. Промените в социалната и стопанска структура на обществото довеждат до определена диференциация на селищата и до възникването на градовете.

В заключение В. Хензел подчерта, че материалната култура на славяните между VII и IX в. отговаря на онова културно ниво, на което по това време са се намирали и другите европейски народи. За прогресивното развитие на славянската култура освен вътрешните фактори, според докладчика, е способствувал и фактът, че много отрано славянската култура започва да се „романизира“ и „византизира“. Под влияние на средиземноморската култура се оформя в последна сметка и цялата европейска култура с нейните териториално-етнически варианти.

В заключение трябва да кажа, че тематиката на докладите бе много разнообразна. Показани бяха много нови материали от разкопки от различните славянски и неславянски страни. На широко обсъждане бяха поставени въпроси както из областта на славянската материална култура, така и из областта на славянската митология, право и писменост. Многократно бяха подчертавани връзките между Източна и Средна Европа, а така също и между Средна и Западна Европа и по-конкретно връзките на славянския свят от Средна Европа с Византия и византийското изкуство, от една страна, и от друга, с държавата на франките и западното каролингско изкуство.

Бяха прочетени много интересни доклади и върху етнографските проучвания и етногенеза на славянските народи.

Общо конгресът премина на високо научно равнище. Той бе удостоен с присъствието на канцлера на република Австрия д-р Йозеф Клаус, който при откриването на конгреса произнесе голяма политическа реч, посветена на ролята, която Австрия е призвана да играе като съединително звено и посредник за обмяна на културни ценности между Запада и Изтока, между капиталистическия и социалистическия свят. На откриването на конгреса присъствуваха и поднесоха приветствие и много висши представители на гражданската и духовна власт и на науката, като министри, кардинали и архиепископи, бюргермайстери, ректори на университети и др. В научния делови президиум фигурираше и името на акад. Вл. Георгиев, подпредседател на БАН.

Поради съществуващата неразривна връзка между Залцбург и Регенсбург и тяхната голяма роля за активизирането на германо-славянските отношения през средновековието препоръча се следващият III Congressus Internationalis Historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis да се проведе в Регенсбург (ГФР).

След приключване деловата работа бе организирана научна екскурзия до гр. Регенсбург, където участниците в конгреса се запознаха с историческите паметници на града.

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Научно съвещание във Велико Търново

На 11 ноември 1967 г. във В. Търново се състоя съвещание във връзка с изпълнението на задачите по Постановление № 6 на Министерския съвет от 1966 г. за развитието на В. Търново като исторически, културен и туристически град. То бе организирано по инициатива на Окръжния музей във Велико Търново и бе проведено съвместно с Археологическия институт и музей при БАН, Окръжния и Градския народен съвет — Велико Търново.

Във връзка с това съвещание Научният съвет на Археологическия институт и музей при БАН има две заседания в разширен състав с участието на членовете на секциите по антична и средновековна археология и представители на Окръжния музей и Окръжния народен съвет във Велико Търново.

Първото заседание се състоя на 10 ноември следобед в античния град Никополис ад Иструм при с. Никюп, Великотърновски окръг. Главният ръководител на разкопките ст. н. сътрудник Т. Иванов запозна на място присъствуващите с резултатите през 1966 и 1967 г. от съвместната работа на терена, извършена от Археологическия институт и музей при БАН и сътрудници от Института за паметниците на културата при ККИ. Той изложи също така задачите, които трябва да бъдат разрешени през следващите кампании с оглед на системното проучване на центъра и други сектори на този обект и предоставянето им за консервиране и експониране.

На 11 ноември в 9 ч. сутринта на хълма Царевец се състоя второто заседание на Научния съвет на АИМ. То бе открито от акад. Д. П. Димитров, който приветствува почина на Окръжния музей във Велико Търново. Заседанието бе посветено на подробно запознаване и обсъждане на място на резултатите от археологическите разкопки на дворцовия комплекс и крепостта през последните две години и по-специално през последната кампания (1967 г.).

Главният ръководител на разкопките проф. Ст. Станчев запозна накратко участниците в заседанието с хода на работата по изпълнението на поставените задачи, като се спря също така и на някои трудности. След това ръководителите на разкопките на отделните сектори докладваха на място за резултатите от своята работа.

Накрая бе изтъкнато значението на последните проучвания, които разкриват редица нови данни за хронологията на строителните периоди, свързани с различни исторически епохи и моменти от живота на това място, където през Втората българска държава се е издигал дворецът на българските царе.

След това в кабинета на председателя на ОНС—В. Търново др. Туджаров продължи съвещанието под негово ръководство. В съвещанието взеха участие също така Хр. Кожухаров, зав. отдел „Агитация и пропаганда“ при ОК на БКП, Ненко Цанков, председател на ОС по кул-

турата във Великотърновски окръг, Мара Величкова, секретар на ОНС— В. Търново и инж. Н. Калпакчиев, председател на ГНС — В. Търново, П. Георгиев, началник отдел „Култура и изкуство“ при ОНС.

Акад. Д. П. Димитров изясни задачите и изтъкна голямото значение на тази среща във Велико Търново, при която за първи път се обсъждат в такъв широк състав и на самото място резултатите от разкопките на един археологически обект. След това той даде думата на проф. Ст. Станчев, който направи кратка информация за проучванията на Царевец през 1967 г. и заяви, че задачите, поставени пред колектива за тази година, са били изпълнени.

По-нататък бяха разисквани редица въпроси, свързани с консервацията на разкритите паметници и подготовката за тяхното експониране.

На второ място в дневния ред на съвещанието бе поставен въпросът за археологическите разкопки на античния град Никополис ад Иструм, който лежи на 23 км северно от В. Търново и е един от най-често посещаваните туристически обекти в окръга.

Ст. н. сътрудник Т. Иванов благодари от името на колектива, който извършва разкопките в Никополис ад Иструм, за почина този въпрос да бъде обсъден заедно с въпросите, свързани с проучванията на Царевец. Той запозна присъствуващите с проблемите на този значителен обект, като направи също така редица конкретни предложения относно попълването на научноизследователския колектив с необходимите квалифицирани кадри, за системното разкриване на града, за научната интерпретация, обнародване и популяризиране на обекта, за създаването на материална база и построяването на музей в съсѐство с древния град.

Докладът предизвика оживени разисквания. Направени бяха редица предложения за ускоряване и разгръщане на научноизследователската работа.

Беше изказано пожелание да се свика в разширен състав специално съвещание с представители на Археологическия институт и музей при БАН, Окръжния исторически музей във В. Търново и Института за паметниците на културата в София, на което да се разгледат въпросите, свързани с досегашните консервации на хълма Царевец и предстоящите консервации в Никополис ад Иструм.

А. БАЛКАНСКА

Седемдесет години музейно дело в Кюстендил

На 6 октомври 1967 г. в Кюстендил се състоя тържествено честуване по случай 70 години музейно дело в града, организирано от ОК на БКП и Окръжния исторически музей. Това събитие е една от многобройните прояви в културния живот на нашата страна през последните дни, посветени на 50-годишнината от Великата октомврийска социалистическа революция. Кюстендил е известен като важен център на работническото революционно движение у нас. Затова историята на революционните борби в Кюстендилския край заема значително място в дейността на музея. Ето кое е дало повод за уреждането на изложба от фотоекспонати на тема „Влиянието на октомврийската социалистическа революция в Кюстендилски окръг (1917—1925 г.)“, с чието откриване започна тържественото честуване. Изложбата бе открита със слово от Ив. Василев, завеждащ отдел „Пропаганда и агитация“ при ОК на БКП. Директорът на Окръжния исторически музей Л. Трайков разведе гостите, като изнесе кратка обяснителна беседа.

На археологическата дейност на музея бе посветена специална научна сесия с участието на представители на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките. Изнесени бяха три доклада. В своя доклад на тема „Антична Пауталия и нейното археологическо проучване“ ст. научен сътрудник при АИМ на БАН Т. Иванов изтъкна значението на Пауталия като един от най-благоустроените градски центрове в Тракия през римската епоха и големите грижи, които представителите на народната власт на място и сътрудниците на музея полагат за разкриването, проучването и опазването на археологическите паметници в града и окръга. Т. Герасимов, ст. научен сътрудник при АИМ на БАН, в доклада си направи преглед върху „Монетите на Пауталия“, с което илюстрира икономическия подем на града. Докладът на Л. Слокоска, уредник при Окр. ист. музей, запозна присъствуващите с широката научноизследователска дейност на музея и разкопките на Хисарлъка и в самия град във връзка с благоустрояването му и новото строителство.

След докладите бяха наградени заслужили дейци за музейното дело в Кюстендил и за създаването на музея. Плод на самоотверженост, родолюбие и будно обществено съзнание днешният музей като научен институт и културно-просветно средище е възникнал от скромна сбирка от антични монети при Държавното педагогическо трикласно училище в Кюстендил, уредена през 1897 г. от местния учител Ефрем Каранов. По-късно през 1907 г. тя е послужила като основа за създаването на археологически музей при градското читалище. От 1944 г. музеят разполага със своя музейна сграда — джамията Ахмед бей, където се помещава и днес, и пред него се открива нов път на развитие, с наченки на раздели по археология, нумизматика, етнография и картинна галерия. Десет години по-късно в музея бива открита самостоятелна археологическа изложба, запазена досега. Така с усърдието на редица културни деятели е бил изграден Окръжният исторически музей в Кюстендил.

Накрая от името на отдел „Музеи“ при Комитета по културата и изкуството, на Археологическия институт и музей при БАН, на колективите на музеи в София и страната, които бяха изпратили свои делегации, културни учреждения, стопански предприятия и заводи в града и окръга и др. бяха изказани при-

ветствия на сътрудниците на музея. Неговата широка популяризаторска дейност пролича особено ясно в отзвука, който намери това честване в града, всред цялото гражданство: културни деятели, учащи се, трудещи се, които взеха най-живо участие в тържествата. Нашата общественост даде израз на почитта и признателността към труженицте на музейното дело в града и техните приемници — днешните млади сътрудници на Окръжния исторически музей в Кюстендил.

На другия ден, 7 октомври, гостите — музейни работници бяха непосредствено запознати с резултатите от последните археологически разкопки. Въз основа на данните от предишните проучвания на проф. Йордан Иванов, Окр. ист. музей в Кюстендил под методичното ръководство на ст. н. сътр. Теофил Иванов от Археологическия институт и музей при БАН е извършил нови интересни проучвания на крепостната стена на Хисарлъка, съществувала през късноантичната епоха (IV—VI в.). В резултат на спасителните разкопки в града са били открити отделни сектори от източната крепостна стена на антична Пауталия. Особен интерес представя източната порта. През 1962 г. е била разкрита голяма част от архитектурния комплекс на Асклепиона — най-характерната сграда за този град на лековитите води. Състоянието на паметника свидетелствува за грижите, които се полагат тук за опазването на паметниците на културата и тяхното представяне от страна на Института за паметници на културата в София и Окръжния исторически музей в Кюстендил.

Гостите разгледаха също така археологическата изложба в музея, където в хронологическа последователност е изложено историческото развитие на Кюстендилския край. Археологическите материали илюстрират живота през новокаменната епоха, говорят за древното селище, основано тук през V—IV в. пр. н. е. от тракийското племе дентелети, за разцвета на антична Пауталия през II—III в., за средновековния Велбужд, който се превърнал в епископско и болярско седалище до падането на България под турско робство.

Накрая гостите посетиха картинната галерия в града, където са изложени произведения на именития български художник — гордост за Кюстендил — Владимир Димитров — Майстора.

Тържественото честване на 70 години музейно дело в Кюстендил бе не само хубава инициатива на Окръжния исторически музей, но и доказателство за престижа на музейното дело в нашата страна, чието развитие след 9. IX. 1944 г. е отражение на идеите на Октомврийската революция у нас.

А. БАЛКАНСКА

• • •

По случай 50-годишнината от рождението и 25 години научна дейност ст. н. с. Г. Ил. Георгиев, кандидат на историческите науки и завеждащ Секция за праистория при Археологическия институт и музей на БАН беше награден с орден Кирил и Методи II степен.

През този период той е ръководил разкопки на голям брой археологически обекти от праисторическата епоха, от които по-важни са: селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг, селищната могила до гр. Русе, Азмашката селищна могила при гр. Стара Загора и Дипсизката селищна могила при гр. Нова Загора (българо-съветска експедиция). От тези разкопки е придобит огромен археологически материал, който има голямо значение за проучване на бита и културата на племената, живели не само в нашите земи, но и на Балканския полуостров.

Автор е на редица научни и научнопопулярни трудове, отпечатани в български и чуждестранни издания. В тях са разгледани важни проблеми от праисторията на България, които са от значение и за праисторията на Югоизточна Европа. Г. Ил. Георгиев е изработил нова археологическа периодизация за културата през новокаменната, каменомедната и началото на бронзовата епоха, която се използува от специалистите у нас и в чужбина. Той е направил характеристика на културите през същите епохи в България. Усъвършенствувал е методиката на разкопките на праисторически обекти. Полага грижи за подготвянето на нови кадри в областта на праисторията. Допринесъл е за научно-организационното изграждане на Археологическия институт и музей и за популяризирането на археологическите паметници и авторитета на праисторическата наука у нас и в чужбина.

В течение на няколко години е бил научен секретар на АИМ и на редколегията на Известията на Археологическия институт, а сега е член на същата. Г. Ил. Георгиев е участвувал с доклади на редица международни конгреси и симпозиуми. Той е член на Постоянния съвет на Международния съюз по праистория и национален секретар на същата организация за България. Развивал е активна обществено-политическа дейност в АИМ и извън него.

Отличаването му с орден Кирил и Методий II степен е заслужена награда за целокупната му научноизследователска, научноорганизационна и обществено-политическа дейност.

Р. КАТИНЧАРОВ

• • •

През октомври 1967 г. гости на Археологическия институт и музей при БАН бяха румънските епиграфи доц. Николае Гостар от Археологическия музей в Яш и н. сътр. Емилия Доруцу-Боила от Археологическия институт на Румънската академия на науките в Букурещ. Те прекараха в страната ни две седмици. Техните научни интереси бяха насочени към латинските и гръцките надписи от римския дунавски лимес в Долна Мизия и от западния черноморски бряг. За целта посетиха разкопките на римския град Нове, на 4 км източно от Свищов, гдето се провеждат разкопки от българска и полска археологическа експедиция, римския град Абритус при Разград, Одесос (дн. Варна), Несебър, Бургас, Созопол и София. Те имаха възможност да се запознаят с най-новите разкопки у нас и с интересуващи ги надписи. Също така те имаха срещи с български археолози и епиграфи от страната.

Т. И.

• • •

От 2 до 21 октомври 1967 г. гост на Археологическия институт и музей при БАН бе видният съветски праисторик чл. кор. проф. С. Н. Бибиков, директор на Института по археология при АН на УССР и професор в Киевския университет. Той се занимава с разработката на редица въпроси из областта на палеолита, неолита и мезолита. Особено ценни са неговите изследвания върху появата на човека в Източна Европа, развитието на кримските мезолитни племена и пр. Сега той за първи път поставя и въпроса за палеоикономиката, като проследява и нашироко обобщава резултатите от многогодишните разкопки в обширната територия на Украйна. За последните резултати от тези проучвания проф. Бибиков изнесе доклад „Археологията на Украйна през последните 50 години".

На чл.-кор. С. Н. Бибиков бе дадена възможност да посети пещерите Темната дупка при с. Карлуково, Ловешко, Самуилица I и II до с. Кунино, Врачанско, Бачо Киро до Дряновския манастир, а също така и палеолитните находища при с. Муселиево, Плевенско, на брега на Дунава при гр. Никопол, Свищов, Русе, находището при с. Осенец, Разградско и с. Белослав, Варненско, мезолитните находища в района на Побитите камъни край Варна, селищните могили в Казанлък, до с. Караново, Сливенско, Дипсизката селищна могила при Нова Загора, като разгледа и богатите и разнообразни находки от селищните могили до Русе, до с. Сава, Варненско, с. Хотница, Търновско, Азмашката селищна могила, Старозагорско, и др. Особен интерес прояви към палеолитното находище Кременете при гр. Батак, като се запозна и с историческата църква и музей в града. Той посети и Етнографския и Археологическия музеи в Пловдив и София, сбирките и експозицията на музеите в гр. Плевен, Русе, Варна, Търново, Пазарджик и др.

На госта бе оказано съдействие по интересуващите го въпроси. Посещението на чл. кор. Бибиков бе особено полезно за българските праисторици, които обсъдиха някои от главните въпроси за методиката на бъдещите праисторически проучвания.

Н. Д.

• • •

От 9 до 22 октомври 1967 г. гост на Археологическия институт и музей при БАН бе д-р Юрий Барта, специалист по палеолита. Той работи в Археологическия институт при Словашката академия на науките в гр. Нитра (Чехословакия). Занимава се с проблемите на стратиграфията и периодизацията на палеолита в Словакия, където напоследък са установени повече от 200 палеолитни и мезолитни находища. Новите открития, направени от д-р Барта, не само заличават белите полета на картата на Словашкия палеолит, но и спомагат за изработването на поточна хронологическа система за развитието на тая култура, като определят абсолютната възраст на плайстоценовите отложения. С това значително се увеличи и значението на тази територия за изучаването на бита и културата на най-древните обитатели на Централна и Югоизточна Европа.

На д-р Барта бяха предоставени материалите от палеолитните и мезолитните находища у нас. Освен това той посети някои от по-добре проучените пещери, като Темната дупка при с. Карлуково, Ловешко, Самуилица I и II до с. Кунино, Врачанско, и находищата на открито до с. Муселиево, Плевенско, Никопол, Свищов, Русе, с. Осенец, Разградско, с. Белослав, Варненско, и Кременете до гр. Батак.

В София гостът се запозна и с материалите от останалите палеолитни находища. Той посети и сбирките и експозициите на музеите в Плевен, Свищов, Русе, Варна, Пловдив, Пазарджик и др. По време на престоя у нас бяха разменени мисли за сходството и близките черти на палеолита в земите на Долнодунавския басейн.

Н. Д.

Книгопис

1. *Ангелов*, Димитър. Конференция за Кирил и Методи в Солун. — ИПр, XXIII, 1967, стр. 138—140.

Изтъкната е била ролята на делото на Кирил и Методи за създаване на по-близки отношения на Византия със славянските народи и главно с Великоморавия и България, което е способствувало за бързото възприемане на византийската култура сред тях.

2. *Балабанов*, Коста. Новооткриени портрети на кралот Марко и кралот Волкашин во Марковиот манастир. — Културно-историческо наследство во Ср. Македонија, IX в.— Културно наследство, III, Републички завод за заштита на спомениците на Културата, Скопје, 1967, стр. 47—66.

3. *Бербенлиев*, Пейо. Възстановяване на средновековни и възрожденски паметници на културата във Велико Търново. — Архитектура, 1966, кн. 9—10, стр. 12—15. Рез. рус., фр., нем. и англ. ез.

4. *Бербенлиев*, Пею. Грижи за старинните градове. — Нар. култура, бр. 43, 28 окт. 1967.

5. *Василев*, Емил. Преживели вековете, те ще живеят в бъдещето. — Веч. новини, бр. 4816, 11 март 1967.

За задачите и дейността на ИПК.

6. *Велков*, Велизар. Какво разказва Ксенофонт за старите траки. — Поглед, бр. 12, 20 март, 1967, стр. 7.

7. *Велков*, В. Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново. — Изв. Нар. музей, Бургас, 2, 1965, стр. 75—100.

8. *Велков*, В. 40 века история. — Библиотека „Героична летопис", VIII, 1967, кн. 6. Изд. на Нац. съвет на Отечествения фронт, София, 1967, 61 стр.

9. *Венедиков*, Ив. Бронзовите хидрии с изображение на грабването на Орейтия от Бореас, открити в Несебър. — Изв. Нар. музей Бургас, 2, 1965, стр. 49—62.

10. *Влайков*. Ст. Перперикон — крепост, просъществувала стотици години. — Труд, бр. 94, 20 апр. 1967.

Исторически бележки.

11. *Вожарова*, Ж. Н., Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI век, София, 1965.

Рец.: С. Павловић-Ерцеговић, Старинар XVII, 1966, стр. 188—189.

12. *Вълов*, В. Скулптурни портрети от Нове. — Музеи и паметници на културата, 7, 1967, кн. 2, стр. 12—16. Рез. англ., фр., нем.

13. *Георгиева*, Соня. Крепостта Беден. — Родопи, 1967, кн. 2, стр. 16—17.

14. *Георгиева*, Соня. Нови данни за църквата „Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 27—31, 5 ил.

15. *Георгиева*, Соня. Средновековният град Червен. — Раб. дело, бр. 96, 6 апр. 1967.

16. *Герасимов*, Т. Един рядък статер на гр. Кизик от музея в Хасково. — Вести на Народния музей в Хасково, I, 1965, стр. 211—212.

17. *Герасимов*, Т. Статуята на Аполон от Каламис в Аполония на Черно море. — Изв. Нар. музей Бургас, 2, 1965, стр. 1—19.

18. *Геров*, Б. Към въпроса за използването на мините в Тракия през римско време. — Известия на Нар. музей Бургас, 2,1965, стр. 63—74.

19. *Гълъбов*, Иван. Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 32—35.

20. *Гълъбов*, Ив. Предримска керамика от Аполония. — Изв. Нар. музей Бургас, 2, 1965, стр. 11—47.

21. *Димитров*, Стр., В. Тъпкова-Заимова и Ек. Сарафова. Първият конгрес по балканистика, 26. VIII. — 1. IX. 1966 г. — Сп БАН, 1966, кн. 3, стр. 37—50.

22. *Домусчиев*, Николай. За датата на основаването на първото археол. дружество в България. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 60—61.

23. *Драгомиров*, Живко. Архитектурни скици и бележки за средновековния „Царевец". — Архитектура, 1966, кн. 9—10, стр. 16—18. Рез. рус., фр., нем. и англ.

24. *Дражев*, Панайот. Столиците на първата българска държава. — Нар. армия, бр. 5715, 7 март 1967.

25. *Запрянов*, Н. Върху историята на здравеопазването във Филипопол по време на траките. — Хигиена, 6, 1964, кн. 3, стр. 152—155.

26. *Зографов*, Владислав. Орехът или черупката. — Нар. култура, бр. 16, 22 апр. 1967.

Засяга въпроса за реставрацията на архитектурните паметници.

27. *Иванов*, Теофил. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантична епоха в България. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 15—26, 17 ил.

28. *Известия* на Народния музей в Бургас. т. 2, 182 стр., София, „Наука и изкуство", 1965.

Рец.: В. Велков, Известия... — Музеи и паметници на културата, 1967, 2, стр. 53—54.

Рецензията съдържа данни за историята и дейността на музея.

29. *Јовановић*, Борислав. Постанак и кратак историјат металургије, бакра балканско-подунавског енеолита. — Старинар, XVII, 1966, стр. 1—14, табл. I—IV.

30. *Кисьов*, Ив. Работата на музеите на по-високо идейно-политическо равнище. — Музеи и паметници на културата, 7, 1967, кн. 2, стр. 1—2. Рез. англ., фр., нем.

31. *Клейн*, Л. С. К сравнительной стратиграфии эгейских и дунайских теллей. — Вестник Ленинградского университета, Серия истории, языка и литературы 20, 4, 1965, стр. 57—63.

32. *Клейн*, Л. С. Территория и способ погребения кочевых скифских племен по Геродоту и археологическим данным. — Археологический сборник Гос. Эрмитаж, II 1961, стр. 45—56.

33. *Ковачева*, Теодора. Нова колективна находка от бронзовата епоха при с. Върбица, Плевенски окръг. — Археология, IX, 1967. кн. 2, стр. 51—59, 7 ил.

34. *Коледаров*, Петър. Климентовите тържества в България. — ИПр. XXIII, 1967, кн. 1, стр. 121—130.

Осведомява за всенародното честувване на Климент Охридски по

случай 1050-годишнината от смъртта му; прави преглед на н. изследвания върху делото на Климент Охридски и неговата епоха.

35. *Кузев*, Александър. Аксаково. — Нар. дело, Варна, бр. 92, 18 апр. 1967.

Съдържа исторически бележки за с. Аджемлер (Аксаково)

36. *Кузупов*, Боян. Църквата „Петър и Павел" във Велико Търново и проблемите по нейното опазване. — Архитектура, 1966, кн. 9—10, стр. 19—21. Рез. рус., фр., нем. и англ.

37. *Лазаров*. М. Две съкровища на сребърни римски монети от времето на готските нашествия в средата на III в. — Изв. Нар. музей Бургас, 2, 1965, стр. 157—181.

38. *Лахтов*, В. Илирскиот боречки гроб од селото Речица-Охридско и проблемот на грчко-илирскиот шлем. — Situla, 8, Ljubljana 1965, стр. 47—75.

39. *Лахтов*, В. Проблем требенишке културе. Охрид, 1965, 265+ XLIV стр.

Реп. Мария Паровић — Пешикан — Старинар, XVII, 1966, стр. 182—186.

40. *Љубинковић*, Радивоје. Традиције Примејустинијане у титулатури охридских архиепископа. —Старинар, XVII, 1966, стр. 61—76. Рез. фр.

41. *Малецки*, Михаил. Прогресивно изчезване на живописта в иконата „Александър Невски" от знамето на 5-а опълченска дружина. — Музеи и паметници на културата, VII, 1967, кн. 2, стр. 28—30, 4 ил. Рез. англ., фр., нем.

41. *Маразов*, Ив. За някои стилни особености на тракийския оброчен релеф от II—III в. на н. е. Изкуство, XVII, 1967, кн. 7, стр. 30—36, 9 ил.

43. *Маргос*, А. Девня. — Нар. дело, Варна, бр. 84, 8 апр. 1967.

Дава сведения за историята на селото от XVI в. до наши дни.

44. *Маслев*, Стоян. Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XIV в. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 1—15, 18 ил.

45. *Маслев*, Стоян. Новооткрито изображение на средновековната българска столица Търнов град. — Нар. култура, бр. 11, 18 март 1967.

46. *Мелюкова*, А. И. Скифские элементи в гетской культуре. — КС, 105, 1965, стр. 32—41.

47. *Мерперт*, Н. Я. О связах Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КС, 105, 1965, стр. 10—20.

48. *Милчев*, Атанас и Ковачев, Никола. Необнародвани паметници от Севлиевско. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 39—46, 9 ил.

49. *Мильковик*, П. — Пепек. Црквата св. Јован Богослов-Канео во Охрид (по конзерваторските работи на архитектурата и живописот). — Културно - историческо наследство во Ср. Македонја IX, Културно наследство III, Скопје 1967, стр. 67—124.

50. *Михайлов*, Г. Epigraphica. — Изв. на Нар музей Бургас, 2, 1965, стр. 149—155.

51. *Михайлов*, Ст. Разкриват се тайните на първата столица. — Раб. дело, бр. 78, 19 март 1967 г.

За разкопките в Плиска.

52. *Мънзова*, Людмила. Недовършени антични скулптури в Археологическия музей в София. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 47—51, 5 ил.

53. *Натан*, Жак. Задачите на българската историческа наука в светлината на решенията на Деветия конгрес на Българската комунистическа партия. ИПр, XXIII, 1967, кн. 1, стр. 3—14.

За ролята и значението на българската историческа наука и задачите на н. работници от обществените науки.

54. *Недев*, Стефан. По въпроса за средновековната крепост на град Варна. — Воен. ист. сборник, 1967, кн. 1, стр. 77—83.

Проучвания на крепостта.

55. *Николов*, Д. 60 години окръжен исторически музей — Стара Загора. — Музеи и паметници на културата, 1967, 2, стр. 44—46. Рез. англ., фр., нем.

56. *Ножаров*, Петър и Ковачева-Ножарова, Мери. Датиране на археологически обекти по археомагнитен метод. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 62—64.

57. *Павловић — Ерцеговић* Славенка. Прилог проучвању средновековних некропола у источној Србиј. — Старинар, XVII, 1966, стр. 143—152, табл. I—VI. Рез. фр.

За някои типове от средновековни накити, открити в тези погребения, посочва сравнителен материал от България.

58. *Панайотова*, Дора Шедьовър на старобългарско изкуство през XIII в.—Боянската църква.—СпБАН, XI, 1966, кн. 2, стр. 33—41.

59. *Паскалева*, Виржиния и Велков, Велизар. Международна конференция по история на градовете в Югоизточна Европа. Мюнхен, 25—28. X. 1966 г. — ИПр., XXIII, 1967, кн. 1, стр. 134—137.

Доц. В. Велков е изнесъл доклад на тема „Античният и средновековният град в източнобалканските земи", с който е запознал участвуващите с най-новите постижения на българ. историци и археолози в тази област.

60. *Попов*, Жеко. Жегларци до освобождението от турско робство. — Добруджанска трибуна, Толбухин, бр. 23, 23 февруари 1967.

Разглежда историята на селото от XIII в. до средата на XIX в.

61. *Рикман*, Э. А. и *Рафалович*, К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в днестровско-дунайском междуречье. — КС, 105, 1965, стр. 42—58.

62. *Робаков*, Б. А. Робовладельческий строй в Закавказье, Средней Азии и Причерноморье. Древние славяне (I тысячелетие до н. э. — IV в. э.) § 1. Древнейшие рабовладельческие государства Закавказья и Средней Азии. § 2. Древние славяне и другие племена Восточной Европы. Греческие колонии. § 3. Восточные славяне (анты) I—IV вв. н. э. В: История СССР. Том. I: С древнейших времен до 1861. Москва — 1964, стр. 58—75.

63. *Свинтила*, Вл. Архаика. — Худож. самодейност, 1967, кн. 3, стр. 19—21.

За развитието на скулптурата в древните цивилизации.

64. *Станчев*, Станчо. Съкровището от Над Сент Миклош. — Изкуство, 1967, кн. 2, стр. 29—31.

65. *Станчева*, М. Към изучаването на езическите култове в Сердика. — Музеи и паметници на културата, 7, 1967, кн. 2, стр. 6—10, 3 ил. Рез. англ., фр., нем.

66. *Тачева*, М. За появата на колоната в Долна Мизия и Тракия. — Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методи", Търново, I, 1963—1964 (1965), стр. 193—214.

67. *Тончева*, Г. „Славянски" идол или паметник от бронзовата епоха? — Музеи и паметници на културата, 7, 1967, кн. 2, стр. 11—12. Рез. англ., фр., нем.

68. *Тончева*, Г. Река Девня. — Нар. дело, Варна, бр. 72, 25 март 1967.

Исторически бележки за селото.

69 *Тотев*, Тотю. Един бронзов медал със знаци от Преслав. — Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 36—39, 3 ил.

70. *Трбуховић*, Војислав и Вуковић, Бубинка. О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској Крајини. — XVII, 1966, 97—106, табл. I—VIII. Рез. фр.

71. *Фол*, Ал. Демографска и социална характеристика на днешните български земи от I до III век въз основа на надписите extra fines provinciarum.

ИБИД, XXV, 1967, стр. 117—125.

72. *Фурманская*, А. И. Рельефы всадников из Тиры. — Археологія, XIX, АН УРСР, Київ, 1965, стр. 164.
Противопоставя се на схващането за тракийската етническа принадлежност на този вид паметници.
73. *Хайтов*, Николай. Асеновградски старини. — Нар. култура, бр. 14, 8 апр. 1967.
За паметниците на културата в този край и опазването им.
74. *Чичикова*, Мария. Златни и сребърни съкровища от България. — История и география, 1967, кн. 1—2, стр. 54—58.
75. *Шофман*, А. С. История античной Македонии. Ч. I: Доэллинистическая Македония. Ч. II. Македония и Рим. Казань, 1960, 300 стр. и 1963, 434 стр.
76. *Angelov*, D. Byzance et l'Europe occidentale. — Études historiques II, 1965, стр. 47—61.
77. *Beševliev*, V. Bulgarien und Corpus inscriptionum Latinarum III. Ein historischer Überblick. — Das Altertum, XI, 1965, стр. 181—186.
78. *Beševliev*, V. Zur Kontinuität der antiken Städte in Bulgarien. — Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt, Bd. 2: Römisches Reich: Hrsg. von E. Ch. Welskopf. Berlin, 1965, стр. 211—221.
79. *Beševliev*, V. Die protobulgarischen Inschriften.
Рец.: R. Guilland, Paris. — Byzantinoslavica, XXVI, 1965, 1, с. 125 сл.
80. *Böttger*, Burkhard. Die Keramikfunde aus dem Kastell Iatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer. — Klio, 48, 1967, стр. 251—314, табл. X—XVII.
81. *Bordenache*, G. Le statue imperiali nella Moesia inferior e la propaganda ufficiale dell'impero. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller-Universität, Jena, Gesellschaftwissenschaftliche Reihe 14, 1965, стр. 89—92.
82. *Bordenache*, G. Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia inferior. — Dacia, VIII, 1964, стр. 161—175.
83. *Bordenache*, Gabriella. Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior. — Dacia, IX, 1965, стр. 253—281.
84. *Butzer*, K. W. Physical Conditions in Eastern Europe, Western Asia and Egypt before the Period of Agricultural and Urban Settlement. — Cambridge Ancient History, I, гл. II, Cambridge, 1965.
85. *Caskey*, J. L. Greece and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age. — Cambridge Ancient History, т. II. гл. IV (a), Cambridge, 1966.
86. *Caskey*, J. L. Greece, Grete and the Aegean Islands in the Early Bronze Age. — Cambridge Ancient History, I, гл. (XXVI (a), Cambridge 1964.
87. *Clark*, J. G. D. Primitive Man in Egypt, Western Asia and Europe. — Cambridge Ancient History, т. I, гл. III, Cambridge 1965.
88. *Comşa*, M. Sur la romanisation des territoires norddanubiens aux III—VIe siècles de n. e. — Nouvelles études d'histoire, 3, 1965, стр. 23—39.
89. *Cook*, J. M. Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor. — Cambridge Ancient History, II, гл. XXXVIII, Cambridge, 1964.
90. *Corpus* inscriptionum regni Bosporani. Москва, Academia scientiarum URSS, 1965.
Рец.: В. Бешевлиев. Корпус боспорских надписей, СпБАН, 1966, кн. 3, стр. 108—109.
91. *Danov*, Chr. Zur Geschichte der aussenpolitischen Beziehungen der griechischen Kolonien an der Schwarzmeerküste in klassischer und hellenistischer Zeit. — Études historiques, 2. 1965, стр. 3—17.
92. *Diaconu*, Petre. Parures du XIe siècle découvertes à Păcuiul lui-Soare. — Dacia, IX. 1965, стр. 307—323.
93. *Diaconu*, Petre. Quelques problèmes relatifs à la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare à la lumière des dernières fouilles archéologiques. — Dacia, 1966, стр. 365—371.
94. *Drewniewska*, B. Zabytki kultury antycznej w Dobrudzy. — Meander, 20, 1965. стр. 183—201, 14.
95. *Dujčev*, Iv. Il mondo slavo e la Persia nell'alto medioevo. — Atti del convegno sul tema: La Persia e il mondo greco-romano (Roma 11—14 aprile 1965), Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, CCCLXIII, 1966, 76, стр. 243—318.
96. *Dujčev*, I. Kenotaphia. Zur Deutung der protobulgarischen Grabinschriften. — Jahrb. Öster. Byz. Ges. 13 (1964), стр. 9—11.
97. *Dušek*, M. K Otázke tráckej keramiky. — Archeol. rozledy 18, 1966, стр. 54—64.
98. *Dymaczewska*, Ursula, Dymaczewski Aleksander, Hilczerowna Zofia. Wyniki badán wykopaliskowych na Grodzisku w Styrmen, Okrag Ruse (Bulgaria) w latach 1961—1964. — Slavia Antiqua, XIII, 1966, стр. 271—314. Рез. фр.
99. *Dzięczkowski*, Andrzej. Mięczaki (mollusca) w próbkach z wykopalisk w Styrmen nad Jantra (Bulgaria). — Slavia Antiqua, XIII, 1966, стр. 320—323.
100. *Fontes* Graeci historiae Bulgaricae, V.
Извори за българската история, т. IX, БАН, Институт за история, София 1965, 356 стр.
101. *Galbenu*, Doina. Nouvelles données concernant le début de la civilisation de Gumelniţa de Dobrogea. — Dacia, X, 1966, стр. 321—328.
102. *Gaudement*, J. L'étranger dans le monde romain. — Studii clasice 7, 1965, стр. 37—47.
103. *Georgiev*, G. I. and N. J. Merpert. The Ezero Mound in South-East Bulgaria. — Antiquity, VL, 1966, 157, стр. 33 и сл. табл. VI—VIIIa.
104. *Georgieva*, I. Der wildtragende thrakische Reitergott. — Eirene IV, 1965, стр. 111—122.
105. *Gerov*, Boris. Die rechtsstellung der untermösischen Stadt Novae. — Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik (Wien, 17, bis 22. September 1962). Österr. Akad. d. Wiss., Wien, 1964, стр. 128—133.
106. *Gomolka*, Gudrun. Zu den spätkaiserzeitlichen Fibeln aus dem Donaukastell Iatrus, Nordbulgarien. — Klio, 48, 1967, стр. 315—324, табл. XIX.
107. *Gurney*, O. R. Anatolia c. 1750—1600. B. C. — The Cambridge Ancient History, II, гл. VI, Cambridge, 1965.
108. *Gurney*, O. R. Anatolia c. 1600—1380 B. C. — The Cambridge Ancient History, II, гл. XV, Cambridge, 1966.
109. *Guthrie*, W. K. C. The Religion and Mithology of the Greeks. — The Cambridge Ancient History, II, гл. XL, Cambridge, 1964.
110. *Hadermann-Misguich*, M. La peinture byzantine de la seconde moitié du XIIe s. — Byzantion, XXXV, 1965, Bruxelles, 1965, 431—448.
111. *Hadermann-Misguich*, L. Tendances expressives et recherches ornementales dans la peinture byzantine de la peinture byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle. — Byzantion, XXXV, 1965, 2, стр. 429—448.
112. *Hayes*, W. C., M. B. Rowton, Fr. H. Stubbings. Chronology. Egypt; Western Asia; Aegean Bronze Age. — Cambridge Ancient History, I, гл. VI, Cambridge, 1964.
113. *Hughes*, D. R. and D. R. Brothwell. The earliest populations of Man in Europe, W. Asia and N. Africa. — The Cambridge Ancient History, I, гл. V, Cambridge, 1966.
114. *Hussey*, J. M. (Ed.) The Byzantine Empire. Part II. Government, Church and Civilisation. — The Cambridge Medieval History, IV, Cambridge, 1967, 515 стр.
115. *Ivanov*, T. Ausgrabungen im Kastell Iatrus (Moesia Inferior)

in den Jahren 1958—1962. — Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limekongresses in Süddeutschland, Kölns-Graz, 1967, стр. 152—161, табл. 20—22.

116. *Jončev*, L. Über die Klassenschichtung in Byzanz und in Bulgarien im 7. bis 10. Jahrhundert.— Etudes historiques 2, 1965, стр. 73—84.

117. *Kirk*, G. S. The Homeric Poems as History. — Cambridge Ancient History, II, гл. XXXIX (b), Cambridge, 1965.

118. *Klichowska*, Melania. Wykopaliska w Styrmen w świetle badán botanicznych. — Slavia Antiqua, XIII, 1967, 2, стр. 315—320.

119. *Korošec*, J. Nekateri problemi podonavsko-balkanske ga neolita. — Situla 8, Archeološke Študije, II (Varia archaeologica II), Ljubljana, 1965, стр. 165—175.

120. *Kostrzewski*, J. Dzieje i asiągnęcia archeologii slowiańskiej do wybuchu drugiej wojny swiatowej.— Z Otchlani Wieków, XXXI, 1965, кн. 3, стр. 170—178.

Преглед на проучванията в областта на славянската археология в Полша.

121. *Krandžalov*, D. Comment distinguer dans les matériaux archéologiques des pays balkaniques la population locale romanisée des slaves et des autres éléments ethniques. — Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica, 7, 1964, стр. 5—43.

122. *Krandžalov*, D. Les problèmes du limes romain au Bas-Danube dans les provinces Moesia et Dacia. В: Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. Bd. 2 : Römisches Reich. Hrsg. von E. Ch. Welskopf. Berlin 1965, стр. 243—257, 11 илюстр.

123. *Lahtov*, V. L'église paléochretienne quadrifoliée avec le baptistère à Ohrid. — Argo, III, 1964, кн. 3—4, стр. 115—117.

124. *Matz*, F. Minoan Civilization : Maturity and Zenith. — Cambridge Ancient History, II, гл. IV (b), XII, Cambridge, 1964.

125. *Mellaart*, J. Anatolia, c. 4000—2300 B. C. — Cambridge Ancient History, I, гл. XVIII, Gambridge 1965.

126. *Mellaart*, J. Anatolia before c. 4000 B. C. and c. 2300—1750 B. C. — Cambridge Ancient History, I—гл. VII, §§ XI—XIV ; гл. XXIV, §§ I—VI. Cambridge, 1964.

127. *Mihailov*, Georgi. L'epigraphie en Bulgarie. — Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik (Wien, 17. bis 22. September 1962). Osterr. Akad. d. Wiss., Wien, 1964, стр. 239—244.

128. *Neagă*, N. Peninsula Balcanică in Vechiul Testament. Mitropolia Ardealului 1962, кн. 1—2, стр. 39—52.

129. *Němejková-Pavúková*, Viera. Zur relativen Chronologie des Aneolithikums in Mittel- und Südosteuropa. — Germania, 44, 1966, 2, стр. 234—264.

130. *Neue* Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. (2. Intern. Tagung der Fachgruppe Alte Geschichte d. Deutschen Historiker -Gesellschaft vom 4. 8. Sept. 1962 in Stralsund). Bd. 2 : Römisches Reich. Herausgegeben von E. Ch. Welskopf. Berlin 1965, XV, 400 стр.

131, *Nicolescu*, Corina et Radu Popa. La céramique émaillée des XIIIe et XIVe siècles de Păcuiul-lui-Soare. — Dacia, IX, 1965, стр. 337—350.

132. *Pârvan*, Vasile. Dacia. Civilizaţille antice din ţările Carpato-Danubiene. Bucureşti, 1967, 271 стр.,илюст. 56, табл. 10, цв. табл. и 1 карта.

133. *Pelikán*, O. Der Weg der römischer Plastik zur Spätantike. В: Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. Bd. 2. Römisches Riech, Berlin 1965, стр. 107—112.

134. *Pelikán*, O. Vom antiken Realismus zur spätantiken Expressivität, Praha 1965. 172, стр. 20 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 101).

135. *Pippidi*, D. M. Les inscriptions grecques de Scythie Mineure de Boech à nos jours. — Akte des IV. Intern. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik (Wien, 17. bis 22. Sept. 1962). Österr. Akad. d. Wiss., Wien, 1964, стр. 318—330.

136. *Preda*, Constantin. Münzen eines unbekanten Typs aus des Region Dobrogea : Βασιλεύς Μόσκωνος Klio, Bd. 46, 1965, стр. 263—271, 3.

137. *Rajewski*, Z. Zastosowanie peryskopu i batyskafu do archeologicnich badán podwodnych. — Z otchlani wieków, 4, 1962, стр. 299—301.

138. *Russu*, I, I. Limba traco-dacilor. ed. II, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967, 253 стр., 1 карта.

139. *Scorpan*, Constantin. Cavalerul trac. Muzeul Regional de arheol. Dobrogea, Constanţa, 1967, 86 стр.

140. *Stoian*, I. Cultul Dioscurilor şi triburile tomitane. In lumina unui document de curînd publicat. — Studii şi cercetări de istorie veche, 16, 1965, стр. 519—532. Рез. рус. и фр.

141. *Stoian*, Iorgu. Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié. — Dacia, X, 1966, стр. 347—356.

142. *Stubbings*, Fr. Expansion of Mycenaean Civilization. — The Cambridge Ancient History, II, гл. XXII (a), Cambridge, 1964.

143. *Stubbings*, Fr. H. The Recession of Mycenaean Civilization. — Cambridge Ancient History, II, гл. XXVII, Cambridge, 1965.

144. *Sulimirski*, Tadeusz Sarmatians in the Polisch past. Reédité d'après „The Polish Review", IX, 1964, кн. 1, New York, стр. 54, 10 илюст. и 2 табл.

145. *Tăpkova-Zaimova*, V. M. Vojnov. La politique de Byzance dans les rapportes avec les „Barbares" — Etudes historiques, 2, 1965, стр. 31—46.

146. *Turek*, R. Die Anfänge der Stadt Prag. — Probleme des frühen Mittelalters in archäologischer Sicht. Akad., Verlag, Berlin 1966, стр. 130—140.

147. *Turek*, R. Problémy slovanských mohyl v čechách. — Slavia Antiqua, XII, 1965, стр. 57—81.

148. *Turek*, R. Zur Herkunft der Böhmisch-Mährischen Hacksilberfunde. — Origine et débuts des slaves (Vznik a počátky slovanú) VI. Acad. Tchécosl. des Sciences, Inst. d'Archéol., Prague 1966, стр. 223—245.

149. *Velkov*, V. Kleinasiatier und Syrier in den Balkangebieten während der Spätantike (IV—VI Jahrhundert). — Etudes historiques, 2, 1965, стр. 19—29.

150. *Velkov*, V. Zur Geschichte der Provinz Thrakien im II. Jahrhundert u. Z. — Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, 13, 1965, стр. 207—214.

151. *Vulpe*, A. Necropola hallstattiană de la Fergiel. — Biblioteca de arheologie, XI, ed. Acad. Rep. Soc. Româna,Bucureşti; 1967, 208, стр. XLI. табл., 1 карта, рез. анг.

Засяга и културата на Тракия през халщатската епоха.

152. *Weinberg*, S. S. Stone Age in the Aegean. — The Cambridge Ancient History I, гл. X, 68 стр., 3 кар. Cambridge University Press, 1965.

Рец. Богдан Брукнер, Старинар, XVII, 1966, стр. 179—180.

Засяга въпроси, свързани с културата на палеолита в Тракия и Македония.

153. Z. B. Traki skarb z Letnicy.— Z Otchlani Wiekow, XXXI, 1965, кн. 3, стр. 221—224.

Въз основа на информацията на Ив. Венедиков, почерпена от сп. „Bulgaria", № 7, 1964, стр. 24—26.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ГНАМ	Годишник на Народния археологически музей — София
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГПНБ	Годишник на Пловдивската народна библиотека
ГСУ ФФ	Годишник на Софийския университет — Филологически факултет
ИАД	Известия на Българското археологическо дружество
РП	Разкопки и проучвания на Народния археологически музей в София
AJA	American Journal of Archaeology
DA	Ch. Daremberg, Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquitées grecques et romaines
RE	Pauly-Wissowa Real Enzyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

УВОДНА СТАТИЯ

* * * Списание „Археология“ в десетата си годишнина 1

СТАТИИ

Т. Иванов — Акад. Владимир Георгиев на 60 години 3
Ст. Михайлов — За архитектурата и живописта на манастирската църква „Св. Андрей“ на р. Треска 7
Р. Ф. Ходинот — Западни влияния върху Кръглата църква в Преслав 20
Т. Герасимов — Ново тълкуване на рисунката на Велико Търново от Брашовския ръкопис . . . 32

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Д. Николов — Строителен надпис от римска баня край Стара Загора 43
В. Вълов — Надгробни паметници от римската епоха в Свищовския музей 48
А. Аргирова — Релефът от Шаплъдере. 56
Б. Николов — Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг 65

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

С. Георгиева — A. Grabar, Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vomVIII zum XV Jahrhundert). Holle Verlag, Baden-Baden, 1964, 238 стр. с илюстр. (превод от френски). . . . 76

ПРЕГЛЕД

Ст. Михайлов — II Международен конгрес по славянска история в Залцбург 79
А. Балканска — Научно съвещание в гр. Велико Търново 81
А. Балканска — Седемдесет години музейно дело в Кюстендил. 82
А. Балканска — Книгопис 85

EDITORIAL

* * * La revue „Arheologia“ et l'anniversaire de ses dix ans d'existence 1

ARTICLES

T. Ivanov — Le soixantième anniversaire de l'académicien Vladdimir Georgiev 3
St. Michailov — Sur l'architecture et les peintures murales de l'église St André sur Treska . . . 7
R. F. Hoddinott — Influences occidentales dans l'Eglise Ronde de Preslav 20
T. Gerasimov — Une nouvelle interprétation d'un dessin de Tărnovo du manuscrit de Braşov . . 32

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

D. Nikolov — Inscription relative à l'édification d'un établissement de bains près de Stara Zagora . 43
V. Vălov — Monuments funéraires de l'époque romaine du musée de Svištov 48
A. Argirova — Le relief de Šaplădere 56
B. Nikolov — Le site préhistorique près du village d'Ohoden 65

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

S. Georgieva — A. Grabar, Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom VIII zum XV Jahrhundert). Holle Verlag, Baden-Baden, 1964, 238 p. avec des illustrations. (Traduit du français). 76

REVUE

St. Michailov — Le second Congrès international d'histoire slave à Salzbourg 79
A. Balkanska — Réunion savante à Tărnovo . . . 81
A. Balkanska — Soixante-dix ans d'activité du musée de Kjustendil 82
A. Balkanska — Bibliographie 85

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ—ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София-Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-11

Технически редактор Ив. Атанасова Коректор Анета Христова

Дадена за набор на 19. II. 1968 г. Подписана за печат на 14. V. 1968 г. Печатни коли 10,25 Издателски коли 8,51
Формат на хартията 59x84/8 Тираж 1300 Поръчка 207 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на Българската академия на науките

НОВИ КНИГИ

НА ИЗДАТЕЛСТВОТО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

София 13, кв. Гео Милев, ул. 36

БОЛОНСКИ ПСАЛТИР. БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ПАМЕТНИК ОТ XIII ВЕК
Фототипно издание с увод и бележки от Иван Дуйчев
1968, 532 стр., 20×30 см. Подвързана, с обложка, 8,17 лв.

Ана Иванова
ТРОЯНСКИ ДАМАСКИН. БЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИК ОТ XVII ВЕК
1967, 398 стр., 17×25 см. Подвързана, с обложка, 4,99 лв.

Михаил Арнаудов
Сборник за народни умотворения и народопис
Книга LII. Веркович и „Веда Словена"
ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР
И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В МАКЕДОНИЯ
с неизвестни писма, доклади и други документи от 1855 до 1893 г.
1968, 518 стр., 20×30 см. Подшита, 6,83 лв.